

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ ORDUBAD
İPEK KOZA FABRİKASI'NIN TARİHİ VE
ÜLKE EKONOMİSİNE KATKILARI (1934-1996)**
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Elçin SÜLEYMANOV

DANIŞMAN

PROF. DR. NAMIG MUSALI

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ ORDUBAD İPEK KOZA
FABRİKASI'NIN TARİHİ VE ÜLKE EKONOMİSİNE
KATKILARI (1934-1996)**

Elçin SÜLEYMANOV

Danışman	Prof. Dr. Namıg MUSALI
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ali ASKER

KASTAMONU 2020

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

İmza

Elçin SÜLEYMANOV

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ ORDUBAD İPEK KOZA FABRİKASI'NIN TARİHİ VE ÜLKE EKONOMİSİNE KATKILARI (1934-1996)

Elçin SÜLEYMANOV

Kastamonu Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Namıg MUSALI

Küreselleşen dünyada ülkelerin milli sermayeyi artırma projelerinin ilk temel prensibi, aylık, yıllık gelirlerden ziyade sürdürülebilir, daimi bir politika izleyebilmesidir. Günümüzde ülkeler tarafından milli ekonomilerini ayakta tutacak yöntemler aranması hususunda dünya liderleri tarafından farklı metotlar denenmektedir. Bunun için devletler, tarihî geleneği sürdürme çabası içerisine girmiş, kendi gelirini sağlayamayan sektörlerin gelişimi maksadıyla sosyo-ekonomik tarih incelemelerine başvurmuşlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad şehrindeki ipekçilik sektörünün gelişimi ile ilgili tez çalışmamızda bu bağlamdaki örneklerden birini teşkil edeceği umudunu taşımaktayız.

Ordubad şehri uzun bir süre zarfında tarihî ipek yolunun önemli parçası rolünü üstlenmesine rağmen ipek üretimi bugün faaliyetini durdurmuştur. Azerbaycan Devlet İpekçilik Programı, ülkede ipekçilik sektörünün gelişimini hedeflemektedir. Bu nedenle tez çalışmamızda 1934 ilâ 1996 yılları arasında faaliyetlerini sürdürmüş olan Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın yeniden kurulması tartışmalarına bilimsel dayanak halinde doküman incelemesi yapılmıştır. Dahası, tarihî kaynaklara binaen fabrikanın kuruluşu, şehrin sosyo-ekonomik hayatında oynadığı rol, dünya ipekçiliği içindeki konumu hakkında bilgilerede yer verilmiştir. Bu çalışmada doküman incelemesi ile kronolojik olarak fabrikanın milli ekonomiye sağladığı katkılar da tartışılmıştır.

Ordubad Şehri Devlet Arşivi dokümanlarında fabrikanın kapanma sebepleri bulunmuş, yeniden açılması durumunda ortaya çıkacak engellerin neler olduğu ve nasıl çözülmesi gerektiğine dair önerilere yer verilmiştir. El yazması eserlere istinaden şehrin iş kaynağı ve ekonomik kalkınmasında öncülük göstermiş olan, fabrikanın sosyo-ekonomik tarihi üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Dokümanlarda çürüme durumunun meydana gelmesi ve fabrika tarihiyle ilgili şimdiye kadar böyle bir çalışmanın olmaması, zaruri kılan hususlar arasında yer almıştır.

Bir fabrika örnekleminin ekonomik kalkınmada pilot olabileceği noktasında da bu çalışmamızın yararlı bulunacağı kanaatindeyiz.

Azerbaycan milli ekonomisi tarihine ipekçilik sektörü üzerine yapılan bir inceleme olarak da bu çalışmamız katkı sağlayabilir. Devletleri birbirine bağlayan tarihî İpek Yolu Projesi'nin bir devamı olan bu fabrika, ürettiği kozası, tohumu ve ham ipek teliyle tarih boyunca dünya piyasasını olumlu şekilde etkilemiştir. Bu nedenle çalışmamızda Türkiye ve Azerbaycan'da yürütülmüş araştırmaların yanı sıra Rusça ve İngilizce kaynaklara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ordubad, İpek Koza Fabrikası, Tarih, Ekonomi.

2020, 170 Sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

THE HISTORY OF AZERBAIJAN REPUBLIC ORDUBAD SILK COCOON FACTORY AND ITS CONTRIBUTIONS TO NATIONAL ECONOMY

Elçin SÜLEYMANOV
Kastamonu University
Institute of Social Sciences
Department of Turkish and Social Studies Education

Supervisor: Prof. Dr. Namıg MUSALI

Abstract: The first basic principle of national capital raising projects in globalized world is that countries can pursue a sustainable, permanent policy rather than monthly, annual revenues. Today, different methods are being tried by world leaders in search of methods to sustain national economies of their countries. For this reason, states have made efforts to maintain their historical tradition and have applied socio-economic history studies in order to develop sectors that do not provide their own income. In this context, this thesis, written on the development of the agricultural sector and the development of the silk industry in Ordubad, Azerbaijan Republic, is an additional sample to the era.

Although the city of Ordubad has been an important part of the historical “Silk Road” for a long time, silk production has stopped today. Azerbaijan Republic Silk-Production program aims developing silk-production sector in the country. Therefore, in this thesis, a scientific basis for the discussions about the reestablishment of the Silk Cocoon factory of the Republic of Azerbaijan (Ordubad), which operated between 1934 and 1996, was examined. The thesis also includes historical information about how factory was established, the socio-economic life of the city and the state of silk farming in the world during that time. In this study, the economical contribution of the factory to the country is also discussed chronologically by the examination of the documents.

The reasons for the closure of the factory were found in the documents of the State Archive of Ordubad City, and the method of how to solve the obstacles that will arise in the reopening is given. Based on the handwritten works, research has been carried out on the socio-economic life of the factory, which has pioneered the economic development and the source of jobs in the city. The state of decay in the documents, the absence of such a work so far, the necessity of investigating the history of the factory is revealed, historical research and socio-economic life of the thesis to be a positive impact on the national economy is significant and thus increases the necessity to do this reaserch.

This scientific master thesis is also a pilot example for economic development in terms of a given factory sample. As the first study chronologically done, on the development of national economy related to silk production history of Azerbaijan, it will also provide some theoretic information. The factory, which was the continuation of the “Silk Road Project”, has positively affected the world market throughout history with its silk cocoon, silk seed and raw silk wire production. Therefore, in this study, Turkish, Azerbaijani, English and Russian sources were used.

Key Words: Azerbaijan, Ordubad, Silk Cocoon Factory, History, Economy.

2020, 170 Page

ÖNSÖZ

Bu çalışmada; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ordubad şehrinde kurulan İpek Koza Fabrikası'nın tarihi, Azerbaycan ekonomisine katkısı ve ipekçilik sektörüne etkileri amaçlanmıştır. Fabrikanın sosyo-ekonomik tarihi, Ordubad Şehri Devlet Arşivi'ndeki el yazması ve daktilo yazılı dokümanların araştırılarak ortaya konulması vasıtasıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Fabrikanın yeniden açılması durumunda ortaya çıkacak sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri, "Büyük İpek Yolu"nun yeniden canlandırılması kapsamında iş adamlarına ve iş dünyasına da yön vermesi bağlamında ele alınmıştır.

Yaşı yüzyılları aşkın geçmişe dayanan Ordubad ipekçiliği, Azerbaycan ekonomi tarihinde tartışılmaz bir öneme sahiptir. Bu öneme binaen hazırlanmış yüksek lisans tez çalışması; Fabrikaya ait dokümanların incelenmesi ve milli ekonomiye sağladığı katkılar ve binasının tarihteki rolünü ele almasıyla ayrıca önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre de destek temin edeceği inancındayım.

Öncelikle önerileriyle bana yol gösteren yüksek lisans tez danışmanım, Kastamonu Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Sayın Prof. Dr. Namıg Musalı'ya ve yüksek lisans eğitimim süresince manevi desteğini benden esirgemeyen aynı üniversitenin Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Öğretim Üyesi, Sayın Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu'na teşekkür etmeyi kendime bir borç bilirim.

Bu tez çalışmasında desteğini esirgemeyen; başta Sayın Rektör'üm Prof. Dr. Ahmet Hamdi Topal olmakla, K.Ü Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölüm Başkanı'm Sayın Prof. Dr. Bilgin Ünal İbret'e, Eğitim Fakültesi Dekanı'm Sayın Prof. Selahattin Kaymakçı'ya, Fen ve Edebiyat Fakültesi Dekanı'm Sayın Prof. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz'a, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Müdürü ve Fen ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu'na, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'm Sayın Doç. Dr. İbrahim Yenen'e, tüm Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü akademik camiasına ve personeline de ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmanın gerçekleştirilmesi için izin talimatlarını sağlayarak, arşiv fonunun ilk defa açılmasında ve inceleme yapmamda kolaylıklar temin eden Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Arşiv Müdürü Sayın Mehman Memmedov'a ve Ordubad Şehri Devlet Arşivi Müdürü Sayın Ekber Babazade'ye de şükranlarımı sunarım.

Bu arada eğitimim için desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme müteşekkirim. Ayrıca arkamda durarak eğitim yaşantılarımda desteğini esirgemeyen, kendisinin öğütleriyle yola devam ettiğim, merhum babam, Fahrettin Süleymanov'un aziz anısına bu yüksek lisans tezini ithaf ederim.

Elçin SÜLEYMANOV
Kastamonu, Eylül 2020

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
SİMGELER DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	x
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xi
HARİTALAR DİZİNİ	xii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Dünya Sosyo-Ekonomik Tarihinde İpekböcekçiliği	1
1.2 Osmanlı Devleti'nde İpekçilik	7
1.3 Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İpekçilik	12
1.4 Azerbaycan'da İpekböcekçiliği ve İpekçiliğin Gelişimi	16
1.5 Literatür Değerlendirmesi	23
1.6 Çalışmada Kullanılan Yöntem	24
1.6.1 Araştırma Modeli	24
1.6.2 Veri Kaynağı	25
1.6.3 Veri Toplama Süreci	26
1.6.4 Verilerin Analizi	27
2. NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ İÇİNDE ORDUBAD ŞEHRİNİN	
KONUMU VE AZERBAYCAN TARİHİNDEKİ ROLÜ	29
2.1 Nahçıvan'ın Tarihi ve Coğrafi Konumu	29
2.2 Ordubad Şehrinin Tarihi, Coğrafi Yerleşimi ve Geçim Kaynakları	38
3. AZERBAYCAN İPEKÇİLİĞİNDE ORDUBAD ŞEHİRİ	44
3.1 Ordubad'da İpek Böceği Yetiştiriciliğinin Tarihi	44
3.1.2 Ordubad İpekçilik Fabrikası	53
3.1.3 Ordubad İpek Koza Fabrikası Binaları	54
3.2 Usta Yazarların Eserlerinde Azerbaycan-Ordubad İpekçiliği ve Fabrika Tarihi	60
3.3 Ordubad'da İpek Koza Fabrikası (1934-1996)	65
4. ORDUBAD İPEKBÖCEKÇİLİĞİ VE KOZA FABRİKASININ	
AZERBAYCAN EKONOMİSİNE KATKILARI.....	68
4.1 Ordubad İpekböcekçiliği, Koza Fabrikası'nın Kurulması ve Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihindeki Rolü	68
4.2 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Milli Ekonomiye Olan Katkıları (1960-1976).....	72
4.3 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Ekonomik Durumu (1976-1996)	94
4.4 Mevcut Durum ve Perspektifler	122
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	128
KAYNAKLAR	132
EKLER.....	144
ÖZGEÇMİŞ.....	157

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:Adı Geçen Eser (veya Adı Geçen Evrak)
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
bkz.	:Bakınız
C:	:Cilt
Çev.	:Çeviren (ler)
damz.	:Damızlık Koza
Ed	:Editör
Env.	:Envanter
Fabrika	:A.C. Ordubad İpek Koza Fabrikası
Gr.	:Gram
Kg.	:Kilogram
M.Ö.	:Miladdan Önce
M.S.	:Miladdan Sonra
n.y.	:Numara Yoktur
OŞDA	:Ordubad Şehri Devlet Arşivi
OŞTDM	:Ordubad Şehri Tarih Müzesi
Plan	:Fabrikaya Yönelik Devlet Görünüm Planı
Sa.	:Sayı
s.	:Sayfa
ss.	:Sayfa sayısı
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
s.y	:Sayfası yoktur
T	:Tarih
Terc.:	:Tercüman (lar)
t.y.	:Tarihi yoktur
v.d.	:ve diğerleri
v.b.	:ve başkaları
vs.	:ve saire
y.y.	:yıl/ basım yeri yoktur
yy.	:Yüzyıl

SİMGELER DİZİNİ

%	:Yüzde
$\leq$	:Küçük Eşittir
°C	:Celsius (Ölçek)
=	:Eşittir
-	:Tire
KDV	:Katma Değer Vergisi
No	:Sıra Numarası
$\div$	:Bölme işareti
$\times$	:Çarpı işareti
$\sim$	:Tahmini
()	:Yuvarlak parentez
[]	:Köşeli parentez

TABLOLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 3.1 Ödüllendirilen Ordubad İpek Fabrikası Çalışanları	48
Tablo 3.2 Ödüllendirilen İşçilerin Görev Dağılımı	50
Tablo 3.3 İpekçilik Fabrikası'nın Yıllık Geliri ve İşçi Sayısı	59
Tablo 3.4 Ordubad İpekçilik Fabrikası Yıllık Geliri ve İşçi Sayısı (1976-1985)..	60
Tablo 4.1 Fabrika Yaş Koza Üretiminin Karşılaştırılması	71
Tablo 4.2 Fabrikanın 1960 Yılı İçin Mali Planının Karşılaştırılması	73
Tablo 4.3 Tohum Üretiminin Karşılaştırılması (1960-1963)	77
Tablo 4.4 Fabrikada Gelir Miktarı (1960-1963).....	78
Tablo 4.5 Ordubad İpek Koza Fabrikası Tohum ve Koza Üretimi ve Yıllık Geliri	91
Tablo 4.6 Ordubad İpek Koza Fabrikası 1 kg Kozadan Alınan Tohum Miktarı...	93
Tablo 4.7 Fabrika Üretim ve Gelirlerinin Devlet Planıyla Karşılaştırılması.....	100
Tablo 4.8 1984 Yılı Ordubad İpek Koza Fabrikası Dağıtılmış Koza Tohumlarından Elde Edilen Cinslerine Göre Kutu (Perse) Miktarı.....	104
Tablo 4.9 İdari Harcamalarının Devlet Planıyla Karşılaştırılması(1988).	111
Tablo 4.10 Üretim Amaçlı Harcırıahlar (1988).....	112
Tablo 4.11 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Üretim ve İlave Gelirlerinin Karşılaştırması	121

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

	Sayfa
Fotoğraf 3.1 Mikroskop muayenesinde kullanılan tohum keseleri ve sahanlar (Ordubad Tarih Müzesi)	52
Fotoğraf 3.2 Fabrikada yetiştirilmiş dut dalında kozalar (Ordubad Tarih Müzesi) ..	52
Fotoğraf 3.3 Fabrikada üretilmiş kozalar (Ordubad Tarih Müzesi)	53
Fotoğraf 3.4 Koza Açan Fabrikası, koza haşlayan kazan ve elle çalışan makine (Ordubad Tarih Müzesi)	54
Fotoğraf 3.5 Koza Açan Fabrikası otomatik ipek eğirici aleti (Ordubad Tarih Müzesi)	54
Fotoğraf 3.6 Ordubad İpek Koza Fabrikası ana binalarının görünüşü	55
Fotoğraf 3.7 Fabrika merkez binası ve ana bina 1. kat girişi 2. katının görünüşü ...	55
Fotoğraf 3.8 Ordubad İpek Koza Fabrikası imalathane binası	56
Fotoğraf 3.9 İmalathane binasının içeriden görünümü	56
Fotoğraf 3.10 Fabrika depo binasının dıştan görünümü	56
Fotoğraf 3.11 Depo binasının içerisindeki koza kutuları	57
Fotoğraf 3.12 Fabrika depo binası içerisinde günümüze kadar bulunan delik beyaz kozalar	57
Fotoğraf 3.13 Depo binasının içerden görünüşü	57
Fotoğraf 3.14 Fabrika Yönetim binasının dış görünümü	58
Fotoğraf 4.1 Ordubad Arakçın şapkası	126

HARİTALAR DİZİNİ

	Sayfa
Harita 2.1 Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Haritası.....	38
Harita 2.2 Nahçıvan İdari Taksimat Haritası.	38
Harita 4.1 Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı.	123

1.GİRİŞ

1.1 Dünya Sosyo-Ekonomik Tarihinde İpekböcekçiliği

Ortaçağ'dan itibaren ipekçilik, tarım sektöründe önemli yer tutmakla beraber ekonomiye de katkı sağlamıştır. Zamanında Çin'e kadar uzanan “*Büyük İpek Yolu*” ipekçilik ticaretinde önemli rol oynamıştır. M.Ö. 2600 yılında Çin imparatoru *Hoang Tin'in* dut ağacı yapraklarını seyrederken yaprağın üzerindeki bir *tırtıl* dikkatini çekmiştir. Tırtılın yaprak üzerindeki hareketlerini, fışkırttığı telleri örmesini dikkatle müşahade eden imparator, bu yapılanları eşi, kraliçe *Şe Ling Şe'ye*'nin de izlemesini istemiştir. Kraliçe de tırtılın kelebeğe dönüştüğü ve uçtuğunu gördüğünden imparatorun koza telinin terkiibinin öğrenilmesi hususunda çalışma başlatılmasını talep etmiştir. Koza terkiibinin ince ipek tellerinden örüldüğünü anlayan imparator, bu tellerden yararlanılmasıyla ipekçiliğin ilk defa dünya tarihinde keşfini gerçekleştirmiştir. Neticede çevredeki tüm kozalarının toplanılması sonucunda ipek kumaş elde edilebilmiştir. İmparator da sarayında pahalı elbiseler diktirerek ipekçiliğin temelini atmıştır. İpekböcekçiliğini keşfeden kraliçe *Şe Ling Şe'ye* “*ipek tanrısı*” adı verilmiştir. Çin vekayinamelerinde geçen öykünün tarihinden yola çıkılırsa ipek böcekçiliğinin 4600 yıl öncesine dayandığını ve ticarete önemli rol oynadığı söylenebilir. Hatta Avrupa ülkelerinden Çin ve Hindistan'a, daha sonra ise Asya'ya uzanan bir ticaret yolunun “*Büyük İpek Yolu*” olarak adlandırılması, ipekçiliğin Çin İmparatorluğu'nda ekonomik mevkiinin ne kadar önem arz ettiğini ortaya koymuştur. “*Büyük İpek Yolu*” ticaretinin ana karakterini ipek kumaşı teşkil etmemesine rağmen, gerek bu kumaşın az imal edilmesi gerekse ipeğin nadir veya pahalı bulunması yolun isminin kumaşla eşleştirilmesine neden olmuştur. Yapılan araştırmalarda 500 adet ipek böceğinin 1 kg koza örme kapasitesine sahip olduğunu tespit edilmiştir. Bu miktar ipeğin yetiştirilmesi için ise böceklere gıda olarak 10 kg dut yaprağı verilmesi zorunlu kabul edilmiştir. Her bir kg kozadan ise 150 gr saf ipek alımı mümkün görülmüştür. Rakamlardan da anlaşıldığı üzere ham ipek miktarının bol olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak ipeğin nadir ve pahalı bir ürün olduğunu ifade etmek daha gerçekçi görülmektedir. Çin imparatorları, tarih boyunca

ipek böcekçiliğini 2 bin yıl sır olarak saklayabilmiş, bu sırrı öğrenmek isteyen binlerce casusun başını kestirmişlerdir. İpek böcekçiliği önce Hindistan, sonra ise Türk devletlerinde yaygınlaşarak uğraş haline gelmiştir. Bu gelişme zaman zaman Çin İmparatorluğu'nun işgal edilmesi ve yeni yeni Türk Devletlerinin kurulması sonucunu doğurmuştur.¹ M.Ö. 2600 yılında dünyada başlayan ipek böcekçiliği, M.Ö. 200 yılında Batı Asya'ya, Miladi 551-560 yıllarında ise İstanbul'a getirilmiştir. 1432 yılında İtalya'ya, oradan Fransa'ya götürülmüştür.² Bu ifadelerden ipek böcekçiliği sanatının *Şark* dünyasının eseri olduğunu söylemek mümkündür. Batı dünyasında özellikle İtalya, Fransa gibi devletler bu sanatı Doğudan almışlardır.³

İpek böceği (*Bombyxmori*), vücudu 12 halka ve ortalama ömrü 6 hafta olan kelebeğin adına verilen isimdir. Yumurtadan çıkmasının ardından 1-2 hafta içerisinde ortalama beş kez kabuk değiştirdikten sonra ortaya koyduğu salgılarla koza örmeye başlayarak kelebek haline gelir. Koza tamamlandıktan sonra yumurta bırakarak dışarı çıkar. Koza halindeyken fırınlanıp, telleri çıkarılır ve iplikler eğirmeyle elde edilir. Bu ipliklerin de büküm miktarı ve kalitesine bakılarak farklı isimleri olur. Örneğin içinde sencin bulunan ipeğe ham ipek adı verilir. Ömrü kısa olan dişi kelebek, dutla beslenerek büyür ve küçük bez torbaya veya kutuya yumurta bırakır. Her bir dişi kelebek ortalama bir defa 450-500 yumurta koyar. Yumurtaların çıkarak koza örmesi için bir ay önceden ortalama sıcaklık 22 °C'ye kadar yükseltilir. Genellikle Haziran ve Temmuz aylarında böcek yumurtlar. İpekböceğinin yumurtası tohum adlandırılır.⁴

Dünya pazarında, üretilen 1 ton ham ipeğin fiyatının 20 ton pamuk fiyatına eşdeğer olması son zamanlarda ipek mahsulatına olan talebin artmasını haber vermektedir. Dokumacılık sanayisinin %0,2'ni teşkil eden ipekçilik, bugün dünyanın 30 ülkesinde yaygınlaşmıştır. Bu sıralamaya Çin, Hindistan, Özbekistan ve Brezilya gibi ülkeler öncülük etmektedir. Dünya sıralamasında ipek koza üretiminin %84'nü, ihracın ise %54,1'ni Çin karşıladığından ürünlerin fiyatını bu ülke belirlemektedir. Sıralamada Hindistan ikinci sırada yer alsa da, yerel halkı genel ipek mamulâtı giydiğinden

¹ İpəkçi Qəzeti (Rəsmi Sayt)-Azərbaycan İpəkçilərinin Açıq Tribunalı, Mürvət Həsənlı, 09.12.2018, Sənaye bitkiçiliyi-ipəkçilik, <https://ipekchi.info/?p=176> (Erişim tarihi: 25.03.2019).

² Nadir Yurtoğlu, “Cumhuriyet Döneminde Türkiyede İpekböcekçiliği (1923-1950)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, Sa. 34, 2017, s. 160.

³ “İpek böceği”, “İpek ve İpekçilik”, *Görsel Büyük Genel Kültür ve Ansiklopedisi*, C: VII, t.y, s.380.

⁴ İpek böceği, İpek ve İpekçilik, a.g.e., s.380.

sadece kendi ülkesinin talebini karşılamaktadır. Özbekistan sıralamada üçüncü yerde bulunsa da, ipek üretimine göre malı Çin ipeğinden düşük olduğu için, dünyada fiyat belirlemede herhangi bir katkısı bulunmamaktadır. Avrupa devletleri dünya pazarında rekabeti ve ipekçiliği geliştirmek amaçlı çiftçilere bedava tohum dağıtarak sektörün gelecekte gelişimini hedeflemektedir. Özbekistan Devleti ipekçiliğin geliştirilmesi amacıyla halka dağıttığı 1 kutu ipek koza tohumu karşılığında verilen 50 kg'dan fazla yaş kozaya göre ipekçileri ödüllendirmektedir. İthal ve ihraç prosedüründe ipek mamulatlarından gümrük vergisi alınmamaktadır. İran İslâm Cumhuriyeti koza üretmekte ve imal yerlerine ucuza satmakla ipek üretiminin her yıl kalkınmasını hedeflemektedir. Türkiye Cumhuriyeti ise yaş kozayı çiftçilerden özel kooperatif birlikleri kanalıyla kalitesine bakıp fiyat belirleyerek almaktadır. Ayrıca yerli çiftçilere bedava ipek koza tohumu dağıtmaktadır. Bunların yanısıra ülkede eğitim kursları düzenlemekle, hastalık bulaşmaması için temizleme ve kontrol yapmakla ipekçilik geliştirilmektedir.⁵

Dünya tarihinin farklı zamanlarına bakıldığında Lyon'da ipekçiliğin ilerlediğini görmekteyiz. 1831-1834 yıllarında Lyon'da ipek dokumacıları şehrin refahı uğruna bir isyan çıkarmıştır. Başbakan ise bu isyanın huzursuzluğa neden olacağını vurgulamıştır. Fransız Devrimi'nin yan etkileri, sosyalist fikirlerin ortaya çıkması, işçi sınıfının ezilmesi, Lyon ipekçilerinin yeni pozitivist düşünceyi savunarak isyan etmelerine neden olmuştur. 1540 yılında ilk defa Fransa Kralı I. François, Lyon şehrinin ipek üretiminin kalkınması yönünde bir ferman vermiştir. 1540'tan sonra ise İtalya veya Doğu'dan Fransa'ya getirilen ham ipek Lyon'un depolarından geçmeye başlamıştır. Lyon'un ipek dokumacılığı sanatının gelişmesinde, İpek Yolu üzerine yerleşmiş olmakla beraber, burada dört yüz ipek fabrikasının faaliyet göstermesi de etkin olmuştur. İpek fabrikalarında 8.000 usta, 7.000 kadın dokumacı, 20.000 çırac (*journeyman*) çalıştırılmıştır. Bir işçi tezgâhta 12 ilâ 14 saat arası oturmuştur. Bu dönemde (1540) 140.000 nüfusu olan Lyon'un neredeyse yarısı ipekçi olarak çalıştırılmıştır. Bu yerleşim yerinde ipek imal edilen fabrikalara bankacı (iş adamı) ve tüccardan oluşan 1400 kişilik bir grup üretici sahip olmuştur. Onların görevi

⁵ İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasında İpəkçiliyin İnkişafı Haqqında Dövlət Programı (2018-2025), Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Rəsmi Saytı (Prezident.az), <https://president.az/> 29.03.2019.

malların üretimini ve ticarileştirilmesini kontrol ve finanse etmekte. İpek İsyanı 1871’de kısa sürede Paris Komünü’nün meydana çıkmasına neden oldu. Sonuçta bugünkü sosyalist, komünist ve anarşist felsefelerin çoğunun meşale taşıyıcısı olmasına neden oldu. Bu aynı zamanda küresel bir emek hareketinin oluşturulması, kapital münasebetlerin ortaya çıkmasına ve çalışan işçiler sınıfı açısından iş fabrikalarında özerklik ve demokratik yapının getirilmesine sebebiyet vermiştir.⁶ Bunun neticesinde ipekçilik her alana kendi damgasını vurarak kalkınmaya, kıtalar arası ekonomik kalkınma ile yön değişimine sebep olmuştur.

Genel olarak Türkiye ve Azerbaycan arasında tarihsel bir karşılaştırma yaptığımızda, ipekçiliğin eskilerde İpek Yolu üzerinde yerleşmesi ve tüccarların elinde toplanması, fabrikalar şeklinde gelişmesi, ipek kumaşının tarihsel tercihi ve dokumacılık sanatı gibi benzerliklerin olduğunu görmekteyiz. Sonuçta sektör işçileri olarak Lyon ipekçileri siyasete ve çağa da yön vererek akım değişikliği de yapmışlardır.

Güney Hindistan’ın sosyo-ekonomik ilerlemesinde önemli bir rol, kırsal tarımın gelişimi olmuştur. İpek böceği yetiştiriciliği ve gelişimi, geri kalmış Hindistan köylerinin kalkınmasında önemli strateji olmuştur. 2004 yılında Hindistan’ın Canata Partisi (BJP) hükümet döneminde kabul ettiği bir sloganla hayat kalitesini yükseltme amaçlı kırsal alanlarda ipek böceği yetiştirme çabalarını başlatmıştır. Hindistan’ın yaklaşık %76,3’ünün kırsal alanlarda yaşaması ve tarım nüfusunun %68,8’ni teşkil etmesi gibi hususlar, bölgedeki ipek böcekçiliğinin gelişimine imkân vereceğinin düşünülmesine neden olmuştur.⁷ İpekböcekçiliği, tırtıllarının üretimi ve dolayısıyla ipek fabrikalarının kurulması minimum yatırım, maksimum istihdam potansiyeli benimsenmekle hayata geçirilmiştir.

Hindistan’ın yaklaşık 69.000 köyünde ipek böceğinin yetiştirilmesi, çeşitli şekillerde doğrudan ve dolaylı istihdam üretimine neden olmuştur. Başta, dut fidanı yetiştiriciliği çiftliklerde istihdam yaratmıştır. Bundan başka, dut yapraklarını bir

⁶ Academia.edu Site, Vivekanad Shenoy and Arvind Shenoy, n.d., “A Historical Chapter From The Lyonais Silk Industry: Revolt of The Silk Weaver”, https://www.academia.edu/28299617/A_HISTORICAL_CHAPTER_FROM_THE_LYONNAIS_SILK_INDUSTY_REVOLT_OF_THE_SILK_WEAVERS (Erişim tarihi: 01.04.2019).

⁷ Kasi Eswarappa , “Developmental Initiatives And Sericulture In A South Indian Village”, **Kasi Eswarappa Centre for Women Development and Gender Studies, National Institute of Rural Development, C: XXXI, Sa: 3 Hyderabad, India 2011, s. 214.**

girdi olarak kullanan ipek koza üretimi, dut yetiştiricilerinin aile üyeleri için büyük ölçekli istihdamın yaratılmasına da sebep olmuştur. Dut fidanı olmayan ipek koza yetiştiricileri ise koza üretimini tek başına tam zamanlı bir meslek olarak yapmaya başlamışlardır. Koza üretiminden ham madde olarak ipek üretimine gidilmesi, üretilen istihdamın kesinlikle kırsal işsizliğin azalmasına ve Hindistan bölgelerinde kırsal kalkınmaya neden olmuştur. Dünya Bankası tarafından desteklenen Ulusal İpekböcekçiliği Projesi 1980’lerde uygulandı. Hindistan’da 1993-1994 yıllarında Andra Pradeş eyaleti yönetimi ek istihdam üretimini amaçlayarak işsizliği azaltmayı hedeflemiştir. Bu çiftçilerin kırsal bölgelerde yaşam koşullarının iyileştirilmesine de alternatif bir çözüm yolu olmuştur. Bunun sayesinde kırsal arazilerden insanların şehir alanlarına yapılan göçün azalmasına belirli bir neden oluşturulmuştur.⁸

Endonezya’da ipekçiliğin üretim tarihine bakıldığında, M.Ö. 3500 yılında Filipin adalarından güneye doğru hareket etmeye başladığını ve daha sonra ülkenin doğu kısmına doğru M.Ö. 2000 yılında yaygınlaştığını görmekteyiz. Bu ülkede deniz ticaretiyle de ipek taşımına ve Çin’le bile doğrudan ilk ipek alımına rastlanılmaktadır. Endonezya “*Deniz İpek Yolu*” ile ipek ticaretine giren ülke olarak da tarih sayfalarında anılmıştır.⁹

XIV-XVI. yüzyıllara ait bir tabloda, Endonezya pazarı canlandırılmıştır. Pazarda palmya ağacı arkasına yaslanan ve ipek elbise satan erkek tüccarlar çizilmiştir. Endonezya Krallarının resimlerinde de onların ipek elbiseler giydiği görülmüştür. 1675 yılında bu ülkede Sultan Mohamad (*Muhammed*) Şafiüddin tarafından yeni *İslâm Sultanlığı* kurulmuştur. Yeni İslâm Sultanlığı yöneticileri tarafından ipek giysiler giyilmeye başlanıldığı da tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. İpekten hazırlanan elbiselerin tarihin farklı dönemlerinde de pahalı giysi olduğu ve zengin insanlar tarafından tercih edildiği anlaşılmıştır.¹⁰

XX. yy’dan günümüze kadar dünya çapında ipek telinin önemini görmekteyiz. 1938 yılında yaş koza rekoltesi dünyada 1-1.100 milyar kg olmuştur. Çin 500-700,

⁸ Eswarappa , a.g.m., s. 215, 216.

⁹ Mariah Waworuntu, “*Silk in Indonesia: History, Ancient and Current Silk Textiles*”, “**Silks from the Silk Road: Origin, Transmission and Exchange**” Symposium, (Held on 11-14 October 2015), China National Silk Museum, Hangzhou, China 2015, s. 1-7.

¹⁰ Waworuntu, a.g.m., s. 4.

Japonya 370, Rusya 140, İtalya 35, Hindistan 20, İran 2-3, Türkiye 2,2, Bulgaristan ise 2 milyon kg yaş koza üretmiştir. Yaz aylarında ipek böceğinin mahsul vermesi için 1,5 ilâ 2 ay kadar bir zaman diliminde kozanın yemlenmesi, çiftçi ailesinde erkeğin işine mani olmamıştır. Bu süreç aynı zamanda çiftçi ailesinin paraya ihtiyaç duyduğu aylara denk geldiği için aile bütçesine katkı sağlamıştır.¹¹

İpek böceği yumurtasından çıkan kurtlar(*tırtıllar*), günde 3 defa dut yapraklarıyla gıdalandığından koza fabrikalarının yakınlarında dut fidanı ekimine gidilerek, bunların fabrika ve çiftçilere dağıtılması, tarihten bugüne ipek yetiştirme çalışmasının en önemli şartı olmuştur. Kozaların kurutulması, genellikle güneş ışığında, ekmek fırınlarında veya değeri 3500 TL olan makinelerde gerçekleşmektedir. Bu nedenle tohum fabrikalarının da yanında ipek filatür fabrikalarının kurulması şart olmuştur. Çünkü kozalar elde edildikten sonraki 1 yıl boyunca ya ihraç etme yoluyla satılmalı, ya da bu fabrikalarda fışkırtılarak ipek teli üretilmelidir.¹²

Bir dişi kelebeğin 25 gr tohum üretmesi 1 porsiyon (poşet veya kutu) olarak adlandırılır. Her bir tohumdan 800-1500 metre ipek teli elde edilmesi ve ipek kumaşının ucuz yöntemle temin edilip pahalıya satılması, dünyada ekonomiye sağladığı katkıyı gözler önüne sermiştir. Kozanın üretilip satılmaması halinde ortaya çıkacak fiyat indirimiyle de ekonomik zarar olmayacaktır.¹³ Dutla gıdalanın, birçok kelebeğin tırtılı¹⁴ koza örmeden önce ilk olarak salgıladığı ince ipek tellerinden, örümcek toru gibi sık koza örmeye başlar.¹⁵

Yaklaşık 5.000 yılı aşkın bir süredir ki insanlar kozadan elde edilen ipek telden kumaş dokumaktadırlar. Koza elde etme işini kolaylaştırmak amacıyla insanlar onu ehlileştirmişlerdir. Özel filatör fabrikalarında dut ağacı yapraklarıyla gıdalanın kelebekler yetiştirildikten sonra onların yumurtaları toplanarak başka fabrikalara

¹¹ T.C Ziraat Vekâleti, Memleket Tavukçuluğunu İnkişaf Ettirmek Çareleri ve İpekböcekçiliği, T.C Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938, s. 4-19.

¹² “İpek böceği”, *Gloriel International Americana Encyclopedia*, C: VII, Grolier Incorporated SabahYayını, İstanbul y.y., s. 4-19.

¹³ Hazer Huseyinov, “Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde İpekçiliğin Gelişimi Tarihi “, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa: 13, Bahar 2014, s. 125, 132.

¹⁴ Kelebeğin kurdu.

¹⁵ “İpekçilik”, *Kimdir nedir? (Mekteblinin Stolüstü Kitabı)*, Gençlik, Bakı 1976, s. 298.

gönderilmiştir.¹⁶ Koza fabrikalarına gönderilen yumurtalardan tırtıllar çıkmış ve ışık yansımaları altında kurtçukların ördüğü kozalar açılmıştır. Elde edilen ipek telden kumaş örülmüştür. Faydalı ve faydalı olmayan çeşitlerine ayrılmakla iki tür ipek böceği kelebeği vardır. Dut yaprağıyla gıdalanan kelebek türü insan için faydalıdır. Fakat palıt, çam ve başka ağaçların yapraklarıyla gıdalanan ipek kurdu kelebekleri, zehirli olduklarından insanlar onları mahvetmiştir. Onların tırtılları açgözlü bulunduğundan, çoğalmalarını başka şekilde önlemek mümkün olmamıştır. Çünkü zehirli olduklarından kuşlar bile ormanlarda onları yememiştir. Bu nedenden ötürü zehirli olan ipek kurdu kelebekleri, ormanlara ciddi anlamda da zarar vermekle tabiatı mahvetmiştir.¹⁷

1.2 Osmanlı Devleti'nde İpekçilik

Osmanlı Devleti'nden önce Orta Asya Türklerinin hayatında ipekçilik önemli yer tutmuştur. Orhun yazılarında rastlanan "*kutay*" kelimesi "*ipek*" anlamını taşımasıyla tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Kâşgarlı Mahmud, "*Dîvânü lugâti't-Türk*" adlı eserinde eski Türklerin kullandığı kelimelerin sözlük şeklinde çevirisini yapmıştır. Eserde geçen eski Türklerin o zaman kullandıkları "*ağı*" - "*ipekli kumaş*", "*ağıcı*" - "*ipekli kumaş muhafızı, hazinedar*" anlamını taşımıştır. Bu kelimeler Türk milletlerinin hayatında ipekçiliğin önemli olduğunu haber vermektedir.¹⁸ Öte yandan mukaddes kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de de ipek hakkında bilgilere rastlanmaktadır;

"Kur'ân'ın Cennet tasvirlerinde görülen "*ipek*" anlamındaki istebrak ve sündüs kelimeleri (el-Kehf 18/31; ed-Duhân 44/53; er-Rahmân 55/54; el-İnsân 76/21) Farsça'dan Arapça'ya geçmiştir. Arapça'da haz, kaz, ibraysem (ibrîsem, ebraysem-ibrîşim) ve harîr de bulunmakta, ipek böceğine ise dūdū'l-kaz veya dūdū'l-harîr denilmektedir (haz kelimesi ipekle yün veya pamuk karışımı dokumalar için de kullanılır)."¹⁹

Osmanlı Devletinde de ipek ve ipek böcekçiliğine önem verildiği görülmektedir. XIV. yüzyılda Bursa şehri ipekçiliğin gelişmiş şehri olarak bilinmekteydi. Bursa'nın

¹⁶ Kimdir nedir?, a.g.e, s. 298.

¹⁷ Kimdir nedir?, a.g.e, s. 299.

¹⁸ Nebi Bozkurt, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "İPEK"**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 22, 2020, s. 361,362.

¹⁹ Bozkurt, a.g.m., s. 362.

yanı sıra Amasya, Tokat, Aydın'da da ipekçilik gelişmiş, devletin ekonomik hayatında önemli rol oynamıştır. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında ipek dokumacılığının ham maddesi Hazar Denizi etrafı bölgelerinden getirilmiştir. İlhanlılar döneminde ipek, kervanlar vasıtasıyla Sultâniye-Erzurum-Erzincan-Sivas yolu kullanılarak Konya ve İstanbul'a nakledilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Bursa yolu tercih edilmiştir. Osmanlılar Bursa'yı ipekçilik merkezine çevirmekle ticarete Safevîleri yenerek, bu coğrafyada ipek ticaretinin kontrolüne sahiplenmek politikası yürütmüştür. Bunun başlıca sebebi, imparatorlukların bütçesini zenginleştiren ipek ticareti ciddi anlamda gelir sağlarken, saray ve zengin kesimin ipek ürünlerinden hazırlanan giysileri tercih etmesi olmuştur. Osmanlı Sultanı I.Bayezid'in, fetihleri sırasında ipek yolları olan bulunan bölgeleri seçmeside tesadüf olmamıştır.²⁰

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti Tebrîz'e hâkim olup Gîlân ve Şirvan'a da yakın olmaya çalışmıştır. Çünkü Osmanlı döneminde Azerbaycan ve İran'dan Anadolu'ya kervanlarla gelen ipeğin ham maddesi, ticari ilişkilerle Mâzenderan, Gîlân ve Şirvan'dan alınıyordu. Osmanlı Devletiyle Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan zamanında ham ipek ticareti gerçekleştirilmiş, ürünler tüccarlar tarafından vergiye tabi tutulmak suretiyle Bursa'ya getirilerek satılmıştır. Osmanlı Sultanı II.Bayezid ise, Bursa'da ipek ticaretinin gelişimini göze alarak Koza Hanı ve Pirinç Hanını inşa ettirmişti. Sultan I.Selim Dönemindeyse ipekçilik alanı Osmanlı'da gerilemiş, Kanûnî Sultan Süleyman Döneminde tekrar gelişerek eski varlığına kavuşabilmiştir. XV. yüzyılda Bursa'da İslâm coğrafyasına mahsus yerli tüccarların yanı sıra Venedik, Ceneviz, Floransalı ve Yahudi kökenli tüccarlar da fazlalık teşkil etmekteydi. Bu şehirden ipek Avrupa'ya ihraç edilerek gümrük vergisi alınmakla bütçenin gelir kaynağında önemli rol oynamaktaydı. Safevî hükümdarı I. Abbas Döneminde Hint Okyanusu yoluyla ipeğin Lizbon'a gönderilmesine başlanılmış, İngilizlerle de anlaşma sağlanmıştır. Bu, Osmanlı'yı ciddi anlamda etkilemiş, gelir kaynağından neredeyse mahrum bırakmıştı. Daha sonra yeniden sıkıntılar ortadan

²⁰ Halil İnalcık, "*Osmanlı Devleti. Bursa*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., C: 22, 2020, s. 362, 363.

kaldırılmış, Osmanlı ipeğinin dünyaya açılan kervan yolu rolünü yeniden kazanmıştır.²¹

Osmanlı tarihinde ilk defa ipek böcekçiliği 1840'lı yıllarda kalkınma çağını yaşamıştır. Bu dönemde Batılı devletler ipek böcekçiliği yönünden Osmanlı Devleti'ni kendisine rakip görmüştür. 1844'te Osmanlı'da ipek filatör fabrikaları açılmış bu fabrikalarda eleman istihdamı amacıyla Fransa'dan uzman alımına gidilmiştir. Osmanlı Hükümeti bu dönemde filatör fabrikalarının sayısını Bursa şehrinde artırmaya başlamıştır. 1856 yılında Fransa'da bol ipek kozasının yetiştirilmesi çabası, böceklerde karataban olarak adlandırılan hastalığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Hastalık Fransa'dan tohum alan İtalya'ya, oradan 1860 tarihinde Osmanlı'ya intikal etmiştir. 1864 tarihine kadar *mikrobiologlar*²² karataban hastalığına çare bulamamışlardır. 1864'te ise Fransız Mikrobiologu Pasteur, hasta tohumların kullanılmayıp yakılmasını tavsiye etmiştir. 1888 yılında ise Osmanlı Devleti ipek böcekçiliği sektörünü geliştirmek ve mevcut sorunları aradan kaldırmak amacıyla Bursa'da *Harir Darü't-Talimi* adı altında *İpekböcekçiliği Enstitüsü*'nü kurmuştur.²³

Bu dönemde ekonomik krizin Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşması ipek böcekçiliğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Duyun-u Umumiye teşkilatının kurulmasının başka amacı vardı. Duyun-u Umumiye teşkilatı gibi idareler ipekçilik sektörünün gelişimi ve ipek böcekçilerine maddi yardımı sağlayarak destek vermiştir.²⁴ Osmanlı'da ipek böceği yetiştiriciliğinde düşüşün bir diğer sebebiyse böceklerde hastalığın keskin yaygınlaşması olmuştur.²⁵ Öte yandan ipek böceği tohum üretme merkezi olarak

²¹ İnalcık, a.g.e., s. 362, 363.

²² Mikroskopla çalışan biyolog bilimadamları.

²³ Yurtoğlu, a.g.m, s. 160, 161, 162.

²⁴ Yurtoğlu, a.g.m, s. 162.

²⁵ Mehmet Ali Yıldırım, Osmanlı ipekçiliğiyle ilgili yaptığı araştırmada 1860 yılında Osmanlı'da ipek böceklerinde karataban hastalığının yaygınlaştığını ve ipek böcekçiliğini olumsuz şekilde etkilediğini, hatta böcek yetiştirenlerin bu sektörden ayrılmasıyla sonuçlandığını belirtmiştir. Hastalıkla mücadele 1881 yılında Osmanlı Sultanı II. Abdulhamid döneminde kurulan *Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne havale* edilmiştir. Bu idare Osmanlı döneminde iç ve dış borçlar dâhil olmak üzere denetimi gerçekleştirmekle de mükellef kılınmıştır. Kısa sürede Bursa'da *Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne* bağlı açılan *Harir Dârü't-Talimi Mektebi* Osmanlı ipekçiliğinin gelişimine neden olmuştur. *Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ve Harir Dârü't-Talimi* kapsamında görülen işler Osmanlı'da ipekçilikle anılan bölgelerin yeniden canlanması, vergilerle bu yerlerden kazanç elde edilmesine neden olmuştur. Sonuç itibarıyla devlet tarafından atılan adımlar sayesinde; XX. yüzyılda Osmanlı, ipekçilik sektöründe dünya ülkeleriyle kıyaslanan bir devlet konumuna gelmiştir. İlave bilgi için bkz.; Mehmet Ali Yıldırım, "*Düyûn-u Umûmiyye İdâresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın*

ismini altın harflerle yazdıran İstanbul'un, İtilaf devletleri ve Bursa'nın da Yunanistan tarafından işgali, bir tarım sektörü olarak ipekçiliği ve ipek böcekçiliği üretimini olumsuz şekilde etkilemiştir.²⁶

İpekböcekçiliğinin yetiştirilmesinde önemi bilinen kelebeğin Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'da farklı türler olduğu tespit edilmiştir. Bir kısım kaynaklarda, örneğin Azerbaycan'da, Ordubad Şehir İpek Koza Fabrikasında yetiştirilen ipek böceği kelebeğinin *Bombyx Mori L*²⁷ sınıfından olduğuna rastlasak da, Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen kelebeğin *Lepidoptera* cinsinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu kelebek kurdu 20-25 derece sıcaklıkta tutularak, 30-35 gün boyunca dut yaprağıyla yemlenmiş, dört kez uyku evresi geçirdikten sonra da koza örmeye başlamıştır.²⁸

XVII. yüzyılda Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta takribi olarak 8.000 okka ipek üretilmiş, bu sayı XVIII. yüzyılda ise 9.000 okkaya yükseltilmiştir. 1745 yılının istatistik verilerine bakıldığında ise üretimin beyaz ipekte 40.000, *sarı ipekte*²⁹ ise 4.000 okka olmakla yükseliş gösterdiğini, yüzyılın en yüksek verim miktarına ulaşılmasından anlaşılmaktadır.³⁰

Osmanlı döneminde Kıbrıs Adası, Akdeniz'deki konumu, deniz ticareti potansiyelinin olması ve XVI. yüzyılda ipeğin Akdeniz ile Avrupa arasında taşınması sonucunda ekonomiye katkı sağlamıştır. İlk ipek böcekçiliği, 552 yılında iki uzakdoğulu keşişin kaçak yolla tohumu adaya getirmeleri ile başlamıştır. Genel olarak Osmanlı Devleti ipekçiliğinin gelişimine XVII. yüzyılda başladığı görülmektedir. Bu gelişim en çok Kıbrıs Adası'nı etkilemiştir. İlk yıllarda ham madde olan ipeğin üretimi için adada çeşitli yollar aranmıştır. Sulu tarım arazilerinde dut fidanları ekilmiştir. Bu arazilerin yakınlarında ipek böceği yetiştirmek amacıyla çeşitli alanlar hazırlanmıştır. Tarihî kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Osmanlı Kıbrıs'ında yetiştirilen ipek kelebeği "*sarı*" ve "*beyaz*" sınıfında olmuştur. Sarı

(*İpekböcekçiliğinin*) *Gelişimine Dair*", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:10, Sa. 22, 2013, s. 65,77.

²⁶ Yurtoğlu, a.g.m, s. 163.

²⁷ Kimdir nâdir?, a.g.e, s. 298.

²⁸ Yurtoğlu, a.g.m, s. 163.

²⁹ İpek kelebeğinin sınıfı.

³⁰ Ali Efdal Özkul, "*Osmanlı Kıbrıs'ında İpek Üretimi Ve Ticareti*", Tarih ve Medeniyetler Tarihi, 38.İCANAS V. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15 Eylül 2007/Ankara), T.C Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2012, s. 2397.

böcek, yabanî, beyaz böcekse özel yetiştirilen dut yaprakları ile yemlenmiştir. 1815 yılında Kıbrıs Adası'nı ziyaret eden Tuner, adada 10.000 okka beyaz ipek, 5000 okka'sı da sarı ipek olmak üzere toplamda 15.000 okka ipek üretildiğini belirtmiştir.³¹

XVII. yüzyılda ipek böceğinin yemlenmesi için hazırlanan dut fidanı bağlarının, meyveleri insanlar tarafından yemek için tüketilmiş, artıkları ise hayvanların beslenmesi için kullanılmıştır. 1683 yılında adayı ziyaret eden Hollandalı seyyah C.Bruyn, Gazi Mağusa şehri yakınlarında bulunan beyaz dut bağlarının yapraklarının ipek üretimi için yemleme malzemesi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bu dönemde dut fidanının bahçelerde dikilmesi için devlet tarafından çiftçilere satıldığı da görülmektedir.³²

Osmanlı Dönemi tarihî kaynaklarında Kıbrıs adasının yanı sıra ipek imaliyle ün kazanmış olan bölgelerden biri de Amasya olmuştur. Aynı zamanda 1750 ilâ 1900 yılları arasında Amasya'nın adı ipek üretiminin verimliliğine göre Bursa'yla beraber anılmıştır. Dökümanlarda 1800 ilâ 1840 ve 1880 ilâ 1900 yılları arasında şehirde dut fidanı bağlarının ismi çok geçmektedir. Bu husus bahsi geçen yıllarda bölgede ipekçiliğin geliştiğine işaret etmektedir. Fakat Amasya şeriyeye sicilleri üzerine yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır ki Osmanlı döneminde Bursa'da olduğu gibi Amasya'da da ipek böcekçiliği böceklerde yaygınlaşan hastalıktan dolayı olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.³³

1746 ilâ 1748 yılları arasında Kıbrıs Adası'nda iş adamları tarafından vakıflar kurulmuş, bunların kapsamında dut arazileri ve ipek böceği yetiştirme alanları tesis edilmiştir. Bu dönem, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ticarete önem verdiği bir süreçtir. XVIII. yüzyılda Kıbrıs Adası'nın deniz ticareti aracılığıyla İsveç, Rusya, Roma, Sicilya, Venedik, Niderland, Fransa, İngiltere, Danimarka gibi ülkelere ipeğini satabildiği bilinmektedir.³⁴ Adada görevde bulunmuş Konsolos Vezin ise XVII. yüzyılda her yıl 9.000 okka ipek üretildiğini ileri sürmüştür. XVIII. yüzyılda

³¹ Özkul, a.g.m., s. 2396, 2395, 2397.

³² Özkul, a.g.m., s. 2401, 2402.

³³ Hüsnü Yücekaya, "Amasya İpekçiliği Üzerine (1750-1900)", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C:7, Sa.13, 2013, s.271.

³⁴ Özkul, a.g.m., s. 2405, 2406.

A.Drumand Kıbrıs Adası'nın kendi ihtiyacını karşıladıktan sonra dış ülkelere de ipek ihraç ettiğini, Batılı ve yerli tüccarların Konsolosluk tarafından kendilerine verilen izin belgelerini kötüye kullanarak, gümrük vergisinden kaçınmak amaçlı suç işleyerek ipeği adadan çıkarmaya çalıştığını ileri sürmüştür. Her ne kadar Osmanlı Devleti bütçesine zarar vermeye çalışmışlarsa da başaramamışlardır. Bunda Osmanlı mahkemelerinin tüccarların hırsızlıktan dolayı altı ay hapis cezasına çarptırılması hususunda aldığı karar etkili olmuştur.³⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde ipek dokumacılığı sanat olarak da gelişmiş ve ciddi bir gelir kaynağına dönüşmüştür. Bu dönemde Üsküdar'da 5000'e yakın ipekdokumacı olmuş, fakat daha sonra el emeğinin yerini teknoloji almıştır. İşsizliğin artmasına neden olan teknolojiyle birlikte ipek dokumacılığı artık Osmanlı döneminde zayıflayarak özel sektör şeklinde faaliyetini sürdürmüştür.³⁶

Osmanlı Devleti zamanında XIX. yüzyılda Kıbrıs Adası'nın sosyo-ekonomik tarihe bakıldığında, ipek böceklerinde yaygınlaşan hastalıkların olması sonucunda ipek üretiminin sekteye uğradığı görülmektedir. Neticede ipek üretiminde düşüşler yaşanmıştır. Tarihî kaynaklara göre Kıbrıslı Türklerin ipek dokumalar, farklı kaynaklara göre, mendil, eşarp ve etek ürettikleri bilinmektedir. Adada yaşayan Rumların ise ipek mendil, başlık, bellik, boyunluk vs. gibi giysiler üretip kullandıkları anlaşılmaktadır. İpek emtialarının Lefkoşa Çarşısı'nda üretildiği veya satıldığı anlaşılmaktadır. Akdeniz deniz ticareti ile ipeğin Mısır'a ve Avrupa pazarlarına satılarak, üretim hayatına değer kattığı bilinmektedir. Bunun sonucunda ipekçiliğin, Osmanlı ekonomisinin ve tarım sektörünün de kalkınmasını etkilediği görülmektedir.³⁷

1.3 Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İpekçilik

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ipek böcekçiliğine bütçeden destek sağlanarak geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. 1927-1937 yılları arasında ipekçiliği ileri bir seviyeye taşımak maksadıyla devlet hazinesinden 25.636 TL ayrılmıştır. Bu tahsisat

³⁵ Özkul, a.g.m., s. 2407.

³⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı Devleti. Bursa*, a.g.m., s. 364, 365.

³⁷ Özkul, a.g.m., s. 2399, 2407.

sayesinde 3.446.762 adet dut fidanı halka ücretsiz dağıtılmıştır.³⁸ 1923 yılında 936.000 kg'ı ipek kozası, 1929 yılında artışla 1 milyon 905 kg ipek koza yükseltildiğinden önemli bir gelir sağlamıştır. Öte yandan ülkede ipekçilik sektörüne kontrolü gerçekleştiren *Düÿûn-ı Umûmiyye* tarafından yönetilen Bursa *Harir Darü't-Tâlimi*'nin faaliyetine 1926 senesinde son verilmiştir. İpekçiliğin yönetilmesi bahse konu yılda açılan Bursa Ticaret ve Zahire Borsası'na havale edilmiş, kuruma bağlı alım-satımı gerçekleştiren Bursa Koza Hanı kurulmuştur. 1927 yılında sadece Bursa'da 1.998 kg ipekböceği tohumu yetiştirilmiştir.³⁹ Cumhuriyet dönemine tekâbül eden 1923-1934 yılları arasındaysa ipek koza üretimi tarım sektöründe olduğu gibi dış ticarete de önemli rol üstlenmiştir. Bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti; İtalya, Fransa, Almanya ve Hollanda gibi Avrupa devletlerine 1.678 ton kuru ipek kozası ihraç etmiştir.⁴⁰

1928 yılında Marsilya ve Lyon'a ihraç edilen Türk ipek kozası, kalite açısından oldukça beğenilmiştir. Fakat 1929 yılında tüm Dünya'yı sarsan *Büyük Buhrân* ihracatın durdurulmasına neden olmuştur. 1938 yılında 210 bin, 1939'da ise 250 bin kg yaş ipek kozası imal edilmiştir. Bu yıllarda ipek kozalarını ayırt edebilecek filatör⁴¹ fabrikalarının kurulması gündeme getirilmiştir. Bu fabrikalar kalitesine göre 200 bin kg ipek kozasını ayırt edebilecek kapasiteye sahiptiler. Nitekim hükümet 1938 yılında yurdun farklı bölgelerinde ipek koza filatör fabrikalarının kurulması için gerekli adımları atmaya başlamıştır. Ziraat Vekâletinin faaliyete geçirilmesiyle ipek böcekçiliğine dair ülkede tüm yetkiler *Ziraat Tedrisat Şubeleri'ne* verilmiştir. Ayrıca bu yıllarda devlet ve halk tarafından farklı illerde böcek tohumu yetiştirilmiştir. Çiftçilerin emek ve gayretleri sayesinde 1938 yılında toplam 79.346.950 ons⁴² ipek tohumu üretilmiştir. Cumhuriyet döneminde 42 bin paket ipek böceği tohumu İran'a, paketi 62 ilâ 68 kuruş arasında fiyatlandırılarak ihraç edilmiştir. Bu dönemde ipek böcekçiliğinde yaşanan gelişmeler, Bulgaristan ve Fransa gibi ülkelerin Türkiye'yi kendilerine koza üretiminde rakip tanımlamalarına

³⁸ Yurtoğlu, a.g.m., s. 163.

³⁹ Seher Boykoy, "1908-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:14, Sa. 44, 2013, s.37,38,39.

⁴⁰ Yurtoğlu, a.g.m., s. 164.

⁴¹ İpek Kozasından ipek elde eden fabrikalar.

⁴² 1 ons.- 31.10 gr.

yol açılmıştır.⁴³ 1938 yılında ayrıca İpek Koza Fabrikaları yakınlarında *İpek Koza İstasyonları*⁴⁴ kurulmuştur. Bu istasyonlar köylüyü bilgilendirme, tohum üretim fiyatının belirlenmesi ve ihracatı gibi ekonomik ve eğitimsel görevleri üstlenmişlerdir.⁴⁵ 1938 yılında Edirne Ziraat Müdürlüğü Bursa şehriyle rekabet ortamında koza alım fiyatını denkleştirerek bu alımı Edirne Rüstem Paşa Hanı'nda başlatmıştır. Bahsi geçen yılda sadece Edirne'de ipek böceği yetiştirenlerden 40.000-45.00 kg koza elde edilerek ekonomiye gelir sağlanılmıştır.⁴⁶

1939 yılına gelindiğinde ipekçilik sektörünün tüccar sınıfının elinde toplandığı ve bu sınıfın kendi menfaatleri için köylüyü göz ardı ederek fiyat belirlemeleri suretiyle rekabet piyasasında olumsuzluklara yol açtıkları görülmektedir. Sonuç itibarı ile 1940 yılında bu gibi riskleri önlemek amacıyla *Koza Birlik Tarım Kooperatifleri Birliği* kurulmuştur. Birliğin kurulmasından sonraki yıllarda ülkenin yurt dışına 3 milyon 500 bin kg ipek koza ihracı gerçekleştirdiği görülmektedir.⁴⁷

Ayrıca 1940 yılında hükümet Edirne, Trakya, Bursa gibi şehirlerde ipek böcekçiliğinin gelişimi için tüm imkânları sağlamıştır. Edirne'de yetiştirilen kozanın tohumları Bursa'dan gönderilmiştir. Ayrıca şehirde ipek böcekçiliğini geliştirme amaçlı Edirne İpekçilik Okulu da kurulmuş, bir kız öğrenci okul birincisi bile seçilmiştir. Bahsi geçen yılda havanın yağmurlu olması Edirne'de koza üretimini olumsuz şekilde etkilemiştir.⁴⁸

II. Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarında Türkiye Cumhuriyeti tarafından savaşa katılan ülkelere paraşüt imali için ham ipek ihraç edilmeye başlandığı bilinmektedir. Sıkıntılı geçen bu süreçte yapılan ihracatla ülke ekonomisine önemli katkılar sağlanmıştır. 1949'da Türk tarımının önemli sektörlerinden biri olan ipek böcekçiliğinin eğitimi de verilmiştir. Ülkenin farklı bölgelerinde ipek böceği tohumu yetiştirilmesi konusunda kurslar düzenlenmiştir. Ayrıca hükümet tarafından çiftçilere ipek böcekçiliğiyle ilgili aydınlatıcı bilgiler vermek amacıyla kitaplar da

⁴³ Yurtoğlu, a.g.m., s. 165,166.

⁴⁴ İpek Fabrikalarına yardım eden idarelere verilen ad.

⁴⁵ Yurtoğlu, a.g.m., s. 177,178.

⁴⁶ Mehtap Ağırgan, "Cumhuriyet Döneminde Edirne'de İpekböcekçiliği", **Ejovoc(Electronic Journal of Vocational Colleges)**, C: 6, Sa.1, 2016, s.74.

⁴⁷ Yurtoğlu, a.g.m., s. 179,180.

⁴⁸ Ağırgan, a.g.m., s.70, 71.

dağıtılmıştır. Dahası aynı yıl içerisinde İpekböcekçiliği Enstitüsü'nün de kurulması kararlaştırılmıştır. Buna ilave olarak ipek böcekçiliğinin inkişafı için bütçeden 49.500 liralık bir tahsisatın ayrılmasının yanı sıra Ekonomi ve Ticaret Bakanlığınca 30 ton kuru ipek kozası ihracatı gerçekleştirilmiştir.⁴⁹ Fakat Cumhuriyet döneminde ipek böcekçiliğinin Muğla'da düşüş sergilediği anlaşılmaktadır.⁵⁰

1950 yılına kadar ipek böcekçiliği her ülkede olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nde de sanayi ve tarımın gelir kaynağı olmuştur. Bu yılda Türkiye uluslararası camiada ipek koza üretimiyle adından söz ettirmiş, kendisinin de üye olduğu *Uluslararası İpekçilik Teşkilatı'nın* İtalya ve ABD gibi ülkelerin katılımıyla 4 gün devam eden toplantısına katılmıştır. Toplantıda ülkeyi *Bursa İpekböcekçiliği Enstitüsü* Müdürü Dr. Tahir Yetmen temsil etmiştir. DP Hükümeti döneminde 1952 yılında; topladığı *Bursa Sanayi Kongresi'de* ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi hususunda önemli kararlar alınmıştır. 1957 yılına gelindiğinde *Bursa Sanayi Kongresi'nin* ikinci defa düzenlendiği gözlemlenmektedir. Adnan Menderes'in başbakanlığı döneminde yaş koza üretimine verilen önem sayesinde ipek böcekçiliği binlerce çiftçinin bütçesine katkı sağlamasının yanı sıra milli ekonomiye destek temin etmiştir. Menderes döneminde, yerel halkın tercihi de daha çok ipek mamulatlarına olmuştur. Halı, şal, eşarp ve giysilerin ipek kumaştan yapılması ipek koza tohumuna olan talebi artırmıştır. İpeğin kimyasal terkiibinin, hava koşullarına uygun bir yapıda bulunması, dolaşımının sağlanması ve ıslaklığı fark ettirmeden rutubeti kendine çekebilmesi, halkın ipek ürünlerini tercih etmesinin başlıca nedenlere arasında yer almıştır.⁵¹

Halkın ipek ürünlerine olan talebini göz önünde bulunduran hükümetin bu noktada ipek böcekçiliğini geliştirme çabasına girdiği de bilinmektedir. Bu nedenle *Bursa İpekböcekçiliği Enstitüsü'nün* geliştirilmesi amacıyla dut ağacı arazilerinin yetki ve sorumlulukları bu enstitüye verilmiştir. Her yıl kurum, 1 milyona yakın dut fidanını, yerel halka ücretsiz olarak dağıtmıştır. Ancak zaman zaman ipek kurdu

⁴⁹ Yurtoğlu, a.g.m, s. 167.

⁵⁰ Muğla'da ipek böceği yetiştiriciliği 1970'lerden itibaren düşüş sergilemiştir. Bunun sebebiyse teknolojinin gelişmesiyle yerel halkın ipek ürünlerine olantalebinin azalması olmuştur. Çeyiz olarak kullanılan ipek kumaşa talep azalmıştır. Ayrıca bahsi geçen yıllarda ülke genelinde tütün tarımına geçilmesi ve bu sektörün daha çok gelir sağlaması Muğla'da ipek böceği yetiştiriciliğinde azalmaya neden olmuştur. Bkz., Melek Çolak, "Cumhuriyet Döneminde Muğla'da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:1, Sa.8, 2002, s.10.

⁵¹ Yurtoğlu, a.g.m, s. 168, 171,172.

kozalarında ve dut fidanlarında bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığını görülmektedir. *Diaspor Pentagona* olarak bilinen haşereler dut fidanlarını mahvederek zararlar vermiştir. Enstitü ise yıllarca bu hastalığa karşı mücadele etmiştir. Kurum aynı zamanda ipek böceği tohumlarına bulaşan hastalıklarla da mücadelesini sürdürmüştür. Hasta tohum kategorisinde olanların yakılması hususunda köy insanları eğitilmiştir. Enstitü bununla beraber evlerde yetiştirilen tohumlarda çiftçinin hatalarından kaynaklı koza kaybını önlemek amacı ile çalışanlarını yardıma göndermiştir. Buna rağmen kurum tohum alımı ve bilimsel yetersizlik gibi konularda eleştiriler almıştır. Bu dönemde koza üretiminin düşüşünün ülkedeki başlıca nedeni olarak enstitünün ipek böcekçiliği üretimine bilimsel açıdan yetersiz kalması gösterilmiştir.⁵²

1962 yılında Japonya'dan Türkiye'ye getirilen "Bursa Beyazı" adlandırılan polihibrid türünden ipek böceğinin yetiştirilmesine başlanılmıştır. 1971 senesinde Türkiye genelinde ipek böceği yetiştiriciliği alanında her türlü bilimsel ve teknik sorunların giderilmesi *Bursa İpekçilik Enstitüsü*'ne havale edilmiştir. Bursa ipekçileri 1976'da 650.500, 1979'da 526.889, 1982'de 771.108, 1988'de 616.027 kg yaş koza üreterek ülke ekonomisine katkı sağlamışlardır. Fakat 1990 senesinde dünya piyasasında sentetik kumaşa olan ihtiyaç ve ipek böcekçilerinin Bursa'dan ayrılarak büyük şehirlere göç etmesi gibi nedenler ipek böcekçiliğinin şehirde çöküşünün başlandığı tarih olarak nitelendirilmiştir. 1996 yılında Bursa'da yerleşen Koza Hanı'nda yapılan çalışmalarda ipek böcekçiliğinin çöktüğü, hatta böyle giderse ilerdeki yıllarda tamamen ortadan kalkacağı belirtilmiştir.⁵³

1.4 Azerbaycan'da İpekböcekçiliği ve İpekçiliğin Gelişimi

Azerbaycan ipekçiliği oldukça zengin ve köklü bir tarihe sahiptir. Bu durumun en önemli nedeni ülke topraklarının tarih boyunca ekonomik önemini yitirmemiş ticaret yollarından biri olan *Büyük İpek Yolu* üzerinde bulunmasıdır. Yapılan arkeolojik kazılarda *Kafkasya Albanyası* zamanında ipekçilik ile ilgilenildiği görülmektedir. Özellikle Kuzey-Batı bölgesinde bulunan Şeki şehri bugüne değin ipekçiliğin

⁵² Yurtoğlu, a.g.m, s. 173, 174.

⁵³ Nuran Taşlıgil, "Dünden Bugüne Bursa'da İpekböcekçiliği", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sa:1, Ekim 2013, s.243, 244.

merkezi konumundadır. Arkeolojik kazılarda bulunan malzemeler, Şeki şehrinde ipekçiliğin çok eski zamanlara dayandığını göstermektedir. 1985 yılında bu şehrin *Küdürlü* köyü arazisindeki 7 numaralı kurganda, M.Ö. II binyılın başlarına ait kıymetli metalden, ipek koza kurdunu anımsatan küpelerin bulunması, ipek böcekçiliği ve ipekçiliğin çok eski çağlarda var olduğunu söylememize neden olmaktadır.⁵⁴

İpekböcekçiliği ve ipekçilik Çin'den Batı'ya *Büyük İpek Yolu* vasıtasıyla yaygınlaştığından, Azerbaycan ipek böcekçiliği sanatı ile erken dönemde tanışan ülkeler sırasında yer almıştır. Azerbaycan'da ipek böcekçiliğinin tarihi kadimdir. Fakat V-VI. yüzyıllardan itibaren artık tarım sektöründe ipekçilik gelişerek kendi yerini bulmuştur. Müverrih Kalankaytuklu Moisey "*Alban Tarihi*" adlı eserinde Azerbaycan'ın Kür nehri sahillerinde dut fidanı arazilerinin olduğunu kaydetmiştir. Dut yapraklarının ham madde ipeğin alınmasında yemleme malzemesi olarak kullanıldığı, ülke arazisinde ise ipek kumaş ile halıların Azerbaycan'ı dünyaya tanıttığı, kaynaklarda kayıtlıdır. XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycan'dan Yakın Doğu ve Batı ülkelerine ipek ihracı hakkında tarihî bilgilere rastlanırken, 1470 yıllarında Şamahı şehrini ziyaret eden İtalyan seyyah Kontarini, kaliteli Azerbaycan ipeğinin Rusya, Irak, Suriye gibi ülkelere satılarak ekonomiye katkı sağladığını kaydetmiştir.⁵⁵ V.Çırakzade "Kadim İpekçilik Diyârı" adlı eserinde Azerbaycan'da ipekçiliğin tarihinin miladdan önceye dayandığından ve XIX. yüzyıla kadar gelişen köklü tarihinin olmasından söz etmiştir.⁵⁶

⁵⁴ İpekçi Qəzeti-Azərbaycan İpekçilərinin Açıq Tribunası, Mürvət Həsənlı, 09.12.2018, <https://ipekchi.info/?p=176> (Erişim tarihi: 25.03.2019).

⁵⁵ M.Həsənlı, İpekçilik, a.g.m., (Erişim tarihi: 25.03.2019).

⁵⁶ Vahid Çırakzade Azerbaycan ipekçiliğine yönelik kaleme aldığı "Kadim İpekçilik Diyârı" adlı eserinde Azerbaycan'da ipekçiliğin M.Ö. II. binyılda başladığını belirtmiştir. O döneme ait kabirlerde ipek kumaşlara rastlanıldığını bildirmiştir. Çırakzade'ye göre V-VI. yüzyıllarda artık ipekçilik ülkede tarımın en önemli alanı olmuş, bölgede çok sayıda böceklerin yemlenmesi için dut bağlarına rastlanılmıştır. Azerbaycanda IX-X. yüzyıllarda en çok ipek böceği Şamahı, Şeki ve Gence gibi şehirlerde yetiştirilmiştir. XII. yüzyılda yaşamış olan Nizâmî Gencevî ise Azerbaycan'ın Gence şehrinde ipek böceği yetiştirildiğini ve ipek kumaşı hazırlanarak ticarete önemli rol oynadığını belirtmiştir. Diğer bir bilgiye XII. yüzyılda yaşamış olan devrinin tanınmış tarihçi ve coğrafyacısı Zekeriyâ-el Kazvî'nin eserlerinde rastlanmaktadır. Tarihçi seyyah eserlerinde Gence şehrinde yetiştirilen ipeğin dünyada şöhret kazandığını belirtmiştir. 1852 yılında Fransa'da ihraç edilen tüm ipek kumaşının ham madde olan ipek böceğini Azerbaycan'ın Şamahı şehri karşılamıştır. XIX. yüzyılda ipek dokumacılığı sanatı Azerbaycan'da gelişmiş, ipek böceği yetiştirilmesine yönelik büyük bir ihtiyaç meydana gelmiştir. Karabağ'ın son hanı Mehdikulu Han'ın kızı olan tanınmış şaire Hurşidbanu Natevan bile boş vakitlerinde elleriyle ipekten elbiseler dokumuştur. XIX-XX. yüzyıllarda Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde otomatik ipek ipi eğiren aletlerden yararlanılmışsa da, Ordubad şehrindeki fabrikalarda elle

Büyük İpek Yolu'nun kullanılmaya başlanması, dünyada ticari ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Araştırmalar sırasında V. ve VI. yüzyıllar, Azerbaycan'da ipek böceği yetiştirilmesi ve ticaretinin yapılmasının geliştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmıştır. Tarihî kaynaklarda artık bu dönemlerde ipekçiliğin önde gelen bölgesi olarak Şeki şehri gösterilmiştir. Kaliteli Şeki ipeği Avrupa ipeğine benzetilmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda ise Aran bölgesinin ipekçilik sektöründe uzmanlaştığı yazılmıştır. XIII. yüzyılın sonlarında Şirvan bölgesi, kaliteli ipek böceği yetiştiriciliği ve ipeği ile tüm dünyaya ün salmıştır. Alman savaşçı ve seyyah Johannes Schiltberger, XV. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarında Şeki, Şirvan ve Karabağ bölgelerinde ipek böceği yetiştirilerek ipek ürünlerinin üretildiğini ve Azerbaycan ipeğinin dönemin en kaliteli bir ürünü olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

1404 yılında ülkeyi ziyaret etmiş olan Kastilla Krallığı Büyükelçisi Ruy Gonzâles de Clavijo "Timur'un Samerkent'teki Sarayına Seyahatin Günlüğü" adlı eserinde dünyada en kaliteli kozanın Şamahı şehrinde yetiştirildiğini, Venedik ve Cenova tüccarlarının bile buradan ipek ürünleri alıp kendi ülkelerine götürerek sattıklarını belirtmiştir. Schiltberger ise Şirvan bölgesindeki kaliteli ipeğin Dimaşk, Kâşân ve Bursa gibi yerlere satıldığını yazmıştır.⁵⁸

XVI.-XVII. yy'da *Azerbaycan Safeviler Devleti* 'nde, özellikle de Şah I. Tahmasip ve I. Abbas dönemlerinde bir kısım vergilerin azaltılması, bazılarının da kaldırılması ülkede ipekçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde halkın tercihinin daha çok ipek ürünlerine yönelik olması da ipek yetiştiriciliğinin artmasının bir diğer sebebidir. Bahsi geçen yüzyıllarda Azerbaycan'ın Ordubad (Kiran veya Gilân), Şirvan, Horasan, Karabağ eyaletlerinde kaliteli ipek böceği yetiştirilmiştir. Ülkeyi ziyarete gelen İngiliz tüccarları bile hatıralarında pazarlarda ipek ürünlerinin satıldığını ve çok gelir getirdiğini kaydetmişlerdir.⁵⁹

ipek ipi eğiren aletler kullanılmaktaydı. (İlave bilgi için bkz.; Vahid, Çıraqzadə, **Qədim İpəkçilik Diyarı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988, s. 6,7,9,17,122,151.).

⁵⁷ Semaye Memmedova, "XX. Yüzyılın İlk Çereyinde Azərbaycan Bayanlarının İpəkçilikte Rolü", **Al-Farabi International Journal on Social Sciences**, İstanbul, C:3, Sa: 4, 2013, s. 37.

⁵⁸ Könül Əsədli, "Şirvan ipəyi və böyük ipək yolunda Şirvan bölgəsinin rolu", **Bakı Universitetinin Xəbərləri-Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi**, Bakı, C: 39, Sa: 4, 2014, s.82.

⁵⁹ Nizâmi Süleymanov, "Səfəvilər dövründə kənd təsərrüfatında ipəkçilik və pambıqçılıq sahələrinin inkişafı", **Bakı Universitetinin Xəbərləri-Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi**, Bakı, C: 94, Sa: 4,2013, s. 111,112.

1636-1639 yıllarında Azerbaycan'ı ziyaret eden Alman bilim insanı Adam Olearius, ipek böcekçiliği yetiştiriciliğinin *Safevî Devleti*'nin önemli bir gelir kaynağı olduğunu ileri sürmüştür. Özellikle Ordubad'ın Kiran (Gilân) bölgesinde her yıl 1 kesesi 216 Funt Sterlin değerinde olan 8.000 kese ipek böceği üretildiğini yazmıştır. 1647 yılında ülkeyi ziyaret eden Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi ise Gence şehrinin kuzey taraflarında 700 evi bulunan bir köyün, ürettiği zarif ipeğiyle şöhret kazandığını belirtmiştir.⁶⁰

İpekçilik, Şeki sakinlerinin sosyo-ekonomik hayatına etki etmiş, asırlar boyu sanat halinde genç nesillere benimsetilerek kendi geleneğini sürdürmüştür. Farklı yerlere gönderilen ipek malzemeleri sayesinde şehrin adı dünyaya duyurulmuştur. Şeki, ürettiği ipek kozası ve ipleri ile dünyada şöhret kazandığından, 1829 yılında kurulan ilk ipek filatör fabrikası 1830 yılından itibaren kumaş üretmeye başlamıştır.⁶¹

XIX. yy'da dünyanın büyük ipek eğirme fabrikalarından biri de Azerbaycan'ın Şeki şehrinde bulunmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan ipeği artık Avrupa ve Rusya'da kalitesiyle şöhret kazanmıştır. Rusya İmparatorluğu Çar'ı II. Nikolay döneminde basılmış 500'lük kâğıt paraların içerisine ezilmemesi için Azerbaycan ipeği katılmıştır. Londra'da gerçekleşen sergide Şeki ipeği altın madalya kazanmıştır. Bu dönemde Avrupa ülkeleri Azerbaycan ipeğini ithal etmeye başlamışlardır. Ayrıca, Fransa'nın Lyon şehrindeki şirketler ham madde olarak ipeği Azerbaycan'dan almıştır.⁶²

1870'lerden itibaren Azerbaycan'a Buhara ve Horasan bölgelerinin yanı sıra İtalya ve Japonya gibi ülkelere de ipek kozası tohumu ithal edilerek ipek böceği yetiştirilmiştir. Şirvan bölgesinde ipekçilik oldukça gelişmiş, hatta şehirde bununla ilgili okulları dahi açılmıştır. 1898 yılında Göyçay şehrinde yapılan ipekçilik sergisinde kalitesine göre ülkenin 17 bölgesinin ipekçilik ürünleri beğenilerek ayrı ayrı madalyalarla ödüllendirilmiştir.⁶³ 1881 yılında Kafkasya bölgesinde ipekçilik

⁶⁰ Süleymânov, a.g.m., s. 112,114.

⁶¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 04.10.2016, "*İpekçilik Azərbaycanın milli və mədəni sənətidir*", <http://www.elm.az/news/open/4276> (Erişim tarihi: 27.03.2019).

⁶² Nailə Cabbarova, "Şeki ipəyinin şöhrəti qayıdır", *İqdisadiyat Qəzeti*, Tarix: 13-18 Aprel 2018, s.8.

⁶³ Əsədli, a.g.m., s.86.

araştırmaları yapan Rusyalı bilim adamı N.Şavrov kaliteli Azerbaycan ipeğinin şöhretinden bahs etmiştir.⁶⁴

Tarihî kaynaklarda, XX. yüzyılda kaliteli Azerbaycan ipeği ve ipek böceğinin yetiştirilmesiyle ilgili Nahçıvan, Gence, Nuha (Şeki) ve Zengezur bölgelerinin ismi geçmiştir. I.Dünya Savaşı (1914-1918) öncesinde Azerbaycan; Rusya ve Fransa gibi ülkelerin sanayi fabrikalarına ham ipek temin etmiştir. Bu nedenle ülkede ipek böceği yetiştiriciliğine büyük talep oluşmuştur. 1909-1913 yıllarında Güney Kafkasya ülkelerinden her yıl Rusya'ya ihraç edilen 4.920.000 kg ipek böceğinin yarısından fazlasını teşkil eden 2.788.000 kg'ı Azerbaycan'dan gönderilmiştir.⁶⁵

Nahçıvan'nın da bulunduğu *Güney Kafkasya* coğrafyasında 1914 yılında üretilen 5,2 ton ipek kozasının 3,7 tonunu Ordubad ipekçileri sağlamışlardır.⁶⁶ Bu bağlamda Ordubad ipek böcekçiliği Nahçıvan diyârının üretim hayatında önemli rol üstlenmiştir.

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra, 1921 yılında dönemin Sovyet Çalışma Bakanlığı ülkelerde ipek böceğinin yetiştirilmesi için karar almıştır. Bu karara bağlı olarak 1925 yılında Gence'de *İpekçilik Araştırma İstasyonu* kurulmuştur. İstasyonun kurulmasındaki ana hedef, tohum üretiminin sağlanması ve yurtdışından ihracının durdurulması olmuştur. 1929 yılında istasyonun, kurulan ipekçilik fabrikalarına ipek böceği tohumu temin etmesi sayesinde yurtdışından tohum ithalinin önüne geçilebilmiştir. Bu yıldan itibaren Azerbaycan'da İtalya, Horasan, Bağdat türü ipek böcekleri yetiştirilmesine başlanılmıştır. Bunun yanı sıra eski dönemlerde yerli ipek böceği olarak bilinen “Kafkasya Böceği” de yetiştirilmiştir. Bu ürüne halk “Türk Böceği” ya da “Müslüman Böceği” diye de hitap etmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Nikolay Nikolayeviç Şavrov 1881 yılında Kafkasya'da gözlem araştırması yaparak bölgede ipekçiliği değerlendirmiştir. Bölgeyi gezen Şavrov “1881Yılı Yazında Zakafkasya'da İpekçiliğin Durumu” adlı kitabında Kafkasya'da ipek böceği yetiştiriciliğinin geliştiğini, bölgenin ekonomik gelir kaynağı olduğunu bildirmiştir. Gözlem incelemelerinde Azerbaycan'da en çok Şeki, Şuşa, Nahçıvan ve Bakü şehirlerinde ipek böceği yetiştirildiği, ipekçiliğin yaygınlaştığını yazmıştır. (Bkz.; Николай, Шавров, Наблюдения над состоянием шелководства в Закавказьи летом 1881 г., Москва: тип. Морица Ивановича Нейбюргер, 1882, с. 7,8.).

⁶⁵ Memmedova, a.g.m., s.37.

⁶⁶ “İpekçilik”, *Azərbaycan Etnografyası (I cild)*, Şərq-Qərb Nəşriyatı, Bakı 2017, s. 214.

⁶⁷ Memmedova, a.g.m., s.37.

Azerbaycan’da ipekçiliğin yükselişinde 1970’ler önemli bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde ipekçiliğin geliştirilmesi adına birçok önemli adımlar atılmıştır. İlk etapta 1970 yılında açılan, *Azerbaycan İlmî Tahkikat İpekçilik Enstitüsü* ile başlayan süreç; damızlık istasyonları, ipek koza fabrikaları, ipek kurutma alanları, ipekçilik idareleri ve dut arazileri oluşturulması şeklinde devam ederek ülkenin 60 bölgesine yayılmıştır. Ayrıca bu dönemde ulusal lider Haydar Aliyev’in girişimleri ile ipekçiliğin geliştirilmesi amacıyla hazırlanan devlet programı, 3 Mart 1971 tarihinde SSCB Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Bu program ile Azerbaycan’a ipekçiliğin kalkındırılması amacıyla birtakım teknik ve maddi destekler sağlanmıştır. Bu sayede kullanılmayan başıboş alanlarda dut fidanı ekimine gidilerek yemleme arazileri genişletilmiştir. İpekçiliğin geliştirilmesine yönelik yapılan bu çalışma ve halk eğitimiyle ülke genelinde bu alanların verimi %31 oranında kalkındırılmıştır. 1970 yılında 3,7 bin ton olan yaş koza üretimi 1975’de 4,4 bin tona, 1980’de 5 bin tona, 1985’de ise 5,5 bin tona, yükselmiştir. 1970-80 istatistiklerine bakıldığında ülke genelinde her yıl ortalama 5-6 bin ton üretilen yaş kozadan 350-400 ton ham ipek elde edildiği ve bunlardan meydana gelen kumaşların da Rusya ve Batı ülkelerine ihraç edildiği görülmektedir. Bu dönemde *Şeki-Zagatala* iktisadi bölgelerinde medeni hayatın en gelişmiş sanatının, ipekçilik olduğu tartışmasız bir gerçektir. 1980’li yıllarda ise ipekçilik bir bilim alanı olarak tespit edilip öğretilmeye çalışılmış, dut fidanı arazileri ve ipek böceği seleksiyonuna dair araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda yeni alınan ipek kurdu cinslerinden elit kurt tohumları, daha sonra ikinci seleksiyondan ise superelit tohumlarının elde edilmesi ipekçiliğin gelişimine katkı sağlamış, 1991 yılında yaş koza imali 5,9 bin tona yükselmiştir. Ancak 1992 yılında Azerbaycan’da yaşanan ekonomik durgunluk ipekçilik sektörünü de etkilemiş, yaş koza üretimi 5,2 tona düşmüştür.⁶⁸

Azerbaycan bağımsızlığını elde ettikten sonra da ipekçilik sektörünün gelişimine önem verdiği gözlemlenmektedir. Bu ülkenin bağımsızlığından sonra da yayın hayatını sürdüren “İpekçi” gazetesi üreticilerin dünyaya açılan bir penceresi olmuştur.

⁶⁸ Azerbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Rəsmi Saytı (Prezident.az), 2018, İlham Əliyev, “*Azerbaycan Respublikasında İpəkçiliyin İnkişafı Haqqında Dövlət Programı (2018-2025)*”, <https://president.az/articles/26017> (Erişim tarihi: 29.03.2019). Kapsamlı Bilgi için bkz. Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 04.10.2016, “*İpəkçilik Azərbaycanın milli və mədəni sənətidir*”, <http://www.elm.az/news/open/4276>(Erişim tarihi: 27.03.2019).

Dönemin Cumhurbaşkanı merhum Haydar Aliyev 13 Aralık 1993’de Azerbaycan ipekçilerinin ürettiği ipekleriyle dünyaya nam salmasında adı geçen gazetenin üzerine düşeni yerine getirdiğini ileri sürmüştür. “İpekçi” gazetesinin 60 yılda epey mesafe kat edip, geniş okur kitlesine ulaşarak, Azerbaycan’ın sosyal ve siyasi hayatında da büyük rol oynadığını belirten Cumhurbaşkanı Aliyev, ülkenin refahında ipekçiliğin ve adı geçen gazetenin daha da önem arz edeceğini belirtmiştir.⁶⁹

Azerbaycan’da ipekçilik 2000’li yıllarda da önemi korumuş, üretiminden pazarlanmasına kadar birçok aşamada önemli adımlar atılmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı merhum Haydar Aliyev, 2001 yılında Şeki şehrindeki ipek fabrikalarını ziyaretinin ardından devlet bütçesinden belirli bir miktar paranın bu fabrikalara tahsis edilmesi hususunda kararnameyi imzalamıştır. İpekböcekçiliğinin ve ipekçiliğin geliştirilmesi amacıyla 2005 yılında “*Karadeniz*”, “*Hazar Denizi*” ve “*Orta Asya İpek Birliği*” oluşturulmuştur. Bu oluşumların ana amacı ipekçilik projelerini destekleyerek uluslararası alanda gelişimini sağlamaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi 2015 yılında ipekçiliğinin geliştirilmesine yönelik bir rapor hazırlamıştır. Raporda; dut fidanı arazilerinin genişletilmesi, zararlı haşerelerin yok edilmesi, yurt dışından kaliteli koza tohumlarının getirilerek, sanayi yemleme yöntemiyle ipek kurdunun yetiştirilmesinde kullanılması hususlarına yer verilmiştir. Rapor doğrultusunda, fabrikalarda teknolojik donanım genişletilmiş, kadrolar da ihtisaslaştırılmıştır. 2015 yılı istatistiklerine göre ülkede toplam 236 kg yaş ipek kozası üretilmişken yapılan düzenlemeler ve atılan adımlar sayesinde 2016 yılında ipekçilik ve ipek koza üretimi yeniden yükselişe geçmiştir. 2016 yılı istatistik verilerine bakıldığında, teknolojik donanımın geliştirilmesi sayesinde, ipek koza üretimi 70,7, 2017’de ise 245,2 tona yükselmiştir. 2017 yılının 19 Mayıs’ında çıkarılan 2893 sayılı “İpekçiliğin Geliştirilmesine Dair Devlet Desteğinin Devam Ettirilmesi Hususunda Tedbirler Hakkındaki Kararname”ye uygun olarak kapatılmış bulunan *Kâh Şehir Damızlık İpekçilik İstasyonu* yeniden inşa edilerek açılmıştır. Ayrıca ipek üretim yerleri hizmete girerek bu mamülün temin edilmesi hususunda

⁶⁹ Cumhurbaşkanı H.Aliyev’in yazdığı resmi mektubun geniş kısmı için bkz. EK 3.

devlet bütçesinden mali destek ayrılmıştır. Dahası ipek böcekçiliği ile ilgilenen ve 1 kg ipek kozası üreten çiftçiler için 5 *manat* ödenek verilmesi de kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Son yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde petrol dışında da ekonomik gelir sağlayacak sektörlerin geliştirilmesi yönünde bir dizi adımlar atılmıştır. Bu sektörlerden birisi de ipekçiliktir. İpekçiliğin inkişafı yönünde Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, 27 Kasım 2017 tarihinde “Azerbaycan’da İpekçiliğin ve İpek Koza Yetiştiriciliğinin Geliştirilmesi Hususunda Devlet Programı”nı imzalayarak yürürlüğe koymuştur. Bu Program kapsamında 2018 ilâ 2025 yılları arasında ipekçiliğin ülkede geliştirilerek zirai sektörde eski canlılığını kazandırılması amaçlanmıştır. Devlet desteği ile ipekçiliğin güçlendirilmesi sayesinde yurt dışına ipek ve ipekten malzemeler ihraç edebilecek konuma gelinmesi de hedeflenmiştir.⁷¹

Bu bilgilerden yola çıkarak, tez çalışmamızda Azerbaycan ipekçiliği tarihinde Ordubad’ın yerini belirleme ve buradaki ipek koza fabrikasının tarihini inceleme teşebbüsünde bulunulmuştur.

1.5 Literatür Değerlendirmesi

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan ipekçiliğinin tarihine ilişkin bilimsel araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Rus araştırmacı Nikolay Şavrov tarafından yazılmış olan “1881 Yılı Yazında Güney Kafkasya’da İpekçiliğin Durumu Üzerine Gözlemler” adlı kitapta Azerbaycan ipekçiliğine dair dikkate değer bilgilere yer verilmiştir. Sovyetler döneminde Azerbaycan ipekçiliğinin tarihi ile ilgili çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Örneğin Vahid Çırakzade, 1988 yılında yayınlanmış olan “Kadim İpekçilik Diyârı” adlı eserinde tarihsel süreç içinde Azerbaycan’da ipekçiliğin gelişimi konusunu tetkik etmiştir. Tofik Veliyev, 1977 yılında neşrettiği “XX. yüzyıl Başlarında Azerbaycan’ın İpek İmalî Sanayisi” başlıklı kitap çalışmasında Çarlık döneminin sonlarında, 1900-1917 yılları arasında Azerbaycan’da ipekçiliğin durumu hakkında detaylı incelemeler yapmıştır. Abasağa Kamberov,

⁷⁰ Əliyev, İpekçiliyin İnkişafı Programı (2018-2025), a.g.e., <https://president.az/> 29.03.2019.

⁷¹ Əliyev, İpekçiliyin İnkişafı Programı (2018-2025), a.g.e., <https://president.az/> 29.03.2019.

1965 yılında basılmış olan kitabında Sovyet rejimi döneminde Azerbaycan'da ipekçilik sanayisinin durumu üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra da bu ülkenin tarihçileri ipekçiliğin geçmişiyle ilgili araştırmalarına devam etmişlerdir. Könül Esedli, Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde ipekçiliğin tarihî gelişimini incelerken, Hazar Hüseyinov, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçiliğin durumunu ele alan bir makale yayınlamıştır. Nizâmî Süleymanov, Safevî döneminde Azerbaycan ekonomisinde ipekçiliğin rolünü anlatan araştırmalar yürütmüştür. S. Memmedova ise XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycanlı bayanların ipekçilik sektöründeki faaliyetlerini bir makale çerçevesinde ele almıştır.

Bu gibi eserlerde Ordubad ipekçiliği hakkında bilgilere yer verilmişse de, 1934-1996 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın tarihi hakkında şimdiye kadar herhangi detaylı bir çalışma yapılmamış, özellikle de bu fabrikaya ilişkin arşiv belgeleri tarihçilerce araştırmaya tabi tutulmamıştır. Bu husus, arşiv kaynaklarına binaen söz konusu fabrika üzerine tez çalışması hazırlamamıza sebebiyet veren en önemli faktör olmuştur.

1.6 Çalışmada Kullanılan Yöntem

1.6.1 Araştırma Modeli

Bu yüksek lisans tez çalışması, konusu ve amacı doğrultusunda nitel araştırma yaklaşımı esas alınarak hazırlanmıştır. Nitel Araştırmanın döküman incelemesi yöntemiyle fabrikanın arşiv dökümanları aracılığıyla tarihi öğrenilmiş ve karşılaştırma yöntemiyle analiz edilmiştir. Müze ve fabrika binasında envanter araştırmaları yapılarak Belgeleme yöntemi kullanılmıştır.

Nitel araştırma; tarihsel yöntem, mülakat, gözlem ve doküman analizi gibi metotların kullanıldığı, algı ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği bir araştırma

yaklaşımıdır.⁷² Nitel araştırmada ilişkiler, etkinlikler, durumlar ya da materyallerin niteliği incelenirken, bağlam ile olguların derinlemesine anlaşılmasını sağlayacak detaylı betimlemeler yapılır.⁷³ Bu çalışmada Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Ordubad Şehri Devlet Arşivi dokümanları (10.Fon) içerisinde yer alan yıllık üretim miktarı ile devletin o yıl için belirlediği miktar arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır.⁷⁴ Böylece fabrikanın ülke ekonomisine sağladığı katkı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Dört aşamada tamamlanan çalışmanın ilk aşamasını, literatür taraması ve araştırma verilerine ulaşma teşkil etmiştir. İkinci aşamasını, elde edilen kaynakların incelenmesi, ayıklanması ve kayıt altına alınması oluşturmuştur. Verilerin bir araya getirilerek tablolara dönüştürülmesi ve değerlendirmeye tabi tutulması çalışmanın üçüncü aşamasını meydana getirmiştir. Elde edilen verilerin analizi ile çalışmanın raporlaştırılıp bütün bir metin haline getirilerek sonuçlandırılması dördüncü ve son aşama olarak tespit edilmiştir.

1.6.2 Veri Kaynağı

Belgeler ve dokümanlar sosyal bilimciler için zengin birer veri kaynaklarıdır. Bu belgeler ve kaynaklar: arşiv belgeleri, zabıtlar, kanunlar, tutanak dergileri ve hatıralardır.⁷⁵ Bu çalışmada da veri kaynağı olarak araştırma konusu ve yöntemi doğrultusunda, ansiklopedi, el ve daktilo ile yazılmış döküman, el yazmaları, gazete ve dergi gibi dokümanlar kullanılmıştır.⁷⁶ Araştırma kapsamında; Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Arşivi'ne bağlı Ordubad Devlet Arşivi'nde bulunan İpek Koza Fabrikası'nın tüm tarihî dokümanları incelenmiştir. Bu dokümanlar eski Kiril alfabesiyle yazılmış dökümanlar, Rusça ve Azerbaycan Türkçesinde arşiv belgeleri, kanunlar, tutanaklar, emareler, kararlar, el yazmaları ve hatıralardan oluşmaktadır.

⁷² Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, SeçkinYayıcılık, Ankara, 2008, s.154.

⁷³ Şener Büyüköztürk v.d., **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Pegem Yayıncılık, Ankara 2009, s.282.

⁷⁴ Rütubet, çürüme vs. gibi nedenlerden mürekkebi akışı olan dökümanların okunması için büyüteç kullanılmıştır.

⁷⁵ Keith Punch, **Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2005, s.180.

⁷⁶ Punch, a.g.e., s.180.

1.6.3 Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri 2019 yılında Ordubad Şehri Devlet Arşivi'nden elde edilmiştir. Arşiv belgelerine erişmezden önce Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Arşivi yönetiminden yazılı izin alınmıştır. Alınan izin doğrultusunda ve Ordubad Şehri Devlet Arşivi Müdürlüğü nezdinde Ordubad İpek Koza Fabrikası'na dair arşiv belgeleri 2019 yılı Ocak, Şubat, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında detaylı olarak incelenerek araştırma verileri elde edilmiştir. Fabrika dökümanlarının bir kısmının rutubetten çürümesi, bir kısmının da mürekkep akmasından ve farklı etkenlerden zarar görmüş olması çalışmamızı bir hayli zorlamıştır. Ayriyeten Azerbaycan Cumhuriyeti Kişisel Verilerin Korunması, Özel Hayatın Dokunulmazlığı Hakkında Devlet Kanunu gereğince; kişisel verileri ve çalışanların özel hayatıyla ilgili alınmış kararların, arşivlendirilmiş dökümanların arşiv araştırma esnasında incelemeye tabi tutulmaması da tezin sınırlılıkları arasında yer almıştır. Azerbaycan ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Arşivi Hakkında kanun ve yönetmeliklerine uyularak etik ilkeler çerçevesinde çalışma yapılmıştır. Dökümanlarda devlet sırrı bulunmadığı arşiv yetkilisince bildirilmiş ve ayriyeten çalışma incelemesinin yapılması için Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Mili Arşivi ve Ordubad Şehri Devlet Arşivi Müdürü'nden yazılı izin alınmıştır. Ordubad Şehri Devlet Arşivi'nde Fabrika dökümanlarının yerleştiği 10. Fon'u bilimsel olarak ilk defa araştırıldığından yine de araştırmada Devlet Sırrı Hakkında Kanun ve Yönetmeliklere uygun “gizli, tam gizli, ve devlet sırrı” ibarelerinin bulunup-bulunmaması ve Devlet Sırrı teşkil edebilecek dökümanlar; bulunduktaysa o dökümanların ayırt edilerek çalışmada kullanılmamıştır. Ayrıca kullanılabilir durumdaki belgeler arşivdeki ayrılan odada, yetkili gözetiminde, kontrollü biçimde, tek tek kutulardan çıkarılarak 2018-2019 yıllarında ara ve yaz tatillerinde titizlikle incelenmiştir.

Ayrıca araştırma kapsamında 2019 yılının Temmuz ayında Ordubad Devlet Tarih Müzesi ziyaret edilerek, fabrikaya yönelik hazırlanan sergideki envanterler incelenmiş, müze yönetiminden alınan izinle bu envanterdeki parçaların fotoğrafları çekilerek tarafımdan kayıt altına alınmıştır.

Çalışmada ilk defa tarafımdan bulunarak Ordubad Şehri Devlet Tarih Müzesi'ne hediye ettiğim Ordubad İpekçilik Fabrikası Hatıra Kitabı ve halk şairimiz Ekber Meftûn'un "Ömürden Sayfalar" adlı eserinin elyazmaları kullanılmıştır. Hatıra Kitabı'nda Ordubad ipekçilerinin ülkenin siyasi hayatında rolünden, "Ömürden Sayfalar" adlı eserin el yazısında ise halk yazarımız Mehmed Saîd Ordubadî'nin lise yıllarında çalıştığı, babası filozof, şair Hacağa Fakîr Ordubadî'nin ipekçilik fabrikası hakkında anılarına da yer verilmiştir.⁷⁷ Daha sonra Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın son müdürü T. Kanberov'un ailesinden ve Ordubad Devlet Arşivi Müdürü'nden izin alınarak fabrika binasında gözlemler yapılmıştır. Belli kısımları fotoğraflanarak Etnografik Araştırmalarda daha çok kullanılan Belgeleme yöntemi kullanılarak kayıt altına alınmıştır.

1.6.4 Verilerin Analizi

Ordubad Devlet Arşivi'nde bulunan fabrikaya yönelik belgelerin içerisinden elde edilen araştırma verileri öncelikle kronolojik olarak analiz edilmiştir. Devlet planları ve fabrikanın bu planları yerine getirme durumu hakkında veriler yıllara göre karşılaştırılmış ve analiz edilmiştir. Ayrıca, fabrika yönetiminin, mektuplaşmaları, telgraf kayıtları ve fabrikaya ilişkin kararlar gibi dokümanlar da araştırma kapsamında ele alınarak tahlil edilmiştir.

Araştırmada elde edilen verilerin analizinde karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır:

*"Karşılaştırma bir yöntem olarak antik çağlardan günümüzedek önemini koruyan belli başlı bilimsel yaklaşımlardan biridir. Karşılaştırma yöntemi gerçekten bilgi kuramı açısından olduğu kadar, tarih incelemeleri bakımından da son derece önemli bir yer tutmaktadır. Giderek denebilir ki, tarih bilimi tümüyle öncelikle zaman, ama birçok kez de mekân boyutundaki karşılaştırmalardan oluşmaktadır."*⁷⁸

Karşılaştırma yöntemiyle, fabrikanın aktif olduğu dönemde bir yıllık koza üretimi ile günümüzde ülke genelindeki üretim karşılaştırılmıştır. Ekonomik hayatta önem arz

⁷⁷ İlk defa bulunarak bu çalışmada kullanılan halk şairi E.Meftun'un ilgili basılmamış elyazması eseri ve Fabrika Hatıra Kitabı (basılmamış) elyazması hakkında detaylı bilgi almak için Ek 9 ve devamına bkz.

⁷⁸ Coşkun, San, "Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekan Boyutları", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 48, (1993), s.155.

eden fabrikanın açılma durumu ve idari masrafları üzerine derinlemesine incelemeler yapılmıştır. Milli ekonomiye gelir temin eden fabrikanın kapanma nedenleri de arşiv ve müzede elde edilen belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası üzerine şimdiye kadar herhangi bir çalışılma yapılmamıştır. Çalışmada belge olarak Ordubad Şehri Devlet Arşivindeki veri dökümanlarından yararlanılmıştır. Fabrikanın mevcut durumu hakkında etik ilkeler çerçevesinde bilgi edinilmiş, binasında envanter araştırması yapılmıştır. Ayrıca fabrikayı yerinden görüp gözlemlemek amacıyla tesis edildiği yere gidildiğinde arazisinin bir kısmının özelleştirilerek mesken yapıldığı tespit edilmiştir.

2.NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ İÇİNDE ORDUBAD ŞEHRİNİN KONUMU VE AZERBAYCAN TARİHİNDEKİ ROLÜ

2.1 Nahçıvan'ın Tarihi ve Coğrafi Konumu

Zengin bir geçmişe sahip olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, tarihte ilk insanların yerleştikleri yerlerden biri haline gelmiştir. Nahçıvan ismi de bu nedenle verilmiştir. Şöyle ki Nahçıvan üzerine araştırma yapan bilim insanı, seyyah ve tarihçiler; şehrin adı hakkında da gerekli açıklamada bulunmuştur. XVII. yüzyılda yaşamış olan Fransız gezgin Chardin, “Şehrin bilinen tarihî adının insanlığın büyük atası olan Nuh’un adıyla ilgili olduğunu” bildirmiştir. Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi, Nahçıvan’ın “Nakş-ı Cihan” yani “Dünyanın süsü” anlamına geldiğini kaydetmektedirler.⁷⁹

Hız. Nuh’un meskeni olarak da bilinen Nahçıvan hakkında yayılan rivayetler, tarihçilerin dikkatinden kaçmamıştır. Bugün Özerk Cumhuriyet’in arazisinde yerleşen “Nuhtaban”, “Nehecir”, “Nahçıvan”, “Nehrem” gibi yer adları hakkındaki rivayetler, bölgenin ilk insan yerleşim birimlerinden biri olduğunu haber vermektedir. Başkent Nahçıvan şehrinin güneyinde Hız. Nuh’a, kuzey-batısında ise kız kardeşine atfedilen kabirlerin bulunması, Hız. Nuh’un burada vefat ettiğine ilişkin bilgilerin ortaya çıkmasına zemin oluşturmıştır. 1880 yıllarında K.A.Nikitin Nahçıvan’da öğretmen olarak çalışırken yazdığı “Nahçıvan Şehri ve Nahçıvan Diyârı” adlı eserinde Hız.Nuh’un Nahçıvan’da yaşadığı ve Nahçıvan adının Nuh’la bağlantılı olduğu hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. Eserde geçen rivayete göre büyük tufandan sonra Hız. Nuh Ağrı Dağı’na sığınmış, ardından da Nahçıvan’da yaşamış ve burada defnedilmiştir. Diğer bir rivayete göre bölgeye yakın bulunan Kemki Dağı, geminin durduğu ilk dağ olmuştur. Nuh, buradan Ağrı Dağı yönüne gitmiş, yolda iken gemisi, Nahçıvan’da Yılanlı Dağa büyük bir darbeye dokunmuş,

⁷⁹ Erol Kürkcüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V.-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2007, s.4.

dağın zirvesi çapraz biçimde yarılmıştır. Nikitin, malum eserinde Nuh ve ailesinin burada yaşayarak ilk insan neslinin buradan dünyaya yayıldığını savunmuştur.⁸⁰

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti çok eski ve zengin bir geçmişe sahip olmasıyla da ülke ve Kafkasya tarihinde önemli yer tutmuştur. Bölgede yapılan kazılar sayesinde M.Ö. II. binyıla dayanan tarihî yaşam yerleri bulunmuştur. Kazılarda bulunan eşyalar, halkın Neolit devrinde tarım ve hayvancılık yaptıklarını göstermektedir. Neolit devrinden Demir devrine kadar (M.Ö.VII.–I.binyıllar) köklü medeniyete dair kalıntılar bulunmuştur. I. Kültepe’de bulunan abideler, Azerbaycan ve Kafkasya tarihinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanlara ait tarihî mekân olarak da kabul edilmiştir. Aşiret kavgalarının yaşandığı dönem olarak bilinen M.Ö. II. binyılın ardından, M.Ö. IX. yüzyılda kurulan Manna Devleti Nahçıvan’ı da kendi sınırları içine almıştır.⁸¹

Bölge arazisinde Son Tunç Devrine yönelik yapılan kazılarda kale duvarlarının bulunması, burada aşiret savaşlarının olduğuna ve savunma için bu türden kalelerin yapıldığına ilişkin bir kanıt olarak gösterilmektedir. Bu devirde Nahçıvan arazisinde aşiretler arasında yaşanan mücadeleler, onların birleşip devlet kuramamasına yol açmıştır. Fakat bölgede Son Tunç devrinde herhangi bir devletin olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Mevcut Özerk Cumhuriyet arazisinde, yaklaşık bir asırdan fazla süreyle yapılmış kazılarla bu vilayetin tarihi, kapsamlı şekilde ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik kazılar sayesinde M.Ö. VII binyıldan I. binyılın başlangıçlarına kadar tespit edilen mezar ve eşyalar, bölgenin köklü tarihe sahip bulunmasının yanı sıra zengin medeni, zirai, tarımsal ve sosyo-ekonomik yapıya malik olduğunda göstermiştir. Genellikle bu kazılar I. ve II. Kültepe, I. Mahta, Kızılburun, Şahtahtı, Nahecir bölgelerinde yapılmış, ülkenin etnik-medeni gelişimi hakkında tarih kronolijimizi zenginleştirmiştir. M.Ö. VIII. ile VII. binyıllara ait tarihî eser ve eşyalar, bölgenin kültürel gelişiminin en üst seviyede olduğunu haber vermektedir.⁸²

⁸⁰ Hacı Qadir Qədirzadə (Elmi red: İ.Həbibəyli), **Nuh Peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan**, “Qızıl Dağ” MMC-nin Mətbəəsi, y.y., 2008, s.8.

⁸¹ Abbas, Seyidov (Elmi red: İ.H.Nərimanov), **Naxçıvan e.ə.VII-II minilliklərdə**, Elm, Bakı, 2003, s.20.

⁸² Seyidov, a.g.e., s.20.

İlk Çağ'ın aydınlanma aşaması olarak da bilinen, yukarıda sözü geçen devir, Nahçıvan'da tarım sektörünün gelişimi, kilden kapların hazırlanması ve yeni bir medeniyetin ortaya çıkışıyla dikkat çekmiştir. Bölgede Neolit ve Enolit medeniyet tarihinin öğrenilmesinde I. Kültepe yapıları önem arz etmiştir. Bu kazılar, aynı zamanda Kür-Aras medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olarak da kabul edilmiştir.⁸³

M.Ö. II. yüzyılda yaşamış olan Claudius Ptolemy, "Coğrafya" adlı eserinde Nahçıvan medeniyeti hakkında söz etmiştir. Antik Çağ'da Nahçıvan; Azerbaycan topraklarında kurulan Manna, Atropatena ve Albanya gibi ilk devletlerin sınırları içinde bulunmaktaydı. M.S. III. yüzyılda Sâsânîler İmparatorluğu, Nahçıvan arazisini işgal etmiştir. Bu dönemde Sâsânîler dönemine ait, Nahçıvan'la ilgili gümüş paralar bulunmuştur. VII. yüzyılda ise burası bir süreliğine Bizans İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. 654 yılında Arap emiri Habib b. Mesleme Nahçıvan'ı ele geçirmiş, VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgede İslâmiyet yaygınlaşmaya başlamıştır. IX. yüzyılın başlarında Arap Hilafeti'ne karşı Hurremîler Hareketi başlayınca, Nahçıvan da isyan merkezlerinden biri haline gelmiştir. IX.-X. Yüzyıllarda ise Nahçıvan, Sâcîler ve Sâlârîler hanedanlarının hâkimiyeti altında bulunmuştur.⁸⁴

XI. yüzyıldan itibaren burası Türk devletlerinden olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun etkisi altında kalarak, 1064'te Sultan Alparslan tarafından ele geçirilmiştir.⁸⁵ Atabey Şemseddin İldeniz tarafından kurulan olan Azerbaycan Atabeylerî Devleti zamanında bu siyasi oluşumun başkentlerinden birisi de Nahçıvan şehri olmuştur. Bölgede sanata önem verilmiş, mimarî anıtlar yapılmıştır. Fakat şehir, defalarca Moğol hücumlarına maruz kalmış, Moğol hükümdarının yaptığı son baskın ile de ciddi hasar görmüştür.⁸⁶

Azerbaycan Atabeylerî Devleti 1136-1225 yıllarında var olmuştur. Selçuklular zamanında Sultan II. Tuğrul'un güvenini kazanan Şemseddin İldeniz, sarayda emir olarak görev yapmıştır. O, Sultanın eşi Mümine Hatun'u, her zaman dinlemekle

⁸³ Seyidov, a.g.e., s. 21, 31.

⁸⁴ Azərbaycan Tanıtım Rəsmi Veb Səhifəsi, Naxçıvanın tarixi, https://www.azerbaijans.com/content_763_az.html (Erişim tarihi: 01.08.2020).

⁸⁵ Nailə Vəlixanlı. Naxçıvan: ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Elm nəşriyyatı, Bakı, 2005, s.78-79.

⁸⁶ Azərbaycan Tanıtım Rəsmi Veb Səhifəsi, Naxçıvanın tarixi, https://www.azerbaijans.com/content_763_az.html (Erişim tarihi: 01.08.2020).

saray çekişmelerinden uzak durarak II.Tuğrul'a sadık olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle de Şemseddin İldeniz, Sultan tarafından oğlu Arslanşah'a Atabey tayin edilmiştir. Sultan II.Tuğrul vefat ettikten sonra Sultan Mesud tahta geçti. Sultan Mesud, II.Tuğrul'un dul kalmış olan eşi Mümine Hatun'u Atabey Şemseddin İldeniz'le evlendirdi. Bu nikahtan Muhammed Cihan Pehlivan, Kızıl Arslan ve bir kız çocuğu dünyaya geldi.⁸⁷

Atabey Şemseddin İldeniz, eşi Mümine Hatun'un vefatından bir ay sonra 1175'te vefat etti. Şemseddin İldeniz, eşi Mümine Hatun'un şerefine türbe yaptırmak istemiş ve bunun için devrin tanınmış Mimarı Acemî Ebu Bekir oğlu Nahçıvanî'ye talimat vermiştir. Fakat İldeniz'in vefatı dolayısıyla türbenin inşası, oğlu Sultan II. Cihan Pehlivan tarafından devam ettirilmiş, inşası Acemî Nahçıvanî tarafından yapılmıştır. Başkent olarak Nahçıvan; sanat, ticaret, mimari ve edebiyat açısından Sultan Şemseddin İldeniz'in zamanında altın çağını yaşamıştır.⁸⁸

Kudretli Azerbaycan Atabeylerî Devleti zamanında sarayın Nahçıvan'da bulunması, burasınının Doğu'da edebiyat, felsefe ve sanata yön veren şehir olarak tarihimizde yer almasını sağlamıştır. Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî roman eserini yazan Mehmed Saîd Ordubadî, "Kılıç ve Kalem" adlı romanını Azerbaycan Atabeylerî'ne ithaf etmiştir. O, bu eserde filozof şair Ebü'l-Ülâ Gencevî ile dâhî şair Nizâmî Gencevî'yi buluşturmuştur. Nizâmî Gencevî, saraya davet edilse de Gence şehrinde kalmayı tercih etmiş, Ebü'l-Ülâ Gencevî ise Atabeyler sarayına mahsus kaftan giyen saray şairi olarak takdim edilmiştir. Romanda Azerbaycan Atabeylerî Devleti zamanında Nahçıvan'da saray içinde yaşanmış çekişmelerden de söz edilmektedir. Saray kızı Katibe Hâtun, Nizâmî Gencevî'ye aşık olmuş, onu saraya davet etmiştir. Nizâmî, sevdiği Rena adlı kızı, saray kızına değişmemiştir. Böylece saf sevginin, mal ve mülkten üstün olduğunu göstermek istemiştir.⁸⁹

Dönemin tarihçileri, başkent olmaktan ziyade Nahçıvan'ın kültür, sanat, edebiyat, ekonomi, siyasi alanlarda dünyaca ününden söz etmişlerdir. Acemî Ebubekir oğlu Nahçıvanî, mimarinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. O, Mümine Hâtun Türbesi

⁸⁷ Ziya Bünyadov, "Azərbaycan Atabəylər Dövləti (1136-1225-ci illər)", Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s.38,39, 56.

⁸⁸ Bünyadov, a.g.e., s. 38,39,56.

⁸⁹ Məmməd Səid Ordubadî (a), **Qılınc və qələm; I.Hissə**, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, s.33, 34, 35, 36, 37,39,40.

ile Yusuf b. Küseyîr Türbesi'ni inşa etmiştir. Başkent Nahçıvan olsa da hazine, bu şehir yakınlarında bulunan Culfa'da saklanılmaktaydı. Moğolların araziye sürekli devam eden saldırılarından dolayı Azerbaycan Atabeylerî Devleti zayıflamış, 1221'deki saldırıyla ağır darbeler almıştır.⁹⁰

Celâleddin Hârizmşah'ın ortadan kaldırılmasının ardından, 1231-1239 yıllarında Nahçıvan Moğollar tarafından işgale uğradı. 1256 yılında İlhanlı Devleti sınırları içinde Nahçıvan, Culfa, Ordubad gibi şehirlerden meydana getirilen Nahçıvan Tümeni oluşturuldu. XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da Celayirliler, Altın Orda ve Çobaniler arasında yaşanan savaşlar, sonucunda Emir Timur'un burayı kendi etkisi altına almasıyla sonuçlandı. Defalarca Culfa şehri yakınlarındaki Elince (Alınca) Kalesi'ni kuşatmaya gelen Timur, başarılı olamadı. Halk, Timur ordularına karşı direndi. Fakat 14 yıllık direnişin ardından Emir Timur, Elince Kalesi'ni ele geçirerek Nahçıvan'ı işgal etti. Kalenin ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan ve Doğu'da yaygın olan Hurûfîlik akımının kurucusu Fazlullah Naimi, Emir Timur'un oğlu Miranşah tarafından idam ettirildi. Bundan sonra Emir Timur Elince Kalesi'nden şehri seyr etmiş ve görünüşüne hayran kalmıştır. Bu dönemler aynı zamanda Nahçıvan, Culfa, Ordubad gibi şehirlerin geliştiği çağlar olarak da Azerbaycan tarihinde önem arz etmiştir. XIII.-XIV. yüzyıllarda bilim adamlarının vatanı olan Nahçıvan dünyaca ünlü astrolog Nasîreddîn Tûsî, filozof Necmeddîn Nahçıvanî, Hasan Nahçıvanî, Kemaleddin Nahçıvanî gibi dehaları yetiştirmiştir. Nahçıvan mimarî ekolü de tanınmış mimarlar yetiştirmiştir. Ahmed İbnî Nahçıvanî Berde ve Karabağlar türbelerini, Cemalleddin Nahçıvanî Hânegâh Türbesi'ni yapmışlardır.⁹¹

XV-XVI. yüzyıllarda Nahçıvan toprakları Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî ve Osmanlı Devletleri tarafından yönetilmiştir. Safevî hükümdarı Muhammed Hudabende (1578-1587) döneminde Nahçıvan, buranın yerli, köklü nesli hesap edilen Kengerliler tarafından yönetilmiştir. Ordubad şehrinden olan Hâtem Bey Ordubadî, Safevî hükümdarı I. Şah Abbas tarafından imparatorluğun başveziri tayin

⁹⁰ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

⁹¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

edilmiştir. 1606 yılında I. Şah Abbas, Ordubad şehrini ziyaret ettikten sonra şehrin yönetimini Hâtem Bey Ordubadî'ye bırakmıştır. Osmanlı-Safevî savaşlarının ardından Ordubad, 1607 yılında I. Şah Abbas tarafından imzalanan fermanla vergilerden muaf tutulmuştur. 1639 yılında Safevî-Osmanlı savaşları bitince, bölge XVIII. yüzyıla kadar Safevîler tarafından yönetilmiş,⁹² 1720'lerde burası kısa bir süreliğine Osmanlı kontrolüne girmişse de sonraları Afşarlar sülalesinden olan Nadir Şah Afşar tarafından yönetilmeye başlanılmıştır. 1747 yılında Nadir Şah Afşar bir suikast sonucu öldürülmüş, Nahçıvan'da yönetimi Kengerli aşireti ele geçirerek Nahçıvan Hanlığı'nı kurmuştur.⁹³ Hanlığın arazisi Zengezur dağlarından Aras nehrine kadar olan coğrafyayı kapsamıştır. Hanlık, Nahçıvan ve Ordubad adlı iki şehirden oluşmuştur. 1796 yılında Rusya Nahçıvan Hanlığı'nı işgale hazırlanırken Kelbalı Han, Rusya'ya itaat etmeye niyetlendiğinde, İran'ın Türk hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kaçar tarafından bir gözü çıkarılarak hapsedilmiştir. Lakin adı geçen şah Şuşa Hanlığı'nda iken suikast sonucu öldürülünce Kelbalı Han hapisten çıkarak yeniden Nahçıvan Hanlığı'nın başına geçmişti.⁹⁴

I.Rusya-İran Savaşı (1804-1813) sonucunda imzalanan *Gülüstan*⁹⁵ Antlaşması'nın şartlarına göre Nahçıvan Hanlığı, İran'ın kontrolü altına geçti.⁹⁶

Tarihte II. Rusya-İran Savaşı olarak anılan gelişmeler Azerbaycan coğrafyasından da yan geçmemiştir. 1827 yılında Nahçıvan'a saldıran Rus ordusu Abbasabad Kalesini ele geçirerek şehri işgal etti. 1828 Türkmençay Barış Antlaşması⁹⁷ neticesinde Azerbaycan tekraren iki devlet arasında paylaşıldı. Antlaşmanın şartlarına göre Nahçıvan ve İrevan hanlıkları Rusya'nın idaresine geçti. 1840 yılında bölgede

⁹² İlhami Əliyev. **Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.** AMEA Tarix İnstitutu, Bakı, 2013.

⁹³ Fuad Əliyev və Mirabdulla Əliyev. **Naxçıvan xanlığı.** Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2007.

⁹⁴ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#11 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

⁹⁵ Halk Şairimiz Bahtiyar Vahabzade 1959 yılında kaleme aldığı Gülüstan (Gülüstan) adlı manzum eserinde bu antlaşmayı Azərbaycan tarihinin faciəsi olarak nitelendirmiş ve eleştirmiştir. (Bilgi için bkz.: B.Vahabzadə. Seçilmiş Əsərləri-II: Gülüstan. Öndər Nəşriyyatı, Bakı, 2004, s. 76-81.

⁹⁶ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#11 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

⁹⁷ Türkmençay ve Gülüstan Antlaşmalarıyla Azərbaycan topraklarının Rusya və İran arasında paylaşılması haqqında kapsamlı bilgi ilk dəfə Abbasgulu Ağa Bakıxanov'un (1794-1847) "Gülüstan-ı İrem" adlı eserinde keçmektedir. Bakü hanının torunlarından olan A.A. Bakıxanov antlaşmalar imzalandığı zaman tercümanlığını yapmışdır. Bu antlaşmaları "Gülüstan-ı İrem" eserinde eleştirmiş, Azərbaycan topraklarının başkaları arasında paylaşılması olarak nitelendirmişdir. (İlave bilgi için bkz. Abbasgulu Ağa Bakıxanov, **Gülüstan-ı İrem**. SSRI AMEA, Bakı, 1951, s.24-301.

Nahçıvan Kazâsı meydana getirildi. 1849 yılında ise Azerbaycan Türklerinin yaşadığı tarihî topraklar olan eski İrevan Hanlığı'nda vilayet meydana getirilmesiyle, Nahçıvan Kazâsı da bu yeni vilayete birleştirildi. Rus yönetimi Nahçıvan ve Ordubad'a Ermenileri göç etmeye çalışsa da, yerel Türk halkının sayısı onlardan defalarca fazla olmuştur. Böylece Çarlık Rusyası'nın bölgeyi Ermenileştirme siyaseti iflasa uğradı. 1917 verilerinde Azerbaycan Türklerinin sayısının Nahçıvan Kazası'nda %57 oranında olması, bunu bir daha ispat etmektedir. 1917 yılında Çarlık Rusyası'nın devrilmesi ve Rusya'da geçici hükümetin göreve başlamasını fırsat bilen Ermeniler, misafir geldikleri Nahçıvan topraklarında kendilerinin uydurdukları "Büyük Ermenistan" hayalleriyle katliamlar yapmaya başladılar. Kurulan Özel Güney Kafkasya Komitesi ve Güney Kafkasya Komiserliği (1917-1918) Ermenilerin yerel halkımıza yaptıkları soykırımların karşılığında herhangi bir önlem almadılar. Osmanlı Kafkâs İslâm Ordusu'nun Nahçıvan'a gelmesiyle Ermenilerin yaptığı soykırım durduruldu. Mondros Antlaşması çerçevesinde Türk ordusunun geri gitmesini fırsat bilen Ermeniler, yerel halka karşı yeniden soykırımlar yapmaya devam ettiler.⁹⁸

1918 yılında şimdiki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarını ve Sovyet döneminde zorla Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilen Mehri vs. yerleri kapsayan Araz Türk Cumhuriyeti kuruldu. Parlamente ve Kabineye sahip bu Cumhuriyetin yönetimi Müslümanlardan oluşmuştur. Bakanlar Kuruluna Emir Bey Ekberzade başkanlık etmiştir. Ordubad Milli Komitesi de bu Cumhuriyetin kurulmasını desteklemiş, komite başkanı Cumhuriyet kurulmadan önce Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dış İşler Bakanı Fethali Han Hoyskiy'e bir destek mektubu göndermiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dış İşler Bakanı'nın, Başbakan Nesib Bey Yusufbeyli'ye yazdığı mektuptan da anlaşıldığı gibi; Kafkâs İslâm Ordusu'nun Nahçıvan'ı terk etmesiyle Ermenilerin Nahçıvan'da halkımıza yaptığı soykırımı önlemek amacıyla Azerbaycan hükümetini destekleyen geçici bir Araz Türk Devleti'nin kurulduğu ve bağımsızlığını ilan ettiği anlaşılmıştır. Milliyetçi Başbakan'ıyla tanınan Araz Türk Cumhuriyeti, Türklerden ibaret kendi ordusunu kurmuştur. 1919 yılında ünlü yazarımız Hüseyin Cavid'in de yer aldığı bir heyet,

⁹⁸ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı,2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

Bakü'ye gelmiş ve hükümetten bütçe yardımı almıştır. Araz Türk Cumhuriyeti ülkede başgösteren Ermenilerin halkımıza yaptıkları soykırım çatışmaları sonucu dağılmıştır. 1919 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yardımı gelerek Nahçıvan Genel Valiliği'ni kurmak suretiyle bölgeyi yönetmiştir.⁹⁹

1920 yılında Sovyet Rusyası yönetiminin Azerbaycan topraklarını kendi malıymış gibi işgal etmesiyle birlikte Nahçıvan 1923 yılına kadar Nahçıvan İnkılâp Komitesi¹⁰⁰ tarafından yönetildi. 1923 yılından ise Nahçıvan Özerk Diyârı yaratıldı, 1924 yılında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kuruldu. 1924-1990 yıllarına kadar burası Azerbaycan SSC yönetimine bağlı Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yönetilmiştir.¹⁰¹

1990 yılında bağımsızlık isteyen halkımıza karşı, Sovyet Ordusu, 19-20 Ocak tarihinde katliam yaptı. Eski SSCB yönetiminin yaptığı bu katliama Moskova'daki Azerbaycan Temsilciliği'ne giderek ilk açıklamasıyla karşı gelen merhum ulusal lider Haydar Aliyev olmuştur. Bu olaylardan sonra kendisi önce Bakü'ye, oradan da doğduğu Nahçıvan'a geri döndü. Yerel halkımız, onu 1990 yılının Eylül ayında Azerbaycan ve Nahçıvan Parlamentosu'na milletvekili seçti. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kelimelerinde yer alan Sovyet Sosyalist kelimeleri çıkarıldı ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin ve Parlamento'sunun Sovyetlerden Bağımsızlığı hakkında önemli kararlar alındı. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi H. Aliyev Başkanlığında Dağlık Karabağ ve Bakü'de yaşananlara dair, siyasi kıymet veren tarihî kararlar üretti. Bakü'de Sovyet hükümrânlığının olduğu dönemde Nahçıvan'ın SSCB yönetiminden ayrılmasının yanı sıra 1918-1920 yıllarında dalgalanmış üçrenkli Azerbaycan Bayrağı yeniden Nahçıvan Yüksek Meclisi'ne getirilerek devlet bayrağı ilan edildi.¹⁰²

⁹⁹ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

¹⁰⁰ Nahçıvan'da ermenilerin halkımıza karşı yaptığı katliamlardan sonra, bölgenin Rusya tarafından yönetilmesine başlanılmıştır. (Bölgeye yönelik kurulan Nahçıvan İnkılâp Komitesi'nin faaliyeti hakkında daha detaylı bilgi almak için bkz., Muhtaroglu, H , Zeynelabdinoğlu, İ., "*Behbud Şahtatinski ve Moskova Antlaşması*". **Atatürk Dergisi**, C: 4, Sa.y., 2010, ss.1-15.).

¹⁰¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

¹⁰² Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı, 2020, Naxçıvan keçmişdən bugünədək, http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

1991 yılının Eylül ayında çağırılan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Genel Kurulu Haydar Aliyev'i Meclis Başkanı olarak resmen seçti. Dağlık Karbağ Savaşı'nın başlanması, Azerbaycan'da ise Sovyet işgalinin devam etmesi kara sınırı olmayan özerk cumhuriyette ekonomik sıkıntılara da neden olmuştu. 1990 yılında İran sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan'la Nahçıvan arasında kapalı olan sınır telleri sökülüştü. H.Aliyev SSCB yönetiminden farklı olarak İran ve Türkiye ile iyi diplomasi ilişkilerine gitti. Sahipsiz kalan kolhoz ve sovhoz adlı devlet işletmelerine ait araziler özelleştirildi. Özerk Cumhuriyet'te görülen buhranın ortadan kaldırılması amacıyla Devlet Savunma Komitesi kuruldu. 1993 yılında Azerbaycan'ın siyasi hayatında ortaya çıkan durum, H. Aliyev'in Bakü'ye gitmesine neden oldu. Kendisi Bakü'de öncelikle Azerbaycan Milli Meclisi'nin üyesi olarak Meclis Başkanı, ardından da Cumhurbaşkanı olarak seçildi.¹⁰³

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, aynı zamanda iç işlerinde serbest, dış işlerinde vatanımız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerklidir. 1995 yılının 12 Kasım ayında yapılan halk oylaması ile özerk bir cumhuriyet konumunu sürdüren Nahçıvan'ın başkentinin ismi de yine Nahçıvan şehridir. Kuzey ve Doğu'da 246 km boyunca Ermenistan, Batı ve Güney'de 11 km boyunca Türkiye, 204 km uzununda da İran ile sınır olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer kısmı ile doğrudan kara bağlantısı yoktur. Ermenistan ile sınırını Küçük Kafkasya Sıra Dağları, Türkiye ve İran'la ise Aras nehri oluşturmaktadır.¹⁰⁴

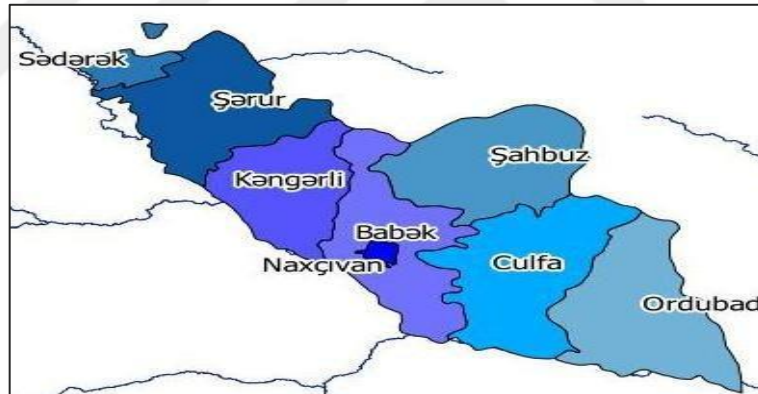
¹⁰³ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, 14.05.2013, Hüseyn Həşimli, "Heydər Əliyev və Naxçıvan", <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/1289-heydaer-aeliyev-vae-nakhdzh-van> (Erişim Tarihi: 03.08.2020).

¹⁰⁴ Tofiq Babayev v.d., (Ed.), Cəmil Quliyev, **Naxçıvan Muxtar Respublikası**, Elm Nəşriyyatı, Bakı 2001, s. 9.

Harita 2.1 Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Haritası.¹⁰⁵

Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1924 yılında 1 şehir ve 12 rayon'dan oluşmaktaydı. Günümüzde ise bu Özerk Cumhuriyeti'n iç bölge dağılımında başkent Nahçıvan'la beraber 6 adet rayon bulunmaktadır. İç işlerinde serbest, dış ilişkilerinde Azerbaycan'a bağlı bu özerkliğin içinde 4 adet şehrin bulunduğu görülmektedir. Bu şehirler Nahçıvan, Ordubad, Culfa ve Şerur'dur.¹⁰⁶

Harita 2.2 Nahçıvan İdari Taksimât Haritası.¹⁰⁷

2.2 Ordubad Şehrinin Tarihi, Coğrafi Yerleşimi ve Geçim Kaynakları

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin önemli şehirlerinden biriside şüphesiz ki Ordubad'dır. Şehrini tarihi, bin yıllar öncesine dayanmaktadır.¹⁰⁸ Nüfusu yüzyıllarca ipek böcekçiliğiyle geçinmiştir. Fakat şunu özellikle belirtmek gerekir ki Ordubad,

¹⁰⁵ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, https://tr.wikipedia.org/wiki/Nah%C3%A7van_%C3%96zerk_Cumhuriyeti

¹⁰⁶ Babayev v.d., a.g.e. , s. 9.

¹⁰⁷ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Şehirleri, <https://www.stat.gov.az/map/az/01/001.jpg>

¹⁰⁸ Babayev,v.d., a.g.e., s. 206.

sadece ipekçilik sanayii şehri olarak tanınmamıştır. Yaşı, bin yılları geçen şehir, birçok imparatorluklardan kalma zengin medeniyete sahiptir. Ordubad, aynı zamanda Azerbaycan ve Dünya bilimine, edebiyatına, sanatına tanınmış şahısları yetiştiren şehir olarak da bilinmektedir. Memmed Saîd Ordubadî, Hacaga Fakir Ordubadî gibi edebiyatçı ve filozoflar burada yetiştirmişlerdir. Şehir, Beyaz Uçak Benzinini ve bazı askerî malzemeler keşfederek II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin kazanmasında rol alan Ord. Prof. Dr. Yusuf Memmedaliyev¹⁰⁹, Azerbaycan ve diğer Türkî cumhuriyetlerde ilk Türkoloji Bölümü'nü kuran ve bu alanda 23 kitap yazmış olan Ord. Prof. Dr. Ferhat Zeynallı,¹¹⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milletvekili ve Türkiye'de ilk büyükelçimiz olmuş İbrahim Ebilov, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti eski Başbakanı olan Ord. Prof. Dr. İmran Mehdiyev gibi aydınları yetiştirmiştir. Sanat alanında ünlü drama aktörü Kazım Ziya, realist drama sahnesinin mimarı, Azerbaycan tiyatrosunun kurucularından, Azerbaycan Halk Sanatçısı Firuze Alihanova'nın¹¹¹ doğup büyüdüğü şehir olarak da bilinmektedir. Şehir aynı zamanda II. Dünya Savaşı Kahramanı, "Buhenvald Şehrinin Efsanevi Kahramanı" adlandırılan General Necefkuşlu Rafiyev'i de yetiştirmiştir. Fabrikanın ismi daha sonra Necefkuşlu Refiyev'in adını taşımıştır. Azerbaycan'ın eski cumhurbaşkanlarından olmuş Ebülfez Elçibey de aslen Ordubad'ın Keleki köyündendir. Zengin tarihî kültüre sahip olan Ordubad, bir sanat şehri olarak mimarisıyla de farklı çağlarda ismini duyurmuştur. Tarihi, milattan öncelere dayanan Gilân (Kiran) Harabesi, taşlar üzerinde çizilmiş ilk insan resimleri, Azad Köprüsü, Atabeylerî Devleti zamanında yapılan Cuma Camisi, Safevîler İmparatorluğu zamanında Cuma Camisi üzerine yazılmış taş kitabeler günümüze kadar gelmiştir. Ordubad'da edebi meclisler (encümen- i şuarâ) düzenlenmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Bilimadaminin hayatı ve gördüğü işler hakkında detaylı bilgi almak için bkz., 19.09.2017, Elçin Süleymanov (d), "Nobelin bir addımlığındaki alimin önünü kim kəsdi?". <https://yenicag.az/nobelin-bir-addimligindaki-alimimizin-onunu-kim-kesdi/> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).

¹¹⁰ Unutulmaz Bilimadamı adlı araştırmada, merhumun hayat ve yaratıcılığı hakkında bilgiler vardır. Detaylı bilgi için bkz., Elçin Süleymanov (c), "Unudulmaz alim", **Miras-Poular Scientific Journal**, C: 1, Sa: 4, 2012, ss. 46-47.

¹¹¹ F.Alihanova hakkında detaylı bilgi almak için bkz.; Elçin Süleymanov (b) , 2017, "Yarım əsr səhnə memarı, "Xalq artisti" xalam, F. Əlixanova". <https://7news.az/sehnemizin-leylisi/> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).

¹¹² Detaylı bilgi almak için bkz.; Həsən Valeh, **Bir tarixdir Ordubad**, Bakı: Nurlan, 2005, s.1-200.

Şehrîn mimarî tarihine yönelik çalışmalar bilimadamı Fahrettin Seferli tarafından kapsamlı şekilde araştırılmıştır.¹¹³ Tivi ve Nesirvâz köyleri arasında yerleşen, Gemikaya olarak adlandırılan dağlarda bulunan sert kayaüstü resimler, buranın ilk insan yerleşim yerlerinden olduğunu göstermektedir. Şöyleki dağlık arazinin “Karankuşa”, “Nebi Yurdu” ve “Camış-ölen” adlı yaylaklarında yerleşen bini aşkın kaya üstü resimler, insanların M.Ö. III.-I. binyıllarda burada yaşadığını ve resim-çizim sanatıyla uğraştığını söylemektedir. Taş kayalar üzerinde çizilmiş insan, keçi, maral, öküz, köpek resimleri, ilk insanların burda hayvancılıkla da uğraştığını göstermektedir.¹¹⁴

Ordubad toponiminin tarihine gelince, şehrin ismine VII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Kelime olarak “Ordubad”ın anlamı eski Türk dillerinden gelmekte olup, XI. yüzyılda yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud’un eserinde geçmektedir. ‘Ordu’ kelimesi ‘han ikametgâhı’, ‘karargâhı’, ‘yeri’ anlamlarına gelirken, ‘abad’ kelimesi ise “köy”, “yer” anlamını ifade etmektedir. Tanınmış tarihçi Hamdullah Kazvinî XIV. yüzyılda yazdığı “Nüzhetü’l-Kulûb” (Kalplerin Eylencesi) adlı eserinde Ordubad şehrinin tatlı meyveler yetiştirdiğini, şehirde geniş üzüm bağlarının bulunduğunu, tarımın kalkındığını, ipekçiliğin ise geliştiğini belirtmiştir.¹¹⁵ Orta Çağ’a yönelik tarihî kazılarda ise Ordubad şehrinin bu devirde de zengin medeniyete sahip olduğusuna varılmaktadır. Harâbe Gilân (Kiran) adlı kentte yapılan kazılarda köyün zamanında tipik bir kent olduğunu, bulunan kalenin ise savunma amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Yapılan kazılarda bir kent ve kale bulunmuştur.¹¹⁶

¹¹³ Tarihin farklı çağlarında Ordubad şehri zengin mimari yapıya sahip olmuştur. Ünlü araştırmacı tarihçimiz Fahrettin Seferli Ordubad şehrinin tarihî-mimarî yapısına yönelik yazdığı kitabında şehirde 1902 yılında Cuma Camisi’nde yapılan kazılarda bir kerpiç bulunduğunu, üzerinde hicri takvimîyle 111 yılı yazılan rakamın İslâm dininin yayıldığı dönemde şehrin gelişmiş bir şehir meskeni olduğunu haber verdiğini belirtmiştir. (Bilgi için bkz.; Fəxrəddin Səfərli, (Elmi red. M. S. Nemət), **Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafi tarixi abidələri: Xatirə kitabələri**, MBM Nəşriyyatı, 2009, s.25).

¹¹⁴ Erol, Kürkcüoğlu, **Naxçıvan Tarihi (V.-XV. Yüzyıllar)**, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2007, s. 11,13, 43.

¹¹⁵ Şehir hakkında detaylı ve kapsamlı bilgi almak için bkz.; V. Baxşəliyev, A. Seyidov, Q. Qadizadə, B.İbrahimli, (elmi red. İ. Hacıyev; elmi məsl. və ön söz. müə. İ. Həbibbəyli, **Qədim Ordubad**, Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyatı, 2014, s.5.) 2008 yılında ise Bakü’de kütüphanede döküman incelemelerimde “Kitabi Dede Korkut Yurdu” adlı Sovyet Azərbaycan’ı döneminde yayımlanmış esere dayalı bulduğum, Ordubad Şehir Valiliğinin Gazetesi olan El Hayatı’nda yayımlanan “Ordubad Yoksa Atropat Toponimi?” adlı araştırma makalemdə vardığım genel sonuç, Ordubad isminin M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan Atropatena Devleti hükümdarı Atropat’ın şerefine Atropat diye adlandırıldığı, dil değişimi sonucunda Ordubad adlandırılarak günümüze kadar gelmesidir (Bkz. Elçin Süleymanov (a) , “Ordubad Yoxsa Atropat Toponimi?”, **El Həyatı Qəzeti**, Naxçıvan, Əcəmi Poliqrafiya Nəşriyyatı, 2007.).

¹¹⁶ Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 11, 43.

XII. yüzyılda Azərbaycan Atabeylerî Devleti'nin sınırları içinde yer alan, XIII. yüzyılda Moğollar, XIV. yüzyılda Timur'un hücumuna maruz kalan Ordubad dağıtılmıştır. XV. yüzyılın farklı dönemlerinde Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri tarafından yönetilmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren ise Safevî İmparatorluğu'nun etkisinde olmuştur. Safevîler döneminde şehir kelenterler tarafından yönetilmiş, bir gelenek olarak kurucu hükümdar Şah İsmail döneminden başlayarak Ordubad'da XIII. yüzyılın ünlü bilim adamı Nasîreddin Tûsî'nin soyundan gelenler kelenter olarak atanmışlardır.¹¹⁷

XVII. yüzyılda ise Tûsî neslinden olan Hâtem Bey Ordubadî, Safevî hükümdarı I. Şah Abbas tarafından imparatorluğunun başveziri olarak atanmıştır. Hükümdarın saygın bilimadamları neslinden atamaya gitmesindeki sebep, Osmanlı-Safevî savaşlarının merkezine çevrilen Ordubad'ın yerel halkının desteğini kazanmak olmuştur. I. Şah Abbas, Ordubad'ı ziyaret ederken halk onu desteklemiş, şah da bu hususta ferman imzalayarak, onları vergiden muaf tutmuş, kitabeye yazılan fermanı Cuma Camisi'nin girişinde astırtmıştı. Bu fermanın imzalanmasında onun başveziri Hâtem Bey Ordubadî'nin büyükrolü olmuştur. Artık bu çağdan itibaren çok sayıda savaşlar görmüş şehir sanat, ticaret, edebiyat, kültür ve bağıcılık alanlarında gelişmiş, devrin tarihçisi İskender Münşî buradan övgüyle söz etmiştir.¹¹⁸

XVIII. yüzyıldan ortalarında Nahçıvan Hanlığı'nın yaranmasıyla birlikte Ordubad da bu hanlığın etkisinde olmuştur. 1828 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın şartları doğrultusunda şehir, Rusya'nın etkisinde kalmıştır. Rusya'ya buradan ipek, ipek böceği ve meyve ihraç etmiştir. Bunun yanı sıra Ordubad; Tebrîz ve Reşt şehirleriyle de ticari ilişkiler içerisinde olmuştur. Türkmençay Antlaşması'na göre İran'dan Kuzey Azerbaycan'a Ermenilerin göçüne başlanılmıştır. Bu dönem Ordubad şehrine 18 Ermeni ailesi göç ettirilse de, yerel halk Türklerden ibaret olmuştur. 1850 yılında ise 874 eve ve 22 fabrikaya sahip olan Ordubad bir kazâ şehri olarak gelişti. 1870 yılında burası, nüfusu tarih boyunca

¹¹⁷ Hacı Fəxrəddin Səfərli, **Ordubad şəhərinin epigrofik abidələri**, Elm, Bakı, 2001, s. 5.

¹¹⁸ Səfərli, a.g.e., s. 6,7.

Azerbaycan Türklerinden oluşan İrevan Vilayeti'ne bağlı en büyük ipek üreten fabrikalara sahip ticaret şehri olarak bilinmekteydi.¹¹⁹

Çarlık Rusyası döneminde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamlar Ordubad'ın hayatında da kendi etkisini göstermiştir. Devrin tanığı olan ünlü yazar Memmed Saîd Ordubadî, “Kanlı Seneler” adlı eserinde Ordubad şehrinde 1905 ve 1906 yıllarında Ermenilerin halkımıza yaptığı katliamları kaleme almıştır. Dehşet ve vahşet gecesi yaşatan Ermeniler, kendilerine ait ipek fabrikasında çatışma çıkararak, halka kurşun yağdırmış, kilisede sık-sık toplanarak Türklere karşı hileler düşünmüşlerdir. Hükümet yetkilileri ise çatışmayı bitirmek için Ermenilere yönelik herhangi bir önlem almamıştır. Ermeni silahlı birlikleri şehrin Müslüman halkının pazarına saldırı düzenlemiş, yarım milyon rubleden oluşan bir zarar vermişlerdir. 1906 yılının 26 Temmuz tarihinde silahlı Ermeniler, Karhana köyünde katliamlarına devam ederek silahsız sivil halka saldırmış, halk dağlara doğru çekilmeye mecbur kalmıştır. Ermeniler dağa çekilen otuza yakın kadın ve çocuğu bularak onları vahşice katletmişlerdir. Firuze isimli bir kadının sütten kesilmemiş çocuğu silah seslerinden ağlamış, Ermeniler onu da bularak öldürmüşlerdir. Karhana köyünden fazla sayıda insan kurtulamamıştır. Ermeniler buldukları Müslümanları katletmişlerdir.¹²⁰

Ağustos ayında ise Sakkarsu köyünde Ermeniler, cinayet işleyerek katliam yaptılar. Sakkarsu'da Ermenilerin katlettiği insanlarımızın cesedlerini bulmak için ayrılan ekip, oraya vardığında hayretler içerisindeydi. Yüzeyi, insan kanıyla donmuş bir havuz karşlarına çıkmıştı. İnsanlık dışı amelleriyle 62 Azerbaycanlıyı öldüren Ermeniler, bir kadının ayaklarını keserek diri bırakmış, ona da “Müslüman ve Türk oldukları için bu katliamı yaptıklarını” söylemişlerdir. Şehrin İmamı Molla Hasan Efendi ve beraberindeki 30 çocuk vahşice katledilmişlerdir. İmamın Kur'an-ı Kerim'i, cesedi, seccadesi, İstanbul'dan imama hediye olarak verilen portresini bile yakmışlardı.¹²¹ Şehrimize misafir olarak gelen, bulundukları coğrafyada tarihî

¹¹⁹ Səfərli, a.g.e., s. 6,7.

¹²⁰ Mehmed Saîd Ordubadî (b) (Terc: Ali Akber Aliyev ve Azat Ağayev), **Kanlı Seneler**, Kafkas Yayın Evi, Bakü, 2007, s. 153, 167, 168.

¹²¹ M. S.Ordubadî (b), **Kanlı Seneler**, a.g.e., s. 153, 167, 168.

geçmişleri olmayan Ermeniler, zamanında yüzlerce böyle vahşice katliam yaparak tarih boyunca saldırınlıklarını ortaya koymuşlardır.

1910 yılında şehirde 7 adet ipekçilik fabrikası bulunmaktaydı. 1920 yılında Ordubad şehri Sovyet yönetiminin etkisine geçti. Nahçıvan, tarihî mimarisî ile köklü bir medeniyete sahip, zengin kültürü bulunan bir şehir olarak bilinmekteydi. 1924 yılında alınan kararla Sovyet istilasî sonucunda Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Ordubad şehri de Sovyet istilasî altına geçti.¹²²

Burada ‘rayon’ adı verilen yapılanma 1930 yılında oluşturulmuştur. 1963 yılında alınan bir kararla Culfa şehrine bağlanan Ordubad şehri, 1965 yılında yeniden eski yapısına kavuşturulmuştur. Şehrin Ermenistan ve İran ile kara sınırı bulunup Sederek aracılığıyla Türkiye’ye de çıkış imkânının olduğu görülmektedir. Ordubad şehri, Küçük Kafkasya dağlarının en büyük zirvesi Kapıcık’a da ev sahipliği yapmaktadır. Ordubad, Orta Çağ’dan itibaren, ipekçilik ve bilim şehri olarak tanındığından, mimarisi, tarihî ve köklü medeniyetinden dolayı 1977 yılında SSCB tarafından koruma altına alınmıştır. Gilân, Venend ve Ordubad nehirleri bu şehirden geçmekte olup, dağlık coğrafyası oldukça yeşildir. Tarım konusunda önemini günümüze kadar koruyan yörede, meyvecilik ve hayvancılık yapılmakta, buğday, arpa, yem bitkileri ve ipek üretimi alanında ekonomik faaliyetler gerçekleştirilmektedir.¹²³

Kafkasya coğrafyasının önemli merkezlerinden biri olan Ordubad şehri, geçmişten bugüne, tarımda gösterdiği eşsiz çaba ve gayretiyle Azerbaycan ekonomisine katkılar sağlamıştır.

¹²² Səfərli, a.g.e., s.7.

¹²³ Babayev, v.d., a.g.e, s. 10,15, 206, 207.

3.AZERBAYCAN İPEKÇİLİĞİNDE ORDUBAD ŞEHİRİ

3.1 Ordubad'da İpek Böceği Yetiştiriciliğinin Tarihi

Orta Çağ'da ipek, altın kadar değerli olarak kabul görmüştür. Öyle ki; Moğolların Azerbaycan'a ilerleyişi zamanında terazinin bir tarafına ipek, diğer tarafına altın koyulmuştur. Moğollar, Gence şehrini ele geçirmek için şehrin kapılarına dayandıklarında altın değerindeki kıymetli metaller yerine, ipek kozayı tercih ederek bunun karşılığında şehre dokunmamışlardır.¹²⁴

Nahçıvan halkının tarih boyunca en önemli gelir kaynaklarından biri olan ipekçilik, aynı zamanda ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmaya etki eden faaliyetlerinin de başında gelmiştir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin zirai hayatında önemli yer alan ipek böcekçiliğinin adı, adeta Ordubad şehrinin adıyla özdeşleşmiştir. XVI. yüzyılda Azerbaycan toprakları Yakın Doğu'nun gelişmiş ipek böcekçiliği bölgesi, Ordubad ise en gelişmiş ipek böcekçiliği şehri olarak anılmıştır. Bunun nedeni, şehrin Büyük İpek Yolu üzerinde bulunması olmuştur. Aynı yüzyılda Ordubad'da üretilen ipek, Avrupa'ya kadar ihraç edilirken, ipek böcekçiliğinin yanı sıra ipek kumaş ticareti ile bu şehrin dünyada şöhret kazanmasına yol açılmıştır. Bu dönemde Ordubad kadınları evlerde ipek kozası üretmiş, eğirmiş ve ipekten tel elde etmişlerdir. Şehirde iki adet su ile çalışarak ipek teli hazırlayan istasyon dahi bulunmaktaydı. Dönemîn seyyahları Nahçıvan diyârını ziyaret ettikleri esnada buranın pazarlarında ipekten kumaş, halı, giysi vs. dokunduğunu kaydetmişlerdir. İpek kumaştan hazırlanan Azerbaycan başörtüleri kendine özgü kalitesi ile dünyaya nam salmıştır. İpek Yolu istikametinde yol alan ticari kervanlardan kâr sağlamak için bu dönemde Culfa şehrine büyük bir ipek ambarı inşa edilmiştir. Bu ipek ambarına Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden, özellikle Ordubad'dan ham ipek getirilmiştir.¹²⁵

¹²⁴ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, 17.03.2016, Sara Hacıyeva, "Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı tarixindən", <http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/9407-nakhch-vanda-ipaekchiliyin-inkishaf-tarikhindaen> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

¹²⁵ Hacıyeva, "Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı tarixindən", a.g.m., (Erişim tarihi: 23.10.2019).

İpekçiliğin gelişimi bölge halkı arasında ipekçilik yörelerinin oluşumuna sebep olmuştur.¹²⁶ Bunun yanı sıra yerel halkın giyim kültürünü de etkilemiştir. Bu dönemde, Nahçıvan ve Ordubad'da kadınlar *tuman*; erkekler ise *çahçur* olarak adlandırılan ipek ve yünden imal edilen giysiler giymektedirler. Ayrıca bu dönemde ipekten çorapların da üretildiği ifade edilmektedir. İpekçilik, Nahçıvan'ın kadim *dikme* sanatına da yön vermiştir. Perdelerin, ayna örtülerinin, yelpazelerin hazırlanmasında ve çadırların süslenmesinde genellikle ipek kullanılmıştır. *Doldurma, Kıvırcık ve İğne arkası* olarak adlandırılan dikme sanat örnekleri de ipekten hazırlanan boyalı iplerle dokunmuştur. Ayrıca müzik aletlerinin imalatında da ipek kullanıldığı görülmektedir. Ordubad'da imal edilen *Azerbaycan sazı, Cengî* ve *Ut* gibi yöresel müzik aletlerinde ince ipek teller tercih edilmiştir. Kısacası giyim, dokuma, müzik, ticaret, kablo hatta tıp alanında kullanılan ipek, genel olarak Azerbaycan'nın ve özellikle de Ordubad'ın sosyo-ekonomik hayatında önemli rol oynamıştır.¹²⁷

XX. yüzyıl başlarında dut yapraklarının tükenmesi, tüccarların yaprak ticareti ile uğraşmasına da sebep olmuştur. Azerbaycan genelinde ipek koza tohumlarında başlayan hastalıklar nedeni ile çözüm arama çabalarına gidilmiştir. Osmanlı'dan "Bağdât" cinsinden olan ipek kurdu alınarak sorun çözülmüştür.¹²⁸

1910-1917 yıllarda Azerbaycan genelinde ipekçilik sektör olarak gelişmiş, bölgelerde de ipekçiliğin gelişimi gözlemlenmiştir.¹²⁹ Bu bağlamda 1910 ilâ 1912 yılları arasında Nahçıvan kazası köylerinde yaşayan halkın %32'si koza tohum üretimi ile hem geçimini sağlıyor hem de ülke ekonomisine katkı sağlıyordu. Nahçıvan'da ipekçilik işletmeleri en çok Ordubad şehrinde bulunmakta idi. Bu dönemde Ordubad, 12 ipekçilik işletmesine ev sahipliği yapıyordu. Bu fabrikaların

¹²⁶ Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde ipek böceği yetiştirilen fabrika ve evleri gezerek rapor hazırlayan tarımcı V. Keyevski olmuştur. XIX. yüzyılın 80. yıllarında da Ordubad şehrinde de bulunan V. Keyevski burda da farklı halk adetlerine rastlanıldığını belirtmiştir. Kendisinin bile ipek böceği yetiştirilen evlere zor alındığını, nazar değmesin diye ailelerden başka böcek yetiştirilen evlere girilmesinin yasak olduğunu belirtmiştir. (İlave bilgi için bkz.; Vahid, Çıraqzadə, **Qədim ipəkçilik diyarı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988, s. 155.).

¹²⁷ Hacıyeva, "*Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı tarixindən*", a.g.m., (Erişim tarihi: 23.10.2019).

¹²⁸ "*İpəkçilik*", **Azərbaycan Etnografiyası (I cild)**, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, Bakı, 2017, s. 210-211.

¹²⁹ 1900 ilâ 1917 yıllarında ülkede ipekçiliğin, tarımın önemli sektörü olarak geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, bu ise söz konusu alanın bölgelerde de gelişimine neden olmuştur. Azerbaycan'da yetiştirilen ipek böceği kozaları Rusya'ya ve Kafkasiya'nın diğer bölgelerine ihraç edilmiştir. (Bkz.; Tofiq Vəliyev (Ed; Ə. S. Sumbatzadə, M. Ə. İsmayilov), **XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi: 1900-1917-ci illər**, Elm, Bakı, 1977.).

toplam 356 adet çalışanı olduğu bilinmektedir. Bu sayı göze alındığında fabrika başına ortalama 21,5 işçi düştüğü anlaşılmaktadır. Dönemin şartlarına bağlı orta büyüklükte olan bir işletme için bu sayı oldukça yüksektir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Nahçıvan'da ipekçiliğin zayıfladığı görülmektedir. Savaşın son yıllarında bölgede 10 bin kutu koza kurdu beslenildiği tespit edilmiştir. Savaşa ve sosyo-ekonomik sıkıntılara rağmen bu dönemde Ordubad, sadece Nahçıvan'da değil, tüm Güney Kafkasya'da en çok koza kurdu yetiştiren şehir olarak bilinmektedir. Her yıl Ordubad çiftçileri tarafından ortalama 60 bin kutu ipek böceği tohumu üretilip İran ve Türkistan'a ihraç edilmesiyle milli ekonomiye gelir sağlanmıştır.¹³⁰

1920 yılına kadar Ordubad'da makineleri elle çalıştırılan birkaç *ipek fabrikası* da bulunmaktaydı. Fakat bu fabrikalar devlet nezaretinde olmadığı için hazırlanan ipekler farklı iş adamlarının fabrikalarına gönderilmiştir. SSCB yönetiminin geldiği 1920 yılından sonra ise fabrikalar özel girişimcilerden zorla alınarak kamulaştırılıp devletin malı haline getirilmiştir. II. Dünya Savaşı döneminde, özellikle de 1941-1945 yılları arasında kumaşa artan talep nedeni ile koza üretimi hızlandırılmak istenmişse de, damızlık tohumların yeterince yetiştirilememesi bu programın gerçekleştirilememesi sonucunu ortaya koymuştur. Buna rağmen koza üretiminde bir miktar artış sağlanmıştır. 1940 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti genelinde 73.350 kg yaş ipek kozası üretimi yapılmış iken, 1955 yılında ise bu rakam 98.014 kg'a yükselmiştir. Toplam üretimin %55,2'si ile Ordubad ilk sırada yer almıştır. 1940 yılı sonlarında ipekçiler devlete 101 ton koza ürünü sattıkları halde, bu rakam 1953 yılında 73, 1955 yılında ise 61 ton olmuştur. Ordubad'da yaş ipek koza üretiminin 1955 yılında düşüş yaşamasının nedeni arazilerde görülen yüksek rutubetin yanı sıra bakımsızlık ve koza kurtlarındaki hastalıklar olmuştur. Bir kısım çiftçilerin Devletin önerilerini dikkate almamaları nedeniyle koza üretiminde oluşan bu randıman düşüklüğü, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti köylülerinin, 1956 Nisanında düzenledikleri genel kurul toplantısında eleştiri konusu yapılmıştır.¹³¹

¹³⁰ Hazar Huseyinov, "Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde İpekçiliğin Gelişimi Tarihi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, Bahar 2014, s. 125-132.

¹³¹ Huseyinov, a.g.m, s. 125-132.

Sovyetler Birliği döneminde ekonomiyi kaldırmak için çareler aranmaya başlanılmış ve bu doğrultuda çok gelir sağlayacağı beklentisiyle ipekçilik sektörünün geliştirilmesi planlanmıştır. Alınan kararlarla Azerbaycan'ın Ordubad, Şeki ve Hankendi bölgelerinde ipek böcekçiliği ve ipekçiliğini yeniden canlandırmak amacıyla koza ve ipek fabrikalarının inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Fabrikalar açıldıktan sonra 1960-1970 yıllarında ipek koza üretimi 551 tona yükselmiştir. 1969 yılında H. Aliyev'in Sovyet Azerbaycan'ına başkanlığıyla birlikte ipekçilik sektörü de canlanmaya başlamış, 1970-1980 yıllarında ülkede koza üretimi 1.317 tona yükselmiştir.¹³²

1980'lerin sonlarından itibaren, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçilik sektörüne yönelik ilgi oldukça azalmıştır. Bunun başlıca nedeni; dut arazilerinin ortadan kaldırılmasıdır. Böylece 1990 yılında ipekçilik Nahçıvan'da yok olmaya yüz tutmuş ve koza üretimi oldukça azalmıştır. Aynı yılda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti genelinde 89,0 ton, 1993 yılında ise daha da azalarak 22,7 ton koza üretilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan-Ermenistan savaşının başlaması, sınırların kapanmasına sebep olduğundan yaşanan ekonomik kriz ve harp hali ipek böcekçiliğini daha da zarara uğratmıştır.¹³³

Azerbaycan Ziraat Bakanlığı tarafından Ordubad İpekçilik Fabrikası'nda çalışıp, ülkenin ipekçilik sektöründe üstün başarı elde ederek, yarış ve sergilerde yer alan görevlilerin adını anmak amacıyla bir "Hatıra Kitabı" hazırlanmıştır.¹³⁴ Tablo3.1'de Ordubad fabrikasının ödüllendirilmiş olan çalışanlarının görev ve isimleri gösterilmiştir.

¹³² Cabbarova, a.g.m., 13-18 April 2018, s.8.

¹³³ Huseyinov, a.g.m, s. 125-132.

¹³⁴ Kitap Ordubad Şehri Devlet Tarih Müzesinde tarihî envanter olarak saklanmaktadır. Geniş bilgi edinmek için bkz. Ordubad Baramaçaan Fabriki, **Xatirə kitabı (Əlyazma)** Ordubad Barama-açaan Fabriki, Ordubad, 1959, s. 1-35.

Tablo 3.1 Ödüllendirilen Ordubad İpek Fabrikası Çalışanları¹³⁵

№	Resim	Görev	Ad, Soyad, Baba adı
1	-	Koza döven	Edibe Şeyhova Hüseyn kızı
2	-	Eğirici usta	Reviye Kasımova Şaban kızı
3	-	Talimatçı	Menmednaci Tağıyev
4	-	Ustabaşı	Memmedhüseyn oğlu
5	-	Koza döven	Bayram Talıbov Rzakulu oğlu
6	-	Koza döven	Tinatil Yusufova Evez kızı
7	-	Koza döven	Hifsiye Seferova Seferali kızı
8	-	Koza pişiren	Elmira Memmedova Recep kızı
9	-	Talimatçı	Ebil İsmayılov Sadık oğlu
10	-	Eğirici usta	Leyla Rzayeva Mustafa kızı
11		Kontrolcü	Abbas Caferov Cemil oğlu
12		Koza döven	Tamara Hasanova Mehemmed kızı
13	-	Eğirici usta	Hasan İsmayılov Ebülfez oğlu
14		Koza pişiren	Hamide Asadova Rahim kızı
15		Koza döven	Kamer Hacıyeva Muhtar kızı
		Eğirici usta	Eldar Musayev İsa oğlu

¹³⁵ Bu tablo Hatıra Kitabı (1959) üzerinde yapılan araştırmalar sonucu hazırlanmıştır.bkz. Ordubad Baramaçan Fabriki, **Xatirə kitabı (Əlyazma)** Ordubad Barama-açan Fabriki, Ordubad, 1959, s. 1-35.

16		Koza pişiren	Fatma İsmayılova Mehemed kızı
17	-	Eğirici usta	Adil Aliyev Sefer oğlu
18	-	Eğirici usta	Ekrem Aliyev Mehemed oğlu
19		Eğirici usta	Leyla Rzayeva Ramazan kızı
20	-	Koza pişiren	Kerim Ceferov Mehemed oğlu
21	-	Eğirici usta	Şucahet Alimardanova Mehemed kızı
22	-	Eğirici usta	Necibe Aliyeva Musa kızı
23		Eğirici usta	İbrahim Calilov Cabbar oğlu
24	-	Eğirici usta	Bayram Haydarov Mehemedali oğlu
25	-	Eğirici usta	Hatice Ahmedova Rızakulu kızı
26	-	Koza pişiren	Saida Seyitova Mirmemmed kızı
27	-	Nöbet Müdürü	Ferruh İbrahimov Mesum oğlu
28		Eğirici usta	Semaye Hüseynova Yadullah kızı
29	-	Eğirici usta	Behlul Ahmedov Rızakulu oğlu
30		Koza pişiren	Ragibe Hamidova Habib kızı
31	-	Eğirici usta	Ayrın İsmailov Firudin oğlu
32	-	Koza pişiren	Süreyya Nasirova Halil kızı

33		Eğirici usta	Asker Askerov Sadık oğlu
34		Koza pişiren	Rena Memmedova Yahya kızı
35	-	Koza pişiren	Möhsün Möhsünov Rızakulu oğlu
36	-	Koza döven	Nesirova Teyyare İsmail kızı
37	-	Eğirici usta	Sekine Babayeva Ağabala kızı

Tablo'ya bakıldığında, ödüllendirilen çalışan sayısının toplam 37 kişi olduğu görülmektedir. Fabrika çalışanlarından en çok hangi görevlerdekilere ödül verildiği ise Tablo 3.2'de gösterilmektedir.¹³⁶

Tablo 3.2 Ödüllendirilen İşçilerin Görev Dağılımı

Görev	Ödüllendirilen Çalışan
Eğirici usta	18
Koza Pişiren	8
Şoför	1
Koza Döven	6
Tâlimatçı	2
Nezâret Müdürü	1
Ustabaşı	1
Toplam	37

Tablo 3.2'ye bakıldığında Ordubad İpekçilik Fabrikası çalışanlarından en çok *Eğirici Ustalara* ödül verildiği görülmektedir. Ödül alan toplamda 37 çalışandan 18'inin *Eğirici Usta* olarak görev yapmakta olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra sırası ile bu ödül alanlardan 8'ni *Koza Pişirenin*, 6'sını *Koza Dövenin* ve 2'sini *Talimatçının*

¹³⁶ Ordubad Baramaçan Fabriki, Xatirə kitabı (Əlyazma) Ordubad Barama-açan Fabriki, Ordubad, 1959, s.1-37.

teşkil ettiği bilinmektedir. Ayrıca *Şoför, Kontrolcü, Nezaret Müdürü ve Ustabaşından* oluşan birer görevlinin de ödül aldığı görülmektedir.

Hatıra kitabında yer alan özgeçmişlerden anlaşılacağı üzere Ordubad İpekçilik fabrikası, çalışanlar için yalnızca bir iş yeri değil, aynı zamanda kendilerini farklı yönleri ile geliştirebilecekleri bir kurumdur. Kendini geliştirip öne çıkabilen ve sosyal hayatta fark yaratan bazı fabrika çalışanları, gelecek yaşantılarında siyasi makamlarda görev alarak ülkelerine hizmet etme şansı bulmuşlardır. Bunlardan bir tanesi; Hifsiye Saferova'dır. Hatıra kitabında yer alan bilgilere göre: Saferova, 1949 yılında fabrikada çalışmaya başlamıştır. Gündüzleri çalışmış, akşamları ise *Usta İpekçi Gençler Gece Okulu*'nda eğitimine devam etmiştir. Ayrıca fabrikanın siyasi parti kolunda aktif görev almıştır. Fabrikadaki siyasi nutukları beğenilen Saferova, 1960 yılında Ordubad şehrinden milletvekili seçilmiştir.¹³⁷

Azerbaycan'ın tanınmış simalarından milletvekili Edibe Şeyhova da özgeçmiş hatıra kitabında yer alan bir başka fabrika çalışanıdır. 1952 yılında fabrikada göreve başlayan Şeyhova'nın özellikle ilk günden itibaren çalışanların saygısını kazandığı Hatıra Kitabı'nda belirtilmektedir. O, Parti Merkez Yönetim Kurulu'na üye seçilmiştir. Edibe Şeyhova ilerleyen süreçte Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'na adaylığını koymuş ve milletvekili seçilmiştir. Milletvekili seçildiği tarihi yazan fabrika yönetimi ve Ziraat Bakanlığı onun milletvekili seçilmesini fabrika ve ülke siyasi tarihinde üstün bir başarı olarak kabul ederek isminin hatıra kitabında yer almasına karar vermiştir. Bu iki önemli şahsiyetten anlaşılacağı üzere, Ordubad İpek Fabrikası çalışanları yalnızca birer görev insanı değil, farklı statülerde başarılar elde eden kişiler olarak tarihe geçmişlerdir. Ordubad İpekçilik Fabrikası, siyasete yön veren önemli politikacılar yetiştirerek ülkenin siyasi hayatını etkilemiştir. Bu bağlamda ipekçilik sektörü çalışanları ekonomik, sosyal ve siyasal alanda aktif rol almışlardır.¹³⁸

İpekçiliğin Ordubad ve Azerbaycan'daki önemine binaen *Şehir Milli Kültür Turizm Dairesi*'ne bağlı *Ordubad Şehri Devlet Tarih Müzesi*'nde Ordubad İpekçilik ve Koza

¹³⁷ Xatirə kitabı (Əlyazma), a.g.e., s. 06.

¹³⁸ Xatirə kitabı, a.g.e., s. 06.

Fabrikaları ile ilgili tarihî envanterlerin korunduğu ayrı bir sergi bölümü oluşturulmuştur. Azərbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın mahsulleri olan beyaz kozanın dut dalındaki şekli ve üretimi, mikroskopla incelemesinde kullanılan tohum keseleri ve koza döven aletler, bugün artık müzede saklanılarak tarihî envanter olarak korunmaktadır. Bu envanterlere ilişkin birkaç örnek fotoğraf aşağıda sunulmuştur:¹³⁹

Fotoğraf 3.1 Mikroskop muayenesinde kullanılan tohum keseleri ve sahanlar (Ordubad Tarih Müzesi)

Fotoğraf 3.2 Fabrikada yetiştirilmiş dut dalında kozalar (Ordubad Tarih Müzesi)

¹³⁹ Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (OŞTDM), ''Ordubad Barama-Açan Fabriki güşəsi'', Env./Inv. № 095: Cədvəl.1.

Fotoğraf 3.3 Fabrikada üretilmiş kozalar (Ordubad Tarih Müzesi)

3.1.2 Ordubad İpekçilik Fabrikası

Ordubad şəhərində Azər İpek İdaresi'ne bağlı iki adət fabrika bulunmuşdur: Ordubad İpekçilik Fabrikası və Ordubad İpek Koza Fabrikası. Ordubad İpekçilik Fabrikası ipek kozasından ham ipek və ipek teli üreterek ülke ekonomisine hizmet etmişdir. Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın kurulmasında ise ana hedef, 1865 yılında teşkil edilen Ordubad İpekçilik Fabrikası'nın ham ipek koza ihtiyacını karşılamak olmuşdur. Ordubad İpek Koza Fabrikası hem Ordubad İpekçilik Fabrikası'na sağladığı hammadde ile, hem de ham ipek ticaretiyle şehir ekonomisine ve Azərbaycan milli ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Müzede sergilenen ipekçilik parçalarından, Ordubad İpek Koza Fabrikası'nda üretilen kozanın, Ordubad İpekçilik Fabrikası'nda haşlanması sonucu ipek teli ve ipek kumaşı elde edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

Müzede, Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın ürünleri olan *beyaz ipek* türü kozalarıyla Ordubad İpek Fabrikası'na ait ipek teli üreten iki adet eğirici aleti yer almıştır.

¹⁴⁰ Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (OŞTDM), "Ordubad Barama-Açaan Fabriki güşəsi", Env./Inv. № 095 : Cədvəl.1

Fotoğraf 3.4 Koza Açan Fabrikası, koza haşlayan kazan ve elle çalışan makine (Ordubad Tarih Müzesi)

Fotoğraf 3.5 Koza Açan Fabrikası otomatik ipek eğirici aleti (Ordubad Tarih Müzesi)

Ordubad İpek Koza Fabrikası, 1934'te kurulmuş ve 1996 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür.

3.1.3 Ordubad İpek Koza Fabrikası Binaları

Ordubad İpek Koza Fabrikası; idare, depo, mikroskopik muayene ve iki katlı iki ana bina olmak üzere toplam 5 farklı yapıdan meydana gelen bir kompleks şeklinde kurulmuştur. Sovyet kerpici kullanılarak uzunlamasına inşa edilen binalar faaliyette

olduğu yıllardaki hali ile günümüze kadar gelmiştir. 1996 yılından günümüze kadar herhangi bir yenileme yapılmayan fabrika binaları kullanılmaya müsait olsa dahi oldukça eskimiş gözükmektedir. Yapılan incelemelerde binanın bazı kısımlarında tavanların kısmen çöktüğü ve imalathanelerde de bu gibi çökmelerin başladığı, pencere ve kapı gibi gereçlerin kullanılmaz olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca fabrika arazisinin bir kısmının özelleştirilerek ev yapıldığı, üç odalı laboratuvar binasının Karabağ savaşında şehit olan bir askerin ailesine barınma amaçlı verildiği de çalışmalarımız sırasında gözlemlenmiştir. Aşağıdaki resimlerde Ordubad İpek Koza Fabrikası binalarının mevcut hali gözlenmektedir (2019 Haziran).

Fotoğraf 3.6 Ordubad İpek Koza Fabrikası ana binalarının görünüşü

Fotoğraf 3.7 Fabrika merkez binası ve ana bina 1. kat girişi 2. katının görünüşü

Fotoğraf 3.8 Ordubad İpek Koza Fabrikası imalathane binası

Fotoğraf 3.9 İmalathane binasının içeriden görünümü

Fotoğraf 3.10 Fabrika depo binasının dıştan görünümü

Fotoğraf 3.11 Depo binasının içerisindeki koza kutuları

Fotoğraf 3.12 Fabrika depo binası içerisinde günümüze kadar bulunan delik beyaz kozalar

Fotoğraf 3.13 Depo binasının içerden görünüşü

Fotoğraf 3.14 Fabrika Yönetim binasının dış görünümü

Ordubad İpekçilik Fabrikanı'nın yıllık gelir miktarı ve fabrikanın çalıştırdığı işçi sayısı aşağıdaki tabloda belirtilmektedir;¹⁴¹

¹⁴¹ Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (OŞTDM), a.g.e., Env./Inv. № 095 : Cədvəl.1

Tablo 3.3 İpekçilik Fabriyası'nın Yıllık Geliri ve İşçi Sayısı¹⁴²

Yıl	Gelir Miktarı (Bin Manatla)	İşçi sayısı
1924	610	70
1940	880	96
1950	2.020	155
1960	3.810	272
1970	6.470	483
1980	22.109	780
1985	23.898	802
Toplam	35.899	-

Tablo 3.3'te 1924 ilâ 1985 yılları arasında her 5 ilâ 10 yıl içerisinde Ordubad İpek Koza Fabriyası'nın İpekçilik Fabriyasına sattığı ham ipek kozasından elde edilen ipeğin, ülke ekonomisine sağladığı katkılar ve çalışanlarının sayısı gösterilmiştir. Fabrika 1924 yılında alınan kozadan elde edilen ipekten 610.000 manat gelir elde etmiştir. Tablo'da görüldüğü üzere fabrikanın elde ettiği gelir yıllar geçtikçe yükselmiş 1985'de 23.898.000 manat ile en yüksek seviyeye ulaşılmıştır; Böylece 1924 ile 1985 yılları arasında toplamda 35.899.000 manat gelir elde edilmiştir. Fabrikanın istihdam ettiği çalışan sayısı da yıllar geçtikçe artmış 70 olan 1924'teki işçi sayısı, 732 artışla 1985 yılında, 802'ye çıkarılmıştır.

Ordubad Şehri Devlet Tarih Müzesi'nde bulunan Tablo 3.4'te ise 1976-1985 yılları arasında Ordubad İpekçilik Fabriyası'nın elde ettiği yıllık gelir ve çalıştırılan işçi sayısı gösterilmektedir.

¹⁴² Bu tablo Ordubad Tarih Müzesinde Ordubad İpekçiliğine yönelik hazırlanan güşeden alınmıştır. Tablo müzede hazır şekilde bulunulmuştur. Bkz. Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (OŞTDM), "Ordubad Barama-Açan Fabriki güşəsi", Env./Inv. № 095: Cədvəl. 2.

Tablo 3.4 Ordubad İpekçilik Fabrikası Yıllık Geliri ve İşçi Sayısı (1976-1985).¹⁴³

Yıl	Gelir Miktarı (Bin Manatla)	İşçi sayısı
1976	19.340	753
1977	20.600	773
1978	21.810	779
1979	2.096	756
1980	21.109	780
1981	22.302	802
1982	22.413	788
1983	23.021	795
1984	23.673	895
1985	23.898	802

Tablo 3.4.'e bakıldığında, fabrika en az geliri (2.096.000 manat) ile 1979 yılında elde ederken, en çok geliri ise 1985 yılında (23.898.000 manat) elde etmiştir. En yüksek istihdamı ise 1984 yılında bünyesinde 895 işçi çalıştırarak sağlamıştır. Bu rakamlara göre Azerbaycan ve Ordubad ekonomisine önemli katkılar sağlayan fabrika aynı zamanda işçi istihdamıyla da şehir halkının geçimini temin etmiştir.

3.2 Usta Yazarların Eserlerinde Azerbaycan-Ordubad İpekçiliği ve Fabrika Tarihi

Tezin bu bölümünde Ordubad ipekçiliğinin Azerbaycan edebî hayatına yansımalarından bahsedilmektedir. Usta yazarların kaleminden koza ve ipekçilik fabrikalarında yaşananlar, el yazmaları üzerine aktarılmıştır. Zengin bir geçmişe ve kültüre sahip olan Ordubad şehri, Azerbaycan tarihinde yetiştirdiği siyaset, bilim adamı, şair ve yazarları Cumhuriyet'in dehalari olarak anılmıştır. Bu bağlamda ulusal lider Haydar Aliyev, Ordubad şehrini "Azerbaycan'ın sedefi" olarak adlandırmıştır.¹⁴⁴

Azerbaycan'da VII. yüzyıldan beri düzenli olarak ipekçilik yapıldığı için ülkede oldukça fazla dut arazileri bulunmaktadır. Özellikle IX. ve X. yüzyıllar Azerbaycan

¹⁴³ Bu tablo Ordubad Tarih Müzesi'nde Ordubad İpekçiliği'ne yönelik hazırlanan güşeden müze incelemesi sonucunda alınmıştır. Tablo Müzede hazır şekilde bulunulmuştur. Bkz. Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (OŞTDM), a.ge., "Ordubad Barama-Açan Fabriki güşəsi", Env./Inv. № 095 /I Cədvəl.

¹⁴⁴ Sedef burada inci anlamı taşımaktadır.

halkının ipekçilik ile tam anlamıyla ilgilenmeye başladığı yüzyıllar olarakta bilinmektedir. Bu dönemde Berde şehri, en çok ipek kozası üreten şehirdir.¹⁴⁵

Azerbaycan sosyo-ekonomik hayatında köklü bir geçmişi olan ipekçilik, ülkenin siyasetine, bilimine ve hatta edebiyatına dahi konu olmuştur. Doğu'nun ve Azerbaycan'ın tanınmış şairi Nizâmî Gencevî, XII. yüzyılda yazdığı eserinde ipek koza kurdu ve ipek hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Nizâmî'ye göre iki çeşit ipek koza kurdu mevcuttur. Bunlardan biri ipek ören kurt, diğeri ise ipek kurdu kozalarını mahveden kurttur:

*“İpek yetiştirmekte iki cins kurt var,
Zıttır ateşle su gibi her zaman onlar.
Birisi koza örer birer-birer
Öbürü kervanla ipek mahv eder
İpek kurduna bak, kendini gör sen
Hem halat, hem ipek örer ipekten”*¹⁴⁶

Azerbaycan'ın ve Doğu'nun tanınmış bir diğerk dehası, Şirvanşahlar Devleti'nin saray şairi Hakanî Şirvânî ise eserinde, ipek kurdunun ördüğü kozayı beyaz gelinliğe benzetmiştir;

*“Koza kurduysa etmiş kanaat,
Zahittek evinde yaşıyor rahat

Güzel gelintek koza kurdu
Perde arkasına gizli oturdu.”*¹⁴⁷

XIII. yüzyılda yazılan “Acâibü'd-Dünya” adlı eserde Azerbaycan'da¹⁴⁸ ipek böcekçiliğinin Beylekan, Tebrîz, Gence ve Şabran şehirlerinde geliştiğı belirtilmiştir.

XV. yüzyılda yaşamış İspanyol elçi Klavijo kendi eserlerinde, Ordubad'ın Gilân

¹⁴⁵ “İpekçilik”, Azərbaycan Etnografiyası (I cild), Şərq-Qərb Nəşriyatı, Bakı, 2017, s. 207.

¹⁴⁶ Azərbaycan Etnografiyası (I), a.g.e., s. 207.

¹⁴⁷ Şair burada böceğin dut fidanı yapraklarıyla yemlenerek, beyaz ipek tellerinden hörümcek gibi kendine beyaz koza örmesini elbise larak görmüş, beyaz gelinlik giyen hanıma benzetme yapmıştır.

¹⁴⁸ Devrinin tanınmış kâşif ve coğrafyacısı olan Marco Polo İtalyalıdır ve Venedik'te doğmuştur. O, Azerbaycan'da ipekçiliğın var olduğundan bahsetmiştir. M. Polo, Moğol Hükümdarı Kubilây Han tarafından mektup taşımakla görevlendirilirken, Dünya Seyâhatine çıkmıştır. Seyâhetinden sonra esir alınan seyyah, Marco Polo'nun Seyahetnameleri adlı kitabını yazmış, bulunduğu yerlerin ticari ve ekonomik gelirlerini not şeklinde eserinde belirtmiştir. Azerbaycan'da Hazar kenarında bulunan Polo, Mazenderan ve dağlar arasında yerleşen Gilân (Ghelan) bölgesinde yetiştirilen ipek böceğinin ve burada üretilen kumaşın dünyaca ününden bahs etmiştir. Bunun yanısıra M. Polo, ipek ticaretiyle satılan Azerbaycan ve Osmanlı (Turcomania) ipeğinin dünya piyasasında öneminden söz etmiştir. Eserde Kapadokya hakkında bilgilere de rastlamak mümkündür. (İlave bilgi için bkz., Marco Polo- Rustichello of Pisa, Travels of Marco Polo, The Complete Yule-Cordier Edition (e-book), Gutenberg, 2004, s. 192, 202, 203.

(Kiran) bölgesinde kaliteli ipekler üretildiğinden bahsetmiştir. O, Cenova ve Venedik tüccarlarının, ham ipeği buradan elde ettiklerini kaydetmiştir. İslâmiyet'te Cuma günleri mübarek gün olarak kabul edildiğinden dolayı Nahçıvan'ın yerel halkı böceği uyku döneminin ardından "Cuma akşamı"nda (Perşembe gününü Cuma gününe bağlayan akşam) uyandırmıştır.¹⁴⁹

Alman seyyah Adam Oleari ise XVII. yüzyılın 30'lu yıllarında ipek böcekçiliğinin Karabağ'da geliştiğini ve her yıl 11 bin kutu (her kutu 16.4 kg) tohum üretildiğini belirtmiştir. Aynı zamanda kaynaklarda Güney Kafkasya coğrafyasında Ordubad ipekçilerinin ün kazandığını ve damızlık tohumun da Fransa'dan alınarak bölgeye getirildiği belirtilmiştir. Daha sonra bu tohum cinsi tüm Azerbaycan genelinde kullanılmaya başlanmıştır. Kaliteli ipek koza üretiminde, Ordubad 1861 ilâ 1889 yılları arasında *Güney Kafkasya İpek Koza Sergisi* 'nde ödüller almıştır.¹⁵⁰

Ekber Meftûn,¹⁵¹ Mehmed Saîd Ordubadî'nin¹⁵² hayatına yönelik yazdığı "Ömürden Sayfalar" adlı tarihî-edebî eserinde¹⁵³ Ordubad ipekçiliğinin durumu ve ipekçiliğin şehrin sosyo-ekonomik hayatına etkilerinden bahsetmiştir. Merhum halk şairi ve yazarımız E.Meftûn'un "Ömürden Sayfalar (Roman)" eserinin elyazması ilk defa tarih ve edebiyatımızda bulunarak, içerdiği önemli bilgilerle bu çalışmamıza katkı sağlamıştır.¹⁵⁴ "Acı Şikâyet" başlığıyla başlayan el yazması eserde, Memmed Saîd Ordubadî'nin babası, Azerbaycan'ın ünlü şairi Hacağa Fakîr¹⁵⁵ Ordubadî'nin hasta yatağında eşi Hanım kız'a şikâyetleri anlatılmaktadır. Eserde Hacağa Fakîr'in keder, hastalık ve yaşlılıktan şikâyetlerinin yanı sıra, Ordubad'da arazilerin zengin iş adamlarının sahiplendiğini öne sürmüştür¹⁵⁶ El yazması eserin numaralanmamış kısmında Ekber Meftûn, kendi el yazısı ve imzasıyla Ordubad ipek fabrikaları hakkında bilgiler vermiş, 1865 yılında Erbâb Rızayev adında iş adamının fabrikayı

¹⁴⁹ Azerbaycan Etnografiyası (I), a.g.e.,s. 207, 212.

¹⁵⁰ Azerbaycan Etnografiyası (I), a.g.e.,s. 208.

¹⁵¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ünlü yazarı ve Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi

¹⁵² Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî roman yazarı.

¹⁵³ El yazması eser, dönemin Sovyet sansüründen geçmediği için yayımlanmamıştır.

¹⁵⁴ Əkbər Məftûn, *Ömürdən səhifələr(Əlyazma)*, Bakı, 1969, s. 01.

¹⁵⁵ *Fakîr* şairin mahlası olmuş, fakir anlamını taşımaktadır.

¹⁵⁶ Məftûn, a.g.e, s. 01.

sahiplenmesinden önce Karapet Babayev adında bir Ermeni kökenli tüccarın bu müesseseyi kurduğunu belirtmiştir.¹⁵⁷

Aşağıdaki dizeleri kaleme alan yazarın, ipekçiliğe yeni başlayan fabrikaların ilk yıllarında halka eziyet veren, işçi haklarını ve memleketi düşünmeyen tüccar ve fabrika sahiplerini, özellikle Fabrika müdürü Erbâb Rızayev'i işaret ederek şöyle eleştirdiği anlaşılmaktadır:

*“İnsanlar açlıktan ot yedi yine,
Erbâb'da,¹⁵⁸ tüccârda kalmamış izzet!
Yetimi, öksüzü bıktırmış yine,
Ne ahlak sahibi, ne de merhamet!”¹⁵⁹*

Eserin devamında, 1865 yıllarında Hacağa Fakîr Ordubadî, zamanı sert şekilde eleştirerek, vatanın anadan bile daha önemli olmasını şöyle savunur:

*“Vatan şeker nimet, anadan şeker,
Havası şifadır, hastaya, derde,
Tek düşmanlar demesin Fakîr'in
Hayatı mahv oldu, durduğu yerde
Zaman acı çekmiş akışındadır
Ne şiire kıymet var, ne de sanata,
Sineme çekilmiş ok yayındadır.”¹⁶⁰*

Eserde 1865 yıllarında, fabrika sahiplerinin dinî etkenlerden dolayı kadınların çalıştırılmasına izin vermezken yalnız Karapet Babayev'in işletmesinde bunun gerçekleştiği belirtilmiştir. Eserde Karapet Babayev sert bir şekilde tenkit edilmektedir. Hacağa Fakîr hasta olduğu için eşi bu fabrikada çalışmaya mecbur olur. Daha sonra şair Mehmed Saîd Ordubadî de eve yardım etmek amacıyla bu fabrikada çalışmaya başlar.¹⁶¹ Ayrıca elyazması üzerine incelemede bulunulduğunda, XIX. yüzyılda Ordubad şehri arazisinden bir kervan yolu geçtiği, develerle ham ipeğin başka ülkelere satılarak, ticaret yapıldığı görülmektedir:

¹⁵⁷ Məftûn, a.g.e, s.y. (numaralanmamış son sayfa).

¹⁵⁸ İpekçilik Fabrikası'nın sahibi.

¹⁵⁹ Məftûn, a.g.e, s. 02.

¹⁶⁰ Məftûn, a.g.e, s. 02.

¹⁶¹ Məftûn, a.g.e,s. 16.

*“Ey güzel Ordubad ipeğin senin,
De, nereye yollandı develer üste?
Soldu gonca gülün, çiçeğin senin,
Varlığın çiğnendi demir kafeste
Ömrün can evinde feryat kopardın,
Tatlı meyvene de hasretle baktın,
Haykırdın azatlık,¹⁶² saadet diye,
Kuzeyden sesledi seni rüzgârlar,
Yayıldı feryadın bütün ülkeye,
Bekledin güneşli, bir aydın seher.”¹⁶³”¹⁶⁴*

Çarlık Rusya’sı döneminde işçilerin emeği Rus İmparatorluğu’nun çıkarları doğrultusunda ayrı-ayrı iş adamları tarafından sömürülürken, Sovyet döneminde ise Sovyet rejiminin menfaatleri doğrultusunda insanların emeği ve vatanımızın servetleri sömürülmeye devam etmiştir.

Azerbaycan’da “Ekinçi” gazetesini çıkararak basının temellerini atan Hasan Bey Zerdabi (Melikov); dönemin tanınmış bir filozof, biolog ve botanikçisiydi. Bu şahıs, 1889 yılında icat ettiği ipek koza uyandıran aletini Gürcistan’ın başkenti Tiflis’te bir sergide tanıtmıştır. Ayrıca ipek teli saran aleti de icat ettiğinden ve ipekçiliğe katkılarından dolayı devlet madalyasıyla ödüllendirilmiştir.¹⁶⁵

Bölgede yüksek teknolojik donanıma sahip fabrikaların bulunması ipek böcekçiliğinin gelişimine ve kaliteli ipek üretimine neden olmuştur. 1924 ilâ 1940 yılları arasında ham ipek üretimi 2 bin tondan 17 bin tona yükselmişti.¹⁶⁶ Kaynaklarda 1934-1964 yılları arası Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti tarihinde tarım sektörünün geliştirildiği dönem olarak nitelendirilmiştir. Özerk Cumhuriyet’te açılan tarım fabrikaları ekonominin kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda milli ekonomiye aktarılan gelirin %50’ni tarım sektörü sanayi fabrikaları sağlamıştır. Tarım fabrikaları arasında ise Ordubad ipek fabrikaları üretimde en yüksek gelir elde etmiştir. 1934 yılında Ordubad’da açılan fabrikalar 1965 yılına kadar toplamda 40 ton ipek üretimini sağlamıştır. Nahçıvan ekonomisine sağladığı bu katkıdan dolayı

¹⁶² Anlamı, “özgürlük” demektir.

¹⁶³ Şair burada Çar Rusyası’nın ve işadamlarının halkı sömürmesinden işaret ederek şikâyet etmektedir.

¹⁶⁴ Məftün, a.g.e, s. 16 .

¹⁶⁵ Azərbaycan Etnografiyası (I), a.g.e, s. 212.

¹⁶⁶ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, Muxtar Məmmədov, 14.05.2017, “ Muxtariyyət illərimiz Ordubad rayonuna da töhfələrini verib.”, <http://www.serqqapisi.az/index.php/maemmadov-mukhtar/19738-mukhtariyyeet-illerimiz-ordubad-rayonuna-da-toehfaelaerini-verib.html?tmpl=component& print=1&layout=default&page=> (Erişim tarihi: 13.05.2020).

eski SSCB yönetimi Özerk Cumhuriyeti (Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)'ni eski SSCB döneminin en değerli ödülü olarak anılan "Lenin" ödülüyle ödüllendirmiştir.¹⁶⁷

Nahçıvan'da doğmuş, yaşamış, 1937 yılında ise İ.V.Stalin döneminde milliyetçilikte suçlanarak Sibiry'a sürgün edilmiş, devrin tanınmış dâhî yazar ve şairi Hüseyin Cavid, Nahçıvan'da yazdığı eserlerinden birinde ipekçilikten bahsetmiştir. Şair, ipekçiliğin zor bir sanat olduğunu, ipekçilerin geceden gündüze kadar çalıştırıldığını belirtmiştir. Damızlık tohum için kelebeklerin kozadan uçuş anını anlatan şair bunu alkışlamıştır. Kozaların kelebeğe dönmeyerekten ipeğe dönüştürülmesini ise uçmaz kuşlar gibi diyerek ipekçilerin emeklerine çok zaman sarf etmelerine yönelik benzetme yapmış ve ipekçi emeğini alkışlamıştır:

*"Alkış sevda gecelerini okşayan karanlıklara!
Alkış karanlıklar içinde süzülen sevimli ışıklara!
Alkış ipek işinde kıvrılan kanatsız kuşlara!
Alkış oynak ve ince ayaklardaki nazlı uçuşlara!
Alkış vurgun gönüller avlayan süzgün elmaslara!"*¹⁶⁸

3.3 Ordubad'da İpek Koza Fabrikası (1934-1996)

İpek böceğinden üretilen ipek kozasının buharda haşlanması ve fişkırtılması sonucunda ipek teli elde edilmiştir. Bu ipek telinden hazırlanan kumaş ve ipekten yapılan elbiseler, kalite ve güzelliği ile tarihten günümüze kadar pekçok insanlar tarafından beğenilip tercih edilmiştir. Yalnızca bir adet ipek kurdu kozasından, 800-1.500 metre ipek telinin elde edilmesi ipekçiliğin ne kadar önemli ve verimli bir gelir kaynağı olduğunu göstermektedir.¹⁶⁹

Büyük İpek Yolu'nun bir kısmı Ortaçağ'da *Doğunun Kapısı* olarak adlandırılan Nahçıvan diyârının Ordubad şehrinden geçmiştir. Tarihî kaynaklar incelendiğinde, burdan kervanlar üzerinde Osmanlı ve Avrupa'ya gönderilen ipek kumaşların, şehrin

¹⁶⁷ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi, **Naxçıvan Muxtar Respublikası-95**, Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyatı Polografiya Birliyi, 2019, s. 14.

¹⁶⁸ Çinarə Rzayeva, *"Hüseyn Cavid Əsərlərində İşlənən Üslubi Fiqurlar (Antiteza, Təkrir)"*, **AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər İctimai və Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi (ISSN 2218-4783)**, Naxçıvan, C: 8, Sa: 3, 2012, s. 141.

¹⁶⁹ *"İpek"*, **Gloriel International Americana Encyclopedia**, Grolier Incorporated-Sabah Yayını, İstanbul, C., VII, s.391-393 y.y.

ekonomisine önemli katkı sağladığı ve hatta Safevî hükümdarı I. Abbas döneminde inşa edilen Azad Köprüsü'nün ipek ticaretini geliştirme amacıyla yapıldığı bilinmektedir.¹⁷⁰

1920'de Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesi sonucunda, bölgede ekonomik faaliyet olarak tarıma odaklanılmıştır. 1934'e kadar *kolhoz* adı verilen devlet arazilerinde dut fidanları ekilmiştir. Genişletilen dut arazilerinde işçiler çalıştırılmış ve 1938'e kadar koza yetiştirilmesi için evlere dut yaprakları ile böcekler dağıtılmıştır. İpek kurdu kozaları ücret karşılığında alınarak Ordubad İpekçilik Fabrikası ve diğer fabrikalara gönderilmiştir. Kozaların buharda haşlandıktan sonra fişkırtılması sonucunda elde edilen ipek telinden hazırlanan elbiselerin ticareti, ipekçiliğin ekonomiye katkı sağlamasında ilk adımı teşkil etmiştir. Zamanla evlerde beslenen kozaların ipek fabrikaları için yetersiz kalması, üretimin gerçekleştirilmesini olumsuz etkilemiştir. Fabrikaların ihtiyaç duyduğu ipek kozasının üretimini sağlamak ve başka ülkelere ipek koza ihraç edebilmek için 1934 yılında Ordubad İpek Koza Fabrikası kurulmuştur. Azerbaycan SSC Başkanı Mir Cafer Bağirov Döneminde faaliyete geçen fabrika Azerbaycan Ziraat Bakanlığı'na bağlanmıştır.¹⁷¹

İlk yıllarında az gelir getiren fabrika zamanla büyüyerek sadece Azerbaycan'da değil, eski SSCB çapında tanınan bir fabrika haline gelmiştir. Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın, aynı şehirde bulunan İpekçilik Fabrikası'na ve diğer fabrikalara sattığı kozalarıyla ekonomiye katkı sağladığı aktarılmaktadır. Ayrıca fabrika, dut alanlarının geliştirilmesi ve koza yetiştirilmesi amacıyla sezonluk işçi alımı ile şehir sakinleri ve farklı ülke insanları için bir iş imkânı haline gelerek ipekçilik sanatına adeta damgasını vurmuştur. Tarihin derinliklerinden süzülüp gelen Ordubad ipek el sanatları değer kazanmış, ipek telden yapılan elbiseler SSCB sergilerinde tanıtılmıştır. Fabrika aynı zamanda Azerbaycan Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde Azerbaycan Devlet İpekçilik İdaresi'ne (Azer-İpek İdaresi) bağlı olarak faaliyetini

¹⁷⁰ Ordubad şehrinin tarihi hakkında kapsamlı çalışmalardan biri de Hasan Valeh tarafından yapılmıştır. Bir Tarihtir Ordubad adlı kitabında H.Valeh Ordubad'ın Azad Köprüsü hakkında da detaylı bilgi vermiştir. Ordubad ve Azad Köprüsü hakkında detaylı bilgi almak için bkz., Həsən Valeh, **Bir tarixdir Ordubad**, Bakı: Nurlan, 2005, s.1-200.

¹⁷¹ OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/01, Tarih: 10.01.1971.

sürdürmüştür. Şeki İpek Koza Fabrikası'yla da olan ticari bağlantısı doküman incelemesi sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Şeki-1, Şeki-2 cinsinden damızlık ipek böceği alımlarından elde edilen çok sayıda hasta kozanın, fabrika gelirine ciddi zarar verdiği de tespit edilmiştir. Bu nedenle Bakü'den gönderilen resmî bir yazıda yıllık üretim talebini karşılayamayan fabrikanın, durumdan çıkış yolu olarak başka müesseselerden tohum alıp damızlık yetiştirmesi tavsiye edilmiştir.¹⁷²

Ordubad İpek Koza Fabrikası yalnızca Ordubad ve Azerbaycan için değil, dünya ipekçilik sektörü için oldukça önemli bir kuruluştur. Bu önemine rağmen fabrikanın imalat çalışmaları, bölge ve Azerbaycan ekonomisine katkıları hakkında herhangi bir çalışmanın bulunmaması, araştırmanın en önemli problemini teşkil etmektedir. Zamanında ülke ekonomisine destek temîn eden fabrika, günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tarihî bir bina olarak devlet koruma listesine alınmıştır. Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın faaliyette olduğu dönemde bölge ve ülkenin sosyo-ekonomik hayatına, etkileri ve kapatılma nedenleri, dokümanlar ışığında incelenmiştir. Literatür incelendiğinde konuyla ilgili herhangi bir bilimsel çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle Ordubad Şehir Devlet Arşivi'nde yer alan fabrika ile ilgili dokümanlar taranarak elde edilen bulgulardan yararlanılmıştır.

¹⁷² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/03/01-21 Tarih: 05.07.1984.

4.ORDUBAD İPEKBÖCEKÇİLİĞİ VE KOZA FABRİKASININ AZERBAYCAN EKONOMİSİNE KATKILARI

4.1 Ordubad İpekböcekçiliği, Koza Fabrikası'nın Kurulması ve Azərbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihindeki Rolü

1865 yılından itibaren Ordubad'da ilk ipekçilik fabrikasının sahibi iş adamı Erbâb lakabıyla bilinen Rızakulu Rızayev olmuştur. Fabrika ilk açıldığında 96 çeşmeli 24 adet buharlı makina kullanılmıştır. XIX. Yüzyılın 30-40'lı yıllarında Ordubad'ın 46 köyünün 41'inde ipek kozası üretilmiştir. 1862 yılının verilerine göre, 20 bin kutu tohum ihraç eden Ordubad, 1870 yılında ise 28,9 kg koza tohumu üretmiştir. Ordubad ipekçileri 1885'te Tiflis'te General A.M. Dodukov ve Korsakov'un girişimleri ile ödüllendirilmiştir. 1900 yılında koza üretimi 167.940 kg'a kadar yükselmiştir. Meşedî Nasîr, Kazım Bey Askerhanov, Kerbelayî Bâbîr isimli iş adamları ipek böcekçiliğinin şehirde geliştirilmesi amacıyla yatırımlar yapmışlardır.¹⁷³

1870-1890 yıllarında ipekçilik Nahçıvan'ın zirai hayatında en önemli alanlardan biri olmuştur. Bu yıllarda Ordubad bölgesinin 43 köyünde ipek böceği yetiştirilmiştir. İpekçiliğin bölgede geliştirilmesi için dut bağları, ipek böceği yetiştiriciliği ve kozadan ipek alınması birbiriyle bağlantılı olarak geliştirilmiştir. 1862 yılında Ordubad'da 20 bin, 1870'te 931, 1900'ta 5 bin kese koza üretilmiştir.¹⁷⁴ 1908 yılında Nahçıvan bölgesinde Uluhanlı-Culfa Demir Yolu'nun açılması bölgede ticaretin ve

¹⁷³ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, 30.06. 2017, Səbuhi Həsənov, “*Baramaçılıq Ordubadın ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri olub*”, <http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/13084-baramach-l-g-ordubad-n-aenaenaevi-taesaerrufat-sahaelaerindaen-biri-olub> (Erişim tarihi: 30.12. 2018). XIX. yüzyılın 30-40'lı yıllarından başlayarak Rusya'da ipekçilik sanayisinin gelişimi ham madde olarak Azerbaycan ipeğine ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu dönemde Ordubad yerel halkı ipek üretimine ilgi duymuş, özellikle çocuk ve bayanlar ipek üretmiştir. O zaman 46 köyü bulunan şehrin 41 köyünde ipek böceği yetiştirilmiştir. Şehir Merkezinin yanı sıra Eylis, Azad, Genze, Venend, Çenneb gibi köylerinde de ipek böceği yetiştirilmiştir. Ordubad şehrinde daha çok yerli ipek böceği yetiştirilmesi yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında ipek kurtlarında yaygınlaşan hastalık Ordubad şehrinde ipek böcekçiliğini olumsuz etkilemiştir. Şehirde Beyaz Bağdat veya diğer ismiyle Sarı Renkli Horasan, Japonya, Sarı İtalya, Sarı renkli Kerbelayî türlerden ipek böceği yetiştirilmiştir. İnce-bel, Büzmeli, Kemerbeste, Maviböcek isimli yerli türden ipek böcekleri de yetiştirilmekteydi. Şehirde en kaliteli yetiştirilmiş ipek böceği türü ise Beyaz Bağdat böceği olmuştur. (Bkz.; Аслан Пашаев, (Научный редактор: Т. А. Бунятов), *Город Орду́бад в XIX - начале XX вв. (историко - этнографическое исследование)*, Баку: ЭЛМ, 1998, с. 27.).

¹⁷⁴ Azər Tac Xəbər Agentliyinin Rəsmi Saytı, 29.06.2017, “*Muxtar Respublikada baramaçılığın əvvəlki şöhrətini özünə qaytarmaq üçün hər cür şərait var.*”, https://azertag.azxeberMuxtar_respublikada_baramachi_ligin_evvelki_sohretini_ozune_qaytarmaq_uchun_her_cur_seraityar-1074056 (Erişim tarihi: 13.05.2020).

ipekçiliğin gelişmesine neden olmuştur. 1911 yılında Ordubad şəhərində və kəndlərində 325 çalışanı olan 12 ipek koza fabrikası fəaliyyət göstərmişdir. Bu yıldan itibərən hər yıl 60 bin kutu ipek böcəgi tohumu üretilərək İran və Türkiyə'ye ihraç edilmişdir. 1912 yılında 46 köyü bulunan Ordubad şəhərinin 43 köyündə ipek kozası üretilməkdəydi. 1913 yılında isə Nahçıvan diyərində ən çox ipek böcəgi Ordubad şəhərində yetişdirilmişdir. Şəhirdə dağıtılan hər kutu ipek böcəgi tohumundan 4 kese koza üretilmişdir. 1914 yılında şəhirdə 13 adet ipek fabrikası bulunsə da, Ermeni mezaliminin ardından fabrika sayısının 7'ye düşdüğü belirtilmişdir.¹⁷⁵ 1926 yılında Ordubad'da ipek telden çorap və başörtüsü üreən fabrika fəaliyyətə başlamışdır.¹⁷⁶

Azərbaycan'ın Sovyet yönetimi tərəfindən işğalından sonra, Ordubad şəhərində ilk kez 1926 və 1927 yıllarında küçük bir odada koza üreətiminə başlanıldığı bilinməkdədir. Daha sonra 1932'de hükümetin aldığı karar doğrultusunda, Ordubad İpek Koza Fabrikası kurulmuşdur. Sonrakı yıllarda koza üreətiminin gelişimi və 100 ilâ 150 kg tohum yetişəirme hədəfi için yeni adımlar atılmış, köylərdə fabrikaya məhsus binalar inşa edilmişdir. Kısa zamanda Azərbaycan genelində ün kəzanan fabrika, koza üreətimində başari sağlayan kadrolar yetişəirmişdir. Mensurə Kurbanova, Terlan Kurbanova, Mehrengiz Kazımova, Elmira Babayeva, Ziver Kazımova gibi hanımlarımız, yetişəirdikləri kaliteli tohumlar ilə fabrikayı Azərbaycan genelində tanıtmışlardır. Bölgedə yüksek teknolojik donanıma sahip fabrikaların bulunması ipek böcekçiliğinin gelişimine və kaliteli ipek üreətimine nədən olmuşdur. 1924 ilâ 1940 yılları arasında ham ipek üreətimi 2 bin tondan 17 bin tona yüksəlmişdir.¹⁷⁷ Kaynaklarda 1934-1964 yılları arasında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti tarihinde tarım sektörünün gelişətirildiği dönem olarak nitelendirilmişdir. Özerk Cumhuriyet'te açılan tarım fabrikaları ekonominin kalkınmasında önemli rol oynamışdır. Bu bağlamda milli ekonomiye aktarılan gelirin %50'ni tarım sektörü sanayi fabrikaları sağlamışdır.

¹⁷⁵ Yaşar Rəhimov, *"I Rus inqilabından I Dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanın təsərrüfat həyatı"*, **AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər İctimai və Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi** (ISSN 2218-4783), Naxçıvan, C: 8, Sa: 3, 2012, s. 51.

¹⁷⁶ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, Muxtar Məmmədov, 14.05.2017, "Muxtariyyət illərimiz Ordubad rayonuna da töhfələrini verib.", <http://www.serqqapisi.az/index.php/maemmaedov-mukhtar/19738-mukhtariyyeet-illerimiz-ordubad-rayonuna-da-toehfaelaerini-verib.html?tmpl=component&print=1&layout=default&page=> (Erişim tarixi: 13.05.2020).

¹⁷⁷ Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, Muxtar Məmmədov, 14.05.2017, " Muxtariyyət illərimiz Ordubad rayonuna da töhfələrini verib.", <http://www.serqqapisi.az/index.php/maemmaedov-mukhtar/19738-mukhtariyyeet-illerimiz-ordubad-rayonuna-da-toehfaelaerini-verib.html?tmpl=component&print=1&layout=default&page=> (Erişim tarixi: 13.05.2020).

Tarım fabrikaları arasında ise Ordubad ipek fabrikaları üretimde en yüksek gelir elde etmiştir. 1934 yılında Ordubad'da açılan fabrikalar 1965 yılına kadar toplamda 40 ton ipek üretimi sağlamıştır. Nahçıvan ekonomisine sağladığı bu katkıdan dolayı eski SSCB yönetimi Özerk Cumhuriyeti (Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)'ni Sovyet döneminin en değerli ödülü olarak anılan "Lenin" ödülüyle ödüllendirmiştir.¹⁷⁸

Fabrika 1969 yılında, yeniden tamir edilerek geliştirilmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Azərbaycan Sovyet Sosialist Cumhuriyeti Başkanlığı döneminde hükümet tarafından fabrikaya, 24 adet modern makine hediye edilmiştir. 1970 yılında ise 160 işçinin çalıştırıldığı bilinen fabrikada, çalışanların rahatlığı açısından fazladan dokuma makinesi alımına gidilerek ekonomik imkânlar daha da genişletilmiştir. 1971 istatistiklerine bakıldığında, Azərbaycan'da ipek böcekçiliği sektöründe 150 bin işçi çalıştırılmıştır. Bu yıllarda 7 ipek koza fabrikası, 2 ipek koza damızlık istasyonu, 30 ipek koza kurutma ambarı, 80 filatör fabrikasının faaliyeti neticesinde her yıl ülke genelinde ortalama 5 bin ton ipek kozası üretilmiştir. Bu rakama göre, Azərbaycan dünyada ipek koza üretiminde 8, eski SSCB ülkeleri arasında ise 2. sırada yer almıştır.¹⁷⁹

Fabrika, Özerk Cumhuriyet'in üretim faaliyetlerinde de önemli rol oynamıştır. Ülkenin tarım sektöründe önemli bir yer tutan fabrika, 1970 yılında yaş koza üretiminde 72,6, 1975'de 87,6, 1980'de 122, 1983 yılında 137 ton üretim yaparak ülke ekonomisine gelir sağlamıştır. Bu denli yükselişte olan ve ekonomiye ciddi katkılar sağlayan fabrika 1990 yılına gelindiğinde büyük bir sorun ile karşılaşmıştır. Azərbaycan'ın SSCB'den ayrılarak bağımsızlık mücadelesi verdiği yıllarda başlayan siyasi gelişmeler, Ermenistan ile savaş hali ve bunların neticesinde, ülke genelinde yaşanan ekonomik kriz fabrikayı da etkilemiş, 1990 yılında 89 ton olan koza üretimi, 1993 yılında 22,7 tona kadar düşmüştür. Fabrikanın içinde bulunduğu bu sıkıntılı süreç 1996 yılında bu müessesenin kapatılmasıyla sonlanmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi, **Naxçıvan Muxtar Respublikası-95**, Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyatı Polografiya Birliyi, 2019, s. 14.

¹⁷⁹ Həsənov a.g.m., Şərq Qapısı, 30.06. 2017.

¹⁸⁰ Həsənov, a.g.m., Şərq Qapısı, 30.06. 2017.

Azərbaycan'da və Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde kabul edilen *İpekçiliğin Gelişimi Hakkında Devlet Programına* göre, her yıl 45 gün zahmetle elde edilen koza sayısı 70 tona tekabül etmektedir. İpekçilik ile uğraşan her aile, bu süreç içinde 560 manat para almaktadır.¹⁸¹ Aşağıdaki tabloda fabrikanın 1970-1983 yılları arasındaki yıllık koza üretimi ve günümüzde Azərbaycan Cumhuriyeti genelinde üretilen yıllık koza üretimi gösterilmektedir.

Tablo 4.1 Fabrika Yaş Koza Üretimini Karşılaştırılması¹⁸²

Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası'nın Yıllara Göre Ürettiği Koza Miktarı Dağılımı (Ton)	2016 Yılında Azərbaycan'da Üretilen Koza Miktarı Dağılımı (Ton)
1970	72,6
1975	87,6
1980	122
1983	137

Tablo 4.1'de Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1970, 1975, 1980, 1983 yıllarına ait koza üretim miktarları gösterilmiştir. Genel olarak bakıldığında, Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1970, 1975, 1980, 1983 yıllarında yaş ipek koza miktarı kademeli olarak artış göstermiştir. 1970 yılında 72,6 ton olan koza üretimi 64,4 ton artışla 1983 yılında 137 tona yükselmiştir. Böylece 13 yıllık süreçte koza üretiminde %88,70 oranında bir artış sağlanmıştır.

Azərbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev *2019 Devlet İpekçilik Geliştirme Programı*'nda 2016 yılında ülke genelinde üretilen yaş koza miktarının takriben 70 ton olduğunu belirtmiştir. Üretilen ipek koza miktarlarına bakıldığında Ordubad İpek

¹⁸¹ Həsənov, a.g.m., Şərq Qapısı, 30.06. 2017.

¹⁸² Kaynak: S. Hasanov kaleme aldığı makalede ilk defa fabrikanın 1970, 1975, 1980, 1983 yıllarına göre ürettiği yaş kozanın miktarı ve tarihten gelenek olarak Ordubad ipekçiliği hakkında bilgiler vermiştir. Bu veriler onun eserinden alınarak tablo haline getirilmiştir. (Bilgi için bkz., Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı, 30.06. 2017, Səbuhi Həsənov, "*Baramaçılıq Ordubadın ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri olub*", <http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/13084-baramach-l-g-ordubad-n-aenaenaevi-taesaerrufat-sahaelaerindaen-biri-olub> (Erişim tarihi: 30.12. 2018). Azərbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev tarafından 2019 Devlet İpekçilik Geliştirme Programı'nda 2016 yılında ülke genelinde üretilen yaş koza miktarının takriben 70 ton olduğu belirtilmiş, bu rakam oradan alınarak karşılaştırılmıştır. (Bilgi için bkz., Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Rəsmi Saytı (Prezident.az), 2018, İlham Əliyev, "*Azərbaycan Respublikasında İpekçiliyin İnkişafı Haqqında Dövlət Programı (2018-2025)*", <https://president.az/articles/26017> (Erişim tarihi: 29.03.2019).

Koza Fabrikası en düşük üretimi olan 1970 yılındaki 72,6 tonun dahi 2016 yılında Azerbaycan genelinde üretilen 70 ton kozadan daha yüksek olduğu görülür. 1983 yılında fabrikanın ürettiği 137 ton kozanın ise 2016 yılında Azerbaycan genelinde üretilen kozanın takriben iki katını teşkil ettiği görülmektedir. Bu kıyaslama ile fabrikanın Azerbaycan ekonomisine sağladığı milli gelirin ne denli önemli olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

4.2 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Milli Ekonomiye Olan Katkıları (1960-1976)

Arşiv belgeleri incelediğinde Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1960 tarihli dökümanlarının Rusça ve eski Kiril alfabesiyle yazılmış olduğu görülmektedir. dökümanlarda Türkçe kullanılmamasının sebebi o yıllarda Azerbaycan'da hayatın her alanında etkili bulunan Rusya baskısı olabilir. Ordubad İpek Koza Fabrikası, kurulduğu 1934 yılından 1960 yılına kadar makinalarının eskiyerek yenilenmemesi nedeniyle modern teknoloji ile donatılmamıştır. Buna rağmen, yıllık hedefini tam yerine getirerek gerekli üretimi gerçekleştirmiştir. 1960 yılı yaz döneminde sezonluk 700 kg koza tohumu üretilmiştir. Azer İpek İdaresi'nin zorunlu yıllık planına göre 1960 yılı için fabrikanın yıllık 46 bin kg koza üretmesi hedeflenmiştir. Fakat fabrika 48 bin 248 kg koza üretimi sağlayarak hedeflenen üretimi, fazlasıyla üstesinden gelmiştir. Devlet aynı yıl fabrika için 621 kg ipek kozası üretim hedefi belirlemiştir. Fabrika yine yıllık üretim hedefinin üzerine çıkarak 670 bin 34 kg ipek kozası yetiştirmiştir.¹⁸³.

Fabrika 1960 yılında tamir masraflarını kendi bütçesiyle karşılamaya başlamıştır. Bu yılda 3 binanın tamiri için 25 bin ruble¹⁸⁴,ye ihtiyaç duyulmuştur. Devlet tarafından fabrikaya tamir masrafları için 30 bin ruble finanse edilebileceği karara bağlansa da, fabrika yönetimi 28,6 bin rublenin yeterli olacağını bildirmiştir. Daha sonra ise kurum yöneticileri kendi bütçelerinden 24 bin 582 ruble para ayırarak tamiri kendileri gerçekleştirmiştir. Fabrika bütçesinde 1960 yılı planına göre 801 bin 555 ruble para olması hedeflenirken, yılsonunda bu rakamın üzerine çıkılarak 960 bin

¹⁸³ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/05, Tarih : 01.01.1961.

¹⁸⁴ Arşiv Dökümanlarını incelerken Eski SSCB döneminin milli para birimi olarak buyhl için Ruble kullanılmıştır.

522 ruble düzeyine erişilmiştir. Yani Bakü'nün resmî olarak belirlediği hedeften 158 bin 967 ruble fazla gelir elde edilmiştir. Bütçe fazlası bu miktar fabrika dâhilinde oluşturulan yedek fona aktarılarak ihtiyaç halinde kullanılmak üzere saklanmıştır. 1960 yılında fabrikanın ülke ekonomisine, fabrika gider masraflarından sonra hedeflenen miktardan 11 bin 233 ruble ilave gelir sağladığı görülmektedir.¹⁸⁵ Bu dönemde tüm işçilerin aylık ödemeleri ve fabrika bakım masraflarına ayrılacak bütçe miktarı 416 bin 436 ruble olarak hesaplanmış, fakat 396 bin 873 ruble harcanarak kalan 19 bin 563 ruble yedek fona aktarılmıştır. 1960 yılında ipekçi çalışanları için yıllık olarak toplam 73 bin 712 ruble bütçe ayrılmıştır. Aylık maaş için toplam 58 bin 218 ruble planlanmışsa da fabrika 47 bin 373 ruble harcamıştır. Ödüllendirmeler için yıllık 4 bin 950 ruble bütçeden pay ayrılmışsa da fabrika, “fazla çalış, ödüllendir” yöntemine giderek 5 bin 969 ruble harcama yapmıştır. Bu kurum 1960 yılında genel bütçeden 533 bin 943 ruble harcama koşulu koymuşsa da 376 bin 231 ruble harcamış, kalan 157 bin 712 ruble bütçe fazlalığı yedek fonda saklanmıştır. Fabrika 1960 yılında milli ekonomiye katkı sağlamasının yanı sıra kendi imkânlarıyla ayakta kalmış, bütçe fazlalığıyla yedek fon dahi oluşturmuştur.¹⁸⁶

Tablo 4.2 Fabrikanın 1960 Yılı İçin Mali Planının Karşılaştırılması¹⁸⁷

1960 Yılında Ordubad İpek Koza Fabrikası'nda Gerçekleşen İşlemler	Devlet Planı	Gerçek
Koza Üretimi (kg'la)	46000	48248
Üretilen Koza Tohumu Miktarı (Sezonluk) (kg'la)	-	700
İlave İpek Koza Üretimi (kg'la)	621	670,34
Fabrika Tamir Masrafları (rubleye)	30000	24582
Yıllık Bütçe Miktarı (rubleye)	801555	960522
İşçi Ödemeleri ve Fabrika Yıllık Masrafları (rubleye)	416436	396873
İşçi Ödemeleri ve Fabrika Masraflarından Kalan ve Yedek Fona Aktarılan Miktar (rubleye)	-	19563
Fabrika Çalışanları İçin Toplam Aylık Maaş Miktarı (rubleye)	58218	47373
İşçi Ödüllendirmeleri (rubleye)	4950	5969
Yıllık Bütçeden Harcama Miktarı (rubleye)	533943	376231

¹⁸⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/06, Tarih: 01.01.1961.

¹⁸⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/10, Tarih: 01.01.1961.

¹⁸⁷ Verilen adı geçen arşiv belgelerinin incelemesinden bulunmuştur. Bkz.:

OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/05, Tarih : 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/06, Tarih: 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/10, Tarih: 01.01.1961.

Tablo 4.2’de Ordubad İpek Koza Fabrikası’nda 1960 yılı için devlet planında belirlenen koşullar, fabrikanın o yıl için gerçekleştirdiği işlemle ile karşılaştırılmıştır. Devlet planında 46 bin kg koza üretimi sağlanması hedeflenmişken, fabrika bu yıl normal koza üretimini 48 bin 248 kg olarak yerine getirmiştir. 1960 yılında Azer İpek İdaresi devlet planında fabrikanın 621 kg ilave ipek kozası üretmesi gerektiğini belirtmiş, fabrika aynı yıl ilave ipek kozası üretmiştir. Fabrika için devlet planında bu yılki tamir masrafları için 30 bin ruble bütçe ayrılmışken 24 bin 582 ruble ile tamiri gerçekleştirerek bütçesinde yedek gelir bulundurmıştır. 1960 yılı için mali planda fabrikanın yılsonunda milli ekonomiye sağlayacağı miktar 801 bin 555 ruble olarak belirlenirken, aynı yıl 960 bin 522 ruble olarak ülke ekonomisine katkı sağlamıştır. İşçi ödemeleri ve fabrika masrafları için 416 bin 436 ruble harcanması öngörülmüş, az sayıda işçi istihdamıyla, fabrika 396 bin 873 ruble harcama yapmıştır. Buradan artırılan 19 bin 563 ruble para yedek fona aktarılmıştır. Devlet planında işçi ödüllendirmeleri için fabrikanın en fazla 4 bin 950 ruble harcaması gerekirken, fabrika bu yıl işçilerine 5 bin 969 ruble ikramiye dağıtmıştır. Devlet planına göre fabrika elde ettiği gelirlerden kendi bütçesi için 533 bin 943 ruble harcamalıyken daha az (376 bin 231 ruble) harcama yapmıştır. Neticede az harcamalardan elde edilen bütçe fazlalığı 157 bin 712 ruble para miktarı yedek fona aktarılarak, gelecek yıllar için fabrika bütçesinde para biriktirilmiştir.

1960 yılı sonunda fabrikanın genel bütçesi 1.324,763 ruble olmuştur. İşletme Müdürü İ.Kanberli ipek koza ticaretinden daha 18.756 ruble gelir kazanılacağını beyan etmiştir. Yılsonu hesap bilgilerine göre fabrika 123.356 ruble gelir elde etmiş ve bu gelir Azer İpek İdaresi kuralları gereğince Ordubad Şehri Devlet Bankası (*Gosbank*) aracılığıyla devlet bütçesine aktarılmıştır.¹⁸⁸

1961 yılına ait dökümanlar incelendiğinde; devlet, yıllık plana göre fabrika için 33.000 kg ipek koza tohum üretimi hedefi koymuştur. Önceki yıl fazla üretim sağlandığı için İpek Koza Fabrikası’na yönelik yıllık planda denge temin etmek amacıyla üretim hedefinde azalmaya gidildiği görülmektedir. Fabrika idaresi, yıllık raporunda önceki senede olduğu gibi gereğinden fazla üretim yapılarak 35.000 kg

¹⁸⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/11, Tarih: 01.01.1961.

tohum yetiştirildiğini belirtmektedir. Bununla fabrika devlet planında yer alan üretim miktarında yıllık hedefin üzerine çıkarak %106,4 üretim sağlamıştır. Bununla beraber fabrika için yaş ipek koza üretim hedefi aynı yıl 675 kg olarak belirlenmesine rağmen 538,580 kg elde edilebilmiştir. Yine de bu rakam, eski yıllarla kıyaslandığında önemli bir düşüş gibi görünmemektedir.¹⁸⁹

1961 yılında 3 fabrika binasının temizlenip yeni üretim yılı için hazır hale getirilmesi için yıllık 4,7 bin ruble bütçe öngörülmüş, fakat tasarrufa gidilerek bu rakam 2,029 bin rubleye indirilmiştir. 1961 yılının giderlerinden sonra kalan paranın ekonomiye temin edeceği katkı 42.183 ruble olarak hesaplanmışsa da, fabrika 44.371 ruble gelir elde ederek hedeflenen katkının 2.188 ruble üzerine çıkmıştır.¹⁹⁰

Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın müdürü İ. Kanberli Bakü'ye gönderdiği resmi raporda; ipek koza üretimi için fabrikanın, 139.993 ruble finanse edilmesi gerektiğini, en çok 499, en az ise 454 ruble ticari düşüşler için bütçeye para aktarıldığını ve diğer masraflar için 2.128 ruble paranın fabrika bütçesinde saklandığını kaydetmiştir. 1961 yılında *Gosbank Ordubad Şehir Şubesi* aracılığıyla 133.253 ruble para miktarı devlet bütçesine aktarılmış, böylece milli ekonomiye önemli bir gelir sağlanmıştır. Bu yıl 30,457 bin ruble para miktarı 1962 yılının giderleri için fabrika bütçesinde tutulmuştur. Tüm finanse işlemleri *Gosbank* aracılığıyla mali disiplinin şartları altında gerçekleştirilmiştir.¹⁹¹

1962 yılında Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 70.000 kg ipek koza tohumu üretme kapasitesine sahip bir fabrika olduğu arşiv dökümanlarından anlaşılmaktadır. Devletin fabrika karşısında koyduğu ipek koza tohumu üretim planı 33.200 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika yılsonuna kadar 37.700 ipek koza tohumu üreterek bu artışla plana karşı %113,4 farklılaşma sergilemiştir. Devletin fabrika için planladığı ipek koza miktarı, 699 kg olmuştur. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı fabrika, planı karşılayamamıştır. Öngörülen 699 kg ipek kozasını üretemeyen fabrika, 619 kg ipek kozası üretmiştir. Bu yıl için belirlenen üretim planına karşı 56,8 kg düşüş görülmüştür. Fabrikanın üç binasının temizlik ve bakımı için devlet planına göre 8

¹⁸⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/26, Tarih: 01.01.1962.

¹⁹⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/02/30, Tarih: 01.01.1962.

¹⁹¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/31, Tarih: 01.01.1962.

bin ruble para ayrılmışsada, belirtilen bütçeden yalnızca 5 bin 300 ruble para harcanmıştır. Mevsimlik çalışmalarla fabrika toplam 185.143-68 ruble gelir elde etmiştir. 1.335-90 bin rubleyi masraflar için bütçesine aktararak, 183.807-78 ruble para miktarını da *Gosbank*¹⁹² aracılığıyla Azerbaycan devlet bütçesine nakletmiştir. Ayrıca fabrika yönetimi, yedek fonda kalan para miktarlarına dokunmadığını, toplam fonda 152.181 bin ruble para miktarı olduğunu Bakü'ye beyan etmiştir. 15 Haziran 1960 ilâ 1962 yılları arasında *Gosbank* tarafından fabrikada herhangi idari hata saptanmamıştır.¹⁹³

Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın sosyo-ekonomik tarihine bakıldığında 1963 yılının üretimin arttığı görülmektedir. Bu yıl da fabrika devletin hazırladığı yıllık üretim hedeflerini fazlasıyla karşılayarak, ülke ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur. Fabrika, 1963 yılı devlet planında belirtilen, 30.100 kg ipek koza tohumu üretim hedefini, 35.700 kg üreterek fazlasıyla yerine getirmiştir. Bahsi geçen yılda üretim hedefi %112 olarak gerçekleştirilmiştir. İpek koza üretiminde ise devlet 540 kg koşul koymuşsa da, fabrika 549,9 kg ipek kozası üretmiştir. Hatta bu yıl fabrika kendi damızlık tohumunu bile kendisi temin edebilmiştir.¹⁹⁴ Ordubad Şehri Devlet Arşivi'nde yukarıda bahsi geçen fabrikaya yönelik doküman incelemelerinde yer alan veriler, yine aynı arşivden elde edilen devlet planı verileriyle karşılaştırılarak Tablo 4.2'te sunulmaktadır. Karşılaştırma yönteminin seçilmesindeki maksat, fabrikanın devlet planıyla yerine getirilmesi gereken tohum üretiminin gerçekten yerine getirilme durumu hakkında bilgi edinme ve fabrikanın tohum üretimiyle ekonomiye katkı sağlama durumu hakkında somut bilgi edinmektir. Ayrıca fabrikanın 1960 ilâ 1963 yılları arasındaki tohum üretimi de ortaya koyulmuş olacaktır.

¹⁹² Şimdiki Ordubad Şehri Devlet Bankası.

¹⁹³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/52, Tarih: 01.01.1963.

¹⁹⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/70, Tarih : 01.01.1964.

Tablo 4.3 Tohum Üretimini Karşılaştırılması (1960-1963)¹⁹⁵

Yıl	Devlet Planında Hedeflenen Üretim (kg)	Gerçekleştirilen Üretim (kg)
1960	621	671
1961	675	539
1962	699	619
1963	540	550
Toplam	2535	2379

Tablo 4.3'te ikinci sütununda eski SSCB yönetiminin, fabrikaya yönelik her yıl için belirlediği tohum üretimi verileri, devlet arşivinden alınarak yerleştirilmiştir. Üçüncü sütun kısmında ise fabrikanın aynı yıllar için gerçekte plana karşı üretebildiği gerçek rakamlar arşiv dokümanlarından alınarak yerleştirilmiştir. Devlet planında 1960 ilâ 1963 yılları arasında en düşük tohum üretimini 621 kg olarak 1960 yılında hedeflemiştir. En çok tohum üretim hedefi ise 699 kg olarak, 1962 yılında belirlenmiştir. 1960 (671 kg) ve 1963 (550 kg) yıllarında devlet planı fabrika tarafından artışla yerine getirilirken, 1961 yılında (539 kg ≤ 675 kg) ve 1962 yılında (619 kg ≤ 699 kg) hedeflenen üretim miktarına ulaşamamıştır. Genel toplamda 1960 ilâ 1963 yılları arasında devlet planında toplam 2.535 kg tohum üretimi hedeflenmişken fabrika 4 yılda toplam 2.379 kg tohum üretebilmiştir.

1960 ilâ 1963 yıllarında fabrika Azerbaycan ekonomisine katkılar sağlayarak ülkenin para kaynaklarından biri rolünü üstlenmiştir. Bu bağlamda fabrikaya dair arşivdeki belgeler incelendiğinde 1960 ilâ 1963 yılları arasında fabrikanın elde ettiği gelir Tablo 4.4'de sunulmaktadır.

¹⁹⁵ Tabloda kullanılan veriler bahse konu arşiv dokümanlarından taranarak alınmıştır. Bkz.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/05, Tarih: 01.01.1961.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/06, Tarih: 01.01.1961.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/10, Tarih: 01.01.1961.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/11, Tarih: 01.01.1961.,
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/26, Tarih: 01.01.1962.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/30, Tarih: 01.01.1962.,
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/31, Tarih: 01.01.1962.

Tablo 4.4 Fabrikada Gelir Miktarı (1960-1963)¹⁹⁶

Yıllar	Gelir Miktarı (ruble)
1960	19.565,000
1961	44.371,000
1962	18.514,368
1963	20.818,100
Toplam	103.268,468

Tablo 4.4 incelendiğinde fabrikanın ülke ekonomisine en az 1962 yılında 18.514,368 ruble gelir sağladığı görülmektedir. Fabrikanın en yüksek gelirinin 1961 yılında 44.371,000 ruble olduğu tespit edilmiştir. Toplamda 4 yıl için; 1960 ilâ 1963 yıllarında sağlanan geliri, 103.268,468 ruble teşkil etmiştir. Bu rakamlar fabrikanın Azerbaycan sosyo-ekonomik hayatındaki ne kadar önemli bir kurum olduğunu açıkça göstermektedir.

1 Ocak 1964 yılında fabrikanın ülke ekonomisine katkısı, 193.876 ruble olmuştur. Fabrika yedek fonunda ise 14.305 ruble para miktarı biriktirilmiştir. Gelecek yılın gelir ve giderleri, risk faktörleri göze alarak, fabrika yönetimi bu yıl yine *Gosbank* aracılığıyla 142.843 ruble para miktarını devlet bütçesine aktarmıştır.¹⁹⁷

1965 yılı Azerbaycan ipekçilik tarihinde yeniliklerle hatırlanmaktadır. Bu yılda ülkede sanayi ipekçiliğine geçilen bir değişim de söz konusu olmuştur.¹⁹⁸ Fakat aşağıdaki incelemelerden de görünmek suretiyle bu değişim Ordubad İpek Koza Fabrikası'nda uygulanmamıştır.

Genel olarak 1960 ilâ 1965 yılları arasında, fabrikanın tarihine ve ekonomik katkılarına bakıldığında fabrikanın Ordubad halkı için önemli bir iş imkânı olduğu

¹⁹⁶ Tabloda kullanılan veriler bahsi arşiv dokümanlarından taranarak alınmıştır. Bkz;

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/05, Tarih: 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/06, Tarih: 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/10, Tarih: 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/11, Tarih: 01.01.1961.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/26, Tarih: 01.01.1962.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/30, Tarih: 01.01.1962.

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/31, Tarih: 01.01.1962.

¹⁹⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/71, Tarih: 01.01.1964.

¹⁹⁸ Dünyada sanayi ipeğine olan ihtiyaç doğrultusunda Azerbaycan'da da sanayi ipekçiliğine geçilmesi gerekii bulunmuştur.1965 yılında Azerbaycan ipekçiliğinin durumu ve sanayi ipeğinin ülkede geliştirilmesi yöntemleri ele alınarak değerlendirilmiştir.(Bkz.; Abasağa Məmmədhüseyn oğlu Qəmbərov (Ed; K.İ. İstafilov), *Azərbaycanda ipək sənayesi mövcud vəziyyəti və inkişafı yolları*, Bakı, Azərnaşr, 1965.).

görülmektedir. Çalışanlarının maaşını kendi bütçesinden ödeyen kurum, aynı zamanda ekonomisini zenginleştirerek tarım sektöründe önemli bir gelir kaynağı rolünü de üstlenmiştir. 1964 yılı dokümanları incelendiğinde, fabrikanın devletin yıllık planında hedeflenen ipek koza tohum üretimini fazlasıyla karşıladığı anlaşılmaktadır. 1964 yılı için 34.700 kg tohum üretimi hedefini aşan fabrika bu yıl 35.610 kg tohum üretimi gerçekleştirmiştir. Yıllık üretimini 1964'te %102,6 olarak gerçekleştirmiştir. İpek koza hasılatında fabrika devletin koyduğu hedefi 540 kg ipek koza üretimi koşulunu, 636,1 kg üretim yaparak bu yıl da aşmıştır. Plana göre, 64,5 kg ipek kozası hastalıktan zayı olması öngörülse de yıl içinde 68,4 kg ipek koza keleşbeği zayı olmuş ve yakılmıştır.¹⁹⁹ Bu yıl fabrika çeşitli tamirler için 5 bin 746 ruble para harcamıştır. Yedek fonunda 9 bin 752 ruble para kalmıştır. 01 Ocak 1965 tarihine kadar milli ekonomiye sağladığı gelir, 138 bin 837 ruble olarak teşkil etmiştir.²⁰⁰

1965 yılı için gider hesaplarını karşılama tedbirleri çerçevesinde fabrika toplam, 26.137 ruble ülke ekonomisine gelir sağlamıştır. Bu yıl da teknolojik gelişmeler doğrultusunda, fabrika damızlık tohum yetiştirmek için buzdolabı ve elektronik makineler almıştır. 1965 yılı için fabrikanın kendi yetiştireceği 1501 gr damızlık tohumundan, 632-700 kgyılsonu ipek koza üretileceği fabrika yıllık raporlarında yer almaktadır.²⁰¹ 1965 yılı için giderlerinin 12.717 ruble olacağını belirten fabrika toplam 145.516 ruble yıllık gelirinin, 136.306 rublesini Gosbank aracılığıyla devlet bütçesine aktarmıştır.²⁰²

1965 yılında Azerbaycan siyasi hayatında yaşanan gelişmeler fabrika dokümanlarına da yansımıştır. Fabrikaya ait dokümanlarda yazı dili olarak Rusçadan Azerbaycan diline geçildiği, para olarak manatın kullanıldığı, fakat yazışmalarda Kiril Alfabesinin kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. 1965 yılında Ordubad Şehir Devlet Bankası müdürü K.Kasimov, fabrika yönetiminin hesaplarını tahlil etmiştir. Tahlile göre fabrikanın, “kolhoz” adlanan dut fidanı yetiştirmesi için 3 bin manat ve “kolhoz” dut fidan diğer masrafları için 0,6 bin manat kredileştirmediğinden, fabrika

¹⁹⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/91, Tarih: 01.01.1963.

²⁰⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/92, Tarih: 01.01.1965.

²⁰¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/93, Tarih: 01.01.1965.

²⁰² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/94, Tarih: 01.01.1965.

hesabında tutulan fazla parayla işlemin gerçekleştirilmesini hata olarak bildirmiştir. Delik ve zayi ipek koza miktarı 27,8 bin manat zararın dökümanlarının bankaya bildirmediğini, debit-kredit sisteminde borç olarak kaldığını, hataların bir an önce düzeltilmesi gerektiğini talep etmiştir. Tamir planına göre 4,7 bin manat kullanıldığını, geriye kalan paranın bankaya aktarılması gerektiğini ve bir daha böyle hatalara gidilmemesi gerektiğini uyarı olarak belirtmiştir.²⁰³

1965 yılında fabrika, Azerbaycan Ziraat Bakanlığı tarafından 5 gün boyunca denetlenmiştir. Denetleme sonucunda, plana göre 1964 yılında 35.610 kg ipek koza tohum üretilmesi gerekirken 34.700 kg tohum üretildiği tespit edilmiştir. Bir kutuda olması gereken tohum miktarı, plana göre 6.700 kg iken 6.830 kg tohum üretildiği için kutu başı 1.30 kg tohum fazladan üretilmiştir. Plana göre fabrika, bu yıl da 540 kg ipek koza üretmeliyken, 636,1 kg ipek kozası üreterek %117,8 yıllık üretim gerçekleştirmiştir. 1 kg ipek kozasından 69,4 koza gr elde edilmesi gerekirken 64,5 gr koza elde edilmiştir. Her kg'da 3,9 gr kaybedilmiştir.²⁰⁴

1965 yılında fabrika çalışanları günlük komite tarafından denetlenmiş, 26 kadrolu tarım çalışanından 24'nün, kendi mesleğinde pratiğe ihtiyacı oldukları belirtilmiştir. Fabrika yönetimi denetlenirken 1963 ve 1964 yılı raporlarının yazılış şeklinde ve ipek koza giriş-çıkışında benzerlik olduğu belirtilmiştir. Finanse işlemlerinde hataların olduğu ve düzeltilmesi gerektiği belirtilmiştir. Azer İpek İdaresi müdürü A.Mustafazade Fabrika yönetimini Bakü'den gönderdiği emareyle sıkı disipline geçilmesi ve hataların düzeltilmesi hususunda uyarmıştır. Her bir işlemin doğru bir şekilde tutanaklar tutularak yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁰⁵

1966 yılında fabrika, devlet tarafından belirlenen yıllık 37.200 kg tohum üretim hedefini aşarak 37.230 kg tohum üretmiş ve %100,1'lik bir üretim sağlamıştır. Bu yıl 520 kg yaş koza üretimi (tohumluk) hedeflenmiş, fakat 484,1 kg tohumluk koza üretilmiştir. 8.280 kg tohum yemlemeye bırakılmıştır. Plana göre 1 kg kozadan 68 gr tohum üretimi hedeflenmişken bu yıl ancak 58,4 gr tohum elde edilmiştir. Yaz aylarında 1 kg yaş kozadan 51,8 gr tohum elde edilmiştir. Yıl içinde 1 kg tohumun

²⁰³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/98, Tarih: 19.02.1965.

²⁰⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/99, Tarih: 21.06.1965.

²⁰⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/97, Tarih: 21.06.1965.

asgari fiyatı 247 ilâ 240 manat olması beklenirken²⁰⁶ gerçekte ise 1 kg koza 275-283 manat değerinde satılmıştır. Yaz sezonu 1 kg yaş koza için asgari ücret 325-339 manat olarak hesaplanmıştır. Azer İpek İdaresi yaz sezonu için 43,4 kg yaş kozanı fabrikaya ayırmayı hedeflemiş, fakat 32,5 kg ayırmıştır. 10,9 fazla kozanın nereye satılması hakkında talimat olmadığından fabrikada kalarak kelebeğe dönüştüğü için fabrika, 3 bin 529 manat zarara uğrayarak borçlanmıştır. Kozalar satış fiyatından ucuza satıldığı için 1 bin 760 manat zarara uğramıştır. Yaz döneminde genel olarak fabrika, 5 bin 289 manat zarara uğramıştır. Fabrikaya 1966 yılında hava temizleme klimaları alınmıştır. Bütçeden 1 bin 700 manat para ayrılmıştır. Ayrıca bu yıl tamir için 1 bin 466 manat para harcanmıştır. 8 bin 662 manatsa yedek fona gönderilmiş, kasaya ekonomiye gelir sağlandıktan sonra 348 manat para kalmıştır. 1966 yılın başında 194 bin 769 manat bütçeye sahip fabrikanın yılsonunda kasasında 196 bin 004 manat para kalmıştır.²⁰⁷

1966 yılının başında ipek kozasında elde edilen gelir, 129 bin 978 manat olmuştur. 1 Ocak 1967 yılı için giderlerden sonra fabrika bütçesinde 129 bin 748 manat kalmıştır. Tamir ve bakım için bu miktardan plana uygun olarak 5 bin 557 manat ayrılarak fabrikaya bakım ve tamirleri yapılmıştır. Geçmiş yıllardan kalan (yedek fon) devreden para miktarı 85 bin 889 manat teşkil etmiştir. Giderlerden sonra, 87 bin 364 manat para milli bütçeye aktarılmıştır.²⁰⁸ 1966 yılında fabrikada kadrolu ve kadrosuz sezonluk çalışan ipekçiler için ayrılan yıllık maaş fonu, 48 bin 352 manat'tır fakat bu yıl fabrika az işçi alımına gitmiştir. İşçi alımı için 47 bin 178 manat harcayarak bin 174 manat artırılmıştır.²⁰⁹

Fabrika idari personelin harcamaları için 6 bin 660 manat ayrılmış, fabrika 6 bin 722 manat harcamıştır. Posta, telefon, telgraf harçları için 371 manat planda ayrılmıştır. Fabrika idaresi yıllık 306 manat harcama yapmıştır. Diğer şehirlere tohum ticareti için yıllık personel harcı, 280 manat planlanmışsa da harcama miktarı 369 manata ulaşmıştır. Genel olarak idari yönetimine 7 bin 806 manat harcama izni verilmiş. Fabrika idaresi, 7 bin 712 manat harcayarak idari finanseni korumuştur. Çeşitli

²⁰⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/25, Tarih: 01.01.1966.

²⁰⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/26, Tarih: 01.01.1966.

²⁰⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/27, Tarih: 01.01.1967.

²⁰⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/28, Tarih: 01.01.1967.

sebeplerden dolayı fabrika, 6 bin 740 manat zarara uğramıştır dolayısıyla bütçe açığı oluşmuştur. Fabrika 1967 yılı mali açığını kapatmak için 119 bin 029 manat değerinde ipek koza üretimine gidilmesi gerektiğini belgelemiştir.²¹⁰

Devlet planına göre 1967 yılında 372 kg ipek koza tohumu üretimi hedeflenmiştir. Fabrika 372,4 kg tohum üreterek, hedeflenen üretimi %100,1 olarak yerine getirmiştir. Plana göre koza ve tohum üretimini 520 kg iken fabrika 544,8 kg üretim gerçekleştirmiştir. Ayrıca 1 kg tohum 249,48 manata satılması hedeflenirken, fabrika bu rakamdan pahalı olarak kg'ını 254,16 manata satarak ekstra gelir elde etmiştir. 1967 yılında fabrika binaları tamir edilmiştir ve ilaçlanarak temizlenilmiştir. Plana göre tamir masrafı için 4 bin 51 manat olarak ayrılmıştır. Bazı inşaat malzemelerinin şehirde bulunmaması nedeniyle inşaat bir sonraki seneye kadar devam etmiştir. 1967 yılında, 196 bin 004 manat bütçesi olan fabrika yangın konusunda tedbir amaçlı malzeme olarak 195 manat harcamıştır. Bütçesinde yılsonunda 196 bin 199 manat para bulundurmıştır. 1967 yılında yedek fonda ise yılbaşında 129 bin 748 manat para birikmiştir.²¹¹

Fabrikanın, 1967 yılı için zarar ve karına bakıldığında koza satışından edilen zarar 1329 manat olmuştur. Laboratuvar analizine gönderilen tohum masrafı 73 manat, delinmiş zayı kozalardan kaynaklanan zarar 837 manat olmak üzere 1967 yılı için toplam zarar 2 bin 239 manat olarak kayıtlara geçmiştir. Tohumun pahalıya satılması ile elde edilen kar yıl için toplam 1.608 manat gelir elde edilmiştir. Zarar ve gelir miktarı kıyaslandığı takdirde toplam zarar, açığı kapatarak fabrika cirosunun 631 manat teşkil ettiği anlaşılmaktadır. 1967 yılı için fabrika mali disiplinine yönelik doküman incelemesi sonucunda, devlet planında yıl içinde fabrikanın elde edeceği gelir miktarının, 138 bin 466 manat olarak belirlendiği görülmektedir. Fabrika ise bu hedefin üzerine çıkarak 11 bin 49 manat fazla gelir elde etmiştir. Fabrika, tüm ihtiyaçlarını karşıladıktan ve devlet ekonomisine sağladığı gelir dışında 1968 yılı için hesabında, 26 bin 423 manat para miktarı bulundurmıştır. Azerbaycan Ziraat Bakanlığı'na bağlı Azer İpek İdaresi'nden 1967'de 123 bin 009 manat kredi çekilmiştir. Bunun sebebi ise fabrikanın bu yılda Ordubad-Bakü Demiryol Hattı

²¹⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/29, Tarih: 01.01.1967.

²¹¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/60, Tarih: 01.01.1968.

aracılığıyla Bakü İpekçilik İstasyonları ile olan ticari ilişkileri olmuştur. Ayrıca bu yılda fabrika başkente sattığı ham kozanın parasının, henüz fabrikaya aktarılmadığı için bankadan nakit kredi alımına gitmiştir. Ordubad Şehri Devlet Mali Şubesi ve Ordubad Şehri Devlet Bankası sıkı disiplinle fabrikanın finanse durumunu ve fabrika yönetiminin imzaladığı dökümanları inceleyerek denetlemiştir. Her iki kurum fabrika yönetiminin sunduğu mali dökümanların doğru olduğu kanaatine varmışlardır.²¹²

1968 yılında artık Ordubad İpek Koza Fabrikası yılları geride bırakmıştır. Fabrika binası eskidiği için tamire ihtiyaç duyulmuştur. Bu yıla yönelik arşiv incelemesinde diğer yıllarla kıyaslandığında fabrika, 70 bin kg koza üretme kapasitesini kaybetmiştir. Fabrika dökümanlarında, 60 bin ile 65 bin kg ham ipek kozası üretme kapasitesine sahip olan fabrika olarak nitelendirilmiştir. 1968 yılı devlet planında fabrikanın, 37 bin 200 kg tohum üretilmesi gerektiği belirtilmiştir. Fabrika ise bu yıl ancak 33 bin 500 kg üretim sağlayabilmiştir. Bu da devlet planının, %90 yerine getirildiğini göstermektedir. Bu yılda devlet planına göre 590 kg tohum üretilmeliyse de 477,8 kg tohum üretilenmiştir. Bu miktarda da tohumun alınması için 8 bin 897 kg koza dağıtılmış ve yemlenmiştir. Devlet planına göre dağıtılacak 1 kg kozadan 68 gr tohum alınması beklenirken, 1 kg kozadan sadece 53,7 gr tohum alınabilmiştir. Devlet planına göre bu yıl fabrikanın 1 kg tohumu asgari olarak 254, 87 manata satması öngörülmüş, fakat fabrika kg tohumu asgari olarak 302, 87 manata satmış ve üretim açığını kapatmaya çalışmıştır.²¹³

1968 yılının başlarında fabrikanın bütçesi, 196 bin 199 manat'tan oluşmaktadır. Bu yılda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde kuraklık dönemi başlamıştır. Bu nedenle kurtların uyku döneminde mahvolmaması için Azer İpek İdaresi'nden 514 manat değerinde serinletici klimalar alınmıştır. Fabrika, yedek fonunda da bütçeden kenar para biriktirmekle de ihtiyat sandığını zenginleştirmiştir. Bu yıl için fabrika yedek fonunda, toplam 119 bin 781 manat para biriktirilmiştir. Tamir, alım, giderlerden sonra 113 bin 617 manat para miktarı, devlet bütçesine aktarılmıştır.²¹⁴

²¹² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/62, Tarih: 01.01.1968.

²¹³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/82, Tarih: 17.01.1969.

²¹⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/83, Tarih: 17.01.1969.

1968 yılında, devlet planında fabrika tamir masrafları için bütçeden 6 bin 361 manat ayrılmıştır. Gerçekte ise yalnızca 3 bin 835 manat harcama yapılmıştır. Geriye kalan para miktarıysa Azer İpek İdaresi'ne geri verilmiştir. Fabrika artık dünya pazarında ismini duyurarak bir devrim yapmıştır. Kendisi ürettiği yaş kozayı kurutarak kendisi pazarlamaya başlamıştır. Yaş kozanın kurutulması için bu yıl fabrika 2 bin 659 manat para harcamıştır. Fabrikadan tohum ve koza alan birimlerin geç ödemelerinden ise kanunla ceza yazarak faizle elde edeceği borçlara ek para almıştır. Yıl için borç faizlerinden elde edilerek gelir miktarı 1 bin 58 manat teşkil etmiştir. Fabrikanın yılsonu toplam geliri, 12 bin 925 manata ulaşmıştır.²¹⁵

1968 yılında koza satışının gecikmesinden ve ucuza satışı gibi nedenlerden dolayı bin 511 manat zarar edilmiştir. Fabrikanın devlet ile imzalanan protokollere uymaması sonucunda planlanan koza satışını zamanında gerçekleştirememiştir. Neticede yılsonunda fabrika 2 bin 294 manat zarara uğramıştır. Koza satış fiyatlarını yükselterek bu zararını ortadan kaldırmayı başarmıştır. Değer geliri yılsonu için 10 bin 631 manat olmuştur. Fabrika, bu yıl milli ekonomiye toplam 46 bin 921 manat gelir sağlamıştır. Devlet tarafından belirlenen hedef kazanç 27 bin 520 manat iken fabrika bu hedeften 19 bin 391 manat fazla gelir elde ederek (%50) fazla ekonomik gelir sağlamıştır. Yılsonunda Ordubad Şehri Devlet Bankası, fabrikanın sunduğu dökümanları denetleyerek Azer İpek İdaresi'ne devredilen verilerin, doğru olduğu bilgisini aktarmıştır.²¹⁶

1969 yılında Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası, devletin koşul olarak belirlediği hedef kazanç 32 bin 100 kg ipek kozasını tam olarak yerine getirmiştir. Fabrika 32 bin 150 kgkoza üretimini sağlayarak yıllık üretim hedefini %100,1 olarak gerçekleştirmiştir. Tohum üretiminde ise devlet 550 kg üretim hedeflerken fabrika 512,2 kg tohum üretebilmiştir. 1 kg kozadan 68 gr tohum alınması öngörülmüştür, fakat fabrika her kg'dan, 67 gr tohum elde edebilmiştir. 1 kg tohumun satış değeri,

²¹⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/84, Tarih: 17.01.1969.

²¹⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/85, Tarih: 17.01.1969.

bu yıl için 260 manat olmuştur. Gerçekte ise fabrika, 251 manat olarak 9 manat zararlar satış sağlayabilmiştir.²¹⁷

1969 yılında fabrikanın 1839 manat temizlik ve ilaçlama masrafı ortaya çıkmıştır. Fakat fabrika 686 manat harcayarak bu ihtiyacı karşılamıştır. Yılbaşında fabrika bütçesi 196 bin 723 manattan oluşmaktadır. Malzeme alımı için 1.343 manat para harcanmıştır. Bu harcamalardan sonra fabrika bütçesinde 195 bin 380 manat kalmıştır. Yılbaşında fabrika yedek fonundaki ihtiyat para miktarı ise 10 bin 177 manattır. Bu yıl fabrika 19 bin 631 manat para miktarını, Azer İpek İdaresi'ne aktarmıştır. Diğer masraflar için 19 bin 631 manat harcama yapmıştır. Fabrikanın yedek fonu toplamda 29 bin 808 manat azalarak toplam yedek fonundan 104 bin 459 manat para aktarımı sağlanmıştır. Yılsonunda genel olarak toplamda Ordubad Şehri Devlet Bankası aracılığıyla 140 bin 032 manat devlet bütçesine aktarılmıştır.²¹⁸

1970 yılında tedarik planına göre Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası'nın 32 bin 200 kg koza üretmesi hedeflenmiştir. Fabrika ise bu yıl 31 bin 130 kg koza üretebilmiştir. Aynı yıl devlet mali planına göre fabrikanın 550 kg tohum üretmesi hedeflenmiştir. Fakat fabrika ancak 420,7 kg tohum üretebilmiştir. Rakamlardan da görüldüğü üzere fabrika, 1970 yılı için hedeflenen koza ve tohum üretimini sağlayamamıştır. Devlet planına göre, 1 kg ipek kozasından 68 gr tohum üretilmesi beklenirken fabrika, bu yıl için 1 kg kozadan 65,8 gr tohum üretebilmiştir. Plana göre 1970 yılında, 1 kg tohum 264 ile 284 manat aralığında satılmalı iken, fabrika 273 manat 27 kuruşa satmıştır. Yıllık inşaat masrafları için plana göre 1 bin 240 manat bütçe belirlenmiştir. Fakat toplamda 539 manat harcama yapılmıştır. 1970 yılında fabrika masrafları için fabrika bütçesinde, 195 bin 380 manat bulundurulmuştur. Aynı yıl fabrika, Azer İpek İdaresi'nden, 1 bin 161 manat değerinde koza sayan makine olarak makine teknolojisini güçlendirmiştir.²¹⁹ Bu harcamalardan sonra yılsonu fabrika bütçesi, 196 bin 541 manat olarak hesaplanmıştır. Çeşitli harcama ve zarar masraflarının karşılanmasından sonra bütçe düşüşü müşahade edilmiştir. 27 bin 002 manat bütçe

²¹⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/99, Tarih: 10.01.1970.

²¹⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/100, Tarih: 10.01.1970.

²¹⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/05, Tarih: 10.01.1971.

zararından sonra genel toplamda, fabrika bütçesinde 81 bin 455 manat para kalmıştır.²²⁰

1971 yılında devlet planında 28 bin 100 kg koza üretimi, koşul olarak fabrikaya zorunlu kılınmıştır. Fabrika ise bu yıl için 29 bin 120 kg koza üretimi sağlayarak %103,6 bir üretim yüzdesi yakalamıştır. Bu sene için devlet planıyla belirlenen 500 kg tohum üretimine karşı fabrika 508,6 kg tohum üretimi ile planı yerine getirmiştir. 1 kg kozadan elde edilecek tohum miktarı devlet tarafından belirlen 66 gr tam olarak yerine getirilmiştir. Devlet planına göre yıllık tamir masrafları için 8 bin 406 manat ayrılmışsa da fabrika, tamirlerini 76 manat parayla gerçekleştirmiştir. 1971 yılının başlarında, yedek fonunda 196 bin 541 manat bulunan fabrika 474 manat tutarında teknolojik donanımlı makineler almıştır. Bu sebeple fabrikanın yedek fonunda yılsonunda 81 bin 455 manat para bulunmaktadır. Fabrika bütçesi yılsonunda devlet bütçesine aktardığı para haricinde 196 bin 491 manata ulaşmıştır. 1971 yılında devlet planında 1 kg kozanın 270 manattan satılması hedeflenmişken, fabrika 1 kg kozanın satışını 254 manata gerçekleştirmiştir.²²¹

1971 yılı dökümanları incelendiğinde, fabrika yönetiminde değişiklik olduğu görülmektedir. Fabrika müdürü geçirdiği uzun soluklu bir hastalığın neticesinde vefatından sonra 1972 yılında T. Kanberov fabrikaya asaleten yeni müdür atanmıştır. O, 1972 ilâ 1996 yılları arasında yönetici görevini sürdürmüştür. Fabrika müdürleri bir tesadüf eseri olarak *Kanberli ve Kanberov* soy isimlerini taşımışlardır lakin onların birbirleriyle herhangi bir kan bağı olmamıştır.²²²

1972 yılında devlet planında fabrikanın 28 bin 100 kg koza üretmesi hedeflenmiştir. Fabrika ise bu yıl 28 bin 600 kg koza üreterek planı %101,6 olarak yerine getirmiştir. Devlet, yıllık hedef olarak 500 kg tohum üretimi hedeflenmiştir. Fabrika, 520,5 kg tohum üretimi sağlayarak hedeflenen üretimi yerine getirmiştir. Devlet planında 1 kg kozanın satış değeri 258 manat olarak belirlenmiştir fakat fabrika koza satışını 239-268 manat aralığında gerçekleştirmiştir. Plana göre 1 kg kozadan 66,9 tohum alınması hedeflenmiş, fabrika ise 68,9 gr tohum elde etmiştir. 1972 yılında Ordubad

²²⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/06, Tarih: 10.01.1971.

²²¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/21, Tarih: 01.01.1972.

²²² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/28, Tarih: 01.01.1972.

şehrinde kuraklık ve sıcak iklim müşahade edilmiştir. Neticede 1972-1973 yıllarında fabrikaya klima alımına gidilerek kurtlar sıcaktan korunmuştur.²²³

Düşük fiyata tohum satışı vs. gibi nedenlerden dolayı bu yıl fabrika 3 bin 008 manat zarara uğramıştır. Ek değer geliri 9 bin 036 manat olduğundan zarar silinmiştir. 520 kg tohum satışından 124 bin 752 manat kar sağlanmıştır. Fabrika biriken 106 bin 962 manat ile borçlarını kapattıktan sonra 31 bin 945 manat para miktarını milli ekonomiye aktarmıştır. Her açıdan kendini idare edebilen fabrikanın milli ekonomi için döneminin önemli bir gelir kaynağı olduğu açıkça görülmektedir.²²⁴

Devlet planında 1973 yılı için fabrikanın 26 bin 800 kg ipek koza üretmesi hedeflenmiştir. Fabrika ise 29 bin 8 kg koza üreterek hedefi %108 olarak yerine getirmiştir. Aynı yıl 500 kg tohum üretimi sağlanması beklenirken fabrika, 510,3 kg tohum üretmiştir. 1 kg kozadan elde edilecek tohum miktarı 66 gr olarak belirlenmiştir. Fabrika ise kgda 67,1 gr tohum üretimi sağlamıştır. Devlet tarafından 1 kg tohumun asgari değeri, 268 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika ise bu yıl tohumun kg'ını 266 manata satabilmiştir. 1972 ile 1973 yılları arasında kuraklık iklim koşulunda kurtların uyku döneminde sıcaktan ölmemesi için Azer İpek İdaresi'nden klima alımından kaynaklı fabrikanın borcu olduğu nedeniyle bu yıl diğer ekstra masraflar için herhangi bir para ayrılmamıştır.²²⁵

1973 senesinin başlarında, fabrika bütçesi 194 bin 522 manattan oluşmaktadır. Bu dönemde kurtlarda ve tohumlarda olası hastalıkları önleme amaçlı, mikroskobik muayeneyi hayata geçirme tedbirleri alınmıştır. Fabrika toplam değeri 515 manat olan 5 adet modern mikroskobu Azer İpek İdaresi'nden alarak laboratuvarını zenginleştirmiştir. Fabrika bu yıl 17 bin 319 manat gelir elde etmiştir. Yılsonunda toplam ekstra gelirleriyle bütçesi 21 bin 65 manat olmuştur. Fabrika yedek fonu ise bu yıl 19 bin 292 manat artarak toplamda 86 bin 271 manat teşkil etmiştir.²²⁶

²²³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/47, Tarih: 01.01.1972.

²²⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/49, Tarih: 01.01.1973.

²²⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/67, Tarih: 01.01.1974.

²²⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/68, Tarih: 01.01.1974.

1974 yılında Azer İpek İdaresi fabrikaya bir telgraf göndermiştir. Telgrafta, devlet denetimi saptama sonuçlarını açıkladığı belirtilmiştir. Devlet planına göre fabrika 1974 yılında 510,3 kg tohum üretimi sağlanmalıyken, 1974 yılında 510 kg tohum üretmiştir. Satılan veya ihraç edilen ipek koza hasılatından elde edilecek gelir devlet planına göre 1974 yılı için 96 bin 577 manat olarak hesaplanmıştır. Fakat fabrika bu yıl koza satışından 87 bin 60 manat gelir elde etmiştir. Plana göre elde edilen gelirden 29 bin 791 manat yıllık işçi maaşlarına harcanmalıyken, 31 bin 804 manat yıllık işçi maaşlarına harcanmıştır. Fabrika ipekçilerinin maaşlarına ekleme olarak ödüllendirme maaşları için plana göre 3 bin 1 manat ayrılmıştır. Fabrika plana karşı 3 bin manatı ödüllendirmelere ayırmıştır. Fabrikada hastalıkların önlenmesi amacıyla temizlik ve tamir için plana göre 8 yüz 64 manat ayrılmışken, 9 yüz manat harcama yapılarak temizlik ve tamir yapılmıştır. Devlet planına göre fabrika harcamaları, toplamda 6 bin 716 manat teşkil etmeliydi ama bu yıl toplam 7 bin 941 manat harcama yapılmıştır. Genel gelir miktarından plana göre harcama 6 bin 919 manat olmalıyken, harcama tutarı 7 bin 348 manat olmuştur. 1974 yılı sonu itibariyle gelir ve gider masraflarından ve zarar endekslerinden sonra plana göre toplam gelir genelde 159 bin 441 manat teşkil etmeliydi. Fabrika, 157 bin 749 manat olarak daha az harcama yaparak bütçe açığını önlemiştir. 1974 yılında 1 kg koza tohumu satışından elde edilecek gelir, fabrika için asgari 162 manat olarak belirlenmiştir. Plan %100 yerine getirilerek 162 manata koza satışı sağlanmıştır. Koza ve tohum üretiminin satışından, farklı fabrikalara ihraç yönteminden yıllık milli ekonomiye, 136 bin 116 manat katkı sağlayacağı beklenirken, fabrika genel toplamda ancak 135 bin 64 manat gelir elde ederek milli ekonomiye aktarmıştır. Ülke ekonomisine bu yılda aktarılan gelir planlanandan 1 bin 100 manat daha az olmuştur.²²⁷

1974 yılında fabrikanın ihraç için yaş koza üretim miktarı, devlet tarafından 26 bin 800 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise 29 bin 140 kg olarak hedeflenen üretimi %109 oranında fazlasıyla yerine getirmiştir. İpek koza tohumu üretiminde devlet 510 kglık üretim hedeflemiştir. Fabrika ise bu yıl ancak 501 kg koza üretimi sağlayabilmiştir. Devlet planına göre 1 kg kozadan, 66 gr koza tohumu toplanması hedeflenmiştir. Fabrika ise bu yıl her kg koza dağıtımından 65,1 gr tohum

²²⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/04/53, Tarih: 01.01.1975.

toplayabilmiştir. Devlet tarafından 1 kg tohumun satış değeri, 264 manat olarak belirlenmiştir. Fakat fabrika yönetimi 268 manata satışı gerçekleştirmiştir. Her kg'dan 4 manat fazla gelir elde etmiştir. Bu yılda da eski yıllardan kalma klima alım borçlarından dolayı herhangi bir tamir ve temizlik işleri için bütçeden para ayrılmamıştır.²²⁸ Toplamda yılsonunda milli ekonomiye aktarılan gelir miktarı, 127 bin 64 manat olmuştur.²²⁹

1975 yılında devlet planına karşı artış müşahade edilerek farklılaşma oranı bu yıl da %111,9 teşkil etmiştir. 1975 yılında devlet planında, tohum üretimi için 520 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise 495,5 kg tohum üretebilmiştir. Üretilen tohumun 1.127 gr'ı laboratuvar muayenesine gönderilmiştir. Devlet planında 1 kg kozanın ipekçilere dağıtılmasından 66 gr ipek tohumu alınması hedeflenmiştir. Fabrika ise hedefi fazlasıyla yerine getirerek 66,8 gr tohum üretmiştir. Bu yıl 1 kg tohumun satış değeri, 282 manat 6 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika ise tohumun kg'ını 280 manat 26 kuruşa satmıştır. Döküman incelemelerinde fabrika tamir masrafları için bu yılda herhangi bir bütçe ayrılmadığı görülmektedir. Fabrika bütçesi 1975 yılının başlarında, 215 bin 519 manattan oluşmaktadır. Fabrika bu yıl ipek koza ve tohum taşımacılığı masraflarını azaltma çabası içine girmiştir. Fabrika yönetimi, 710 manat değerinde UAZ-452 taşıma aracı almıştır. 1975 yılının sonunda fabrika bütçesinde 218 bin 169 manat para kalmıştır. Fabrikanın ekstra gelirlerinden elde ettiği yedek fonunda ise 127 bin 164 manat para birikmiştir. Çeşitli harcamalar, gelir gider ve zararlardan sonra fabrika, kendi bütçesinden tüm masrafları karşılamış ve geriye ekonomiye aktarmaya müsait 118 bin 702 manat para kalmıştır. Yıl ortalarında Azer İpek İdaresi aracılığıyla milli ekonomiye 5 bin 865 manat para aktarılmıştır.²³⁰

Fabrika müdürü Tofik Kanberov, dönemin resmi Bakü yönetimine yazdığı yazıda fabrikanın, Ordubad Şehri Devlet Bankası'na 133 bin 216 manat borçlu olduğunu kaydetmiştir. Devlet planına göre geçen senelerden de biriken borcun ödenme miktarı, 297 bin 80 manat olmalı iken, fabrika sadece 37 bin 879 manat ödeme yapmıştır. Ayrıca 1975 yılına dair dokümanlarda fabrikanın, Azerbaycan'ın Karabağ

²²⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/91, Tarih: 01.01.1975.

²²⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/04/92, Tarih: 01.01.1975.

²³⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/04/1-14, Tarih: 01.01.1976.

bölgesindeki Ağdam İpek Tohum Fabrikası ile ticari ilişkiler içine girdiği görülmektedir. Fabrika, Ağdam İpek Tohum Fabrikası'ndan 25 bin 281 manat değerinde kredi borcuyla elit damızlık cinsten tohum almıştır. 1976 yılında fabrika, damızlık tohumdan ürettiği ipek koza satışıyla elde ettiği gelirler neticesinde borcunu ödemiştir.²³¹

1975 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası'nın müdürü T. Kanberov'un Azer İpek İdaresi şube müdürüyle yazışmalarından anlaşıldığı üzere, bu yılda fabrika Azer İpek İdaresine, Azer İpek İdaresi ise Azerbaycan Ziraat Bakanlığı'na bağlıdır. T. Kanberov, Azer İpek İdaresi Mali Plan Şube Müdürü M. Abdullayev'e ve kopyası SSCB Devlet Bankası Ordubad Şehri Şubesi'ne telgraf göndermiştir. T.Kanberov bahsi geçen telgraf metninde Abdullayev'in 25.03.1975 tarihinde fabrikaya resmî telefon açtığını ve 6.7 ve 8 numaralı devlet mali planında değişiklik yapılması gerektiğini ayrıca ilave maddelerin ek olarak gönderildiğini belirtmiştir.²³²

²³¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/04/11-7, Tarih: 01.01.1976.

²³² OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/04/66, Tarih: 21.04.1975.

Tablo 4.5 Ordubad İpek Koza Fabrikası Tohum ve Koza Üretimi ve Yıllık Geliri²³³

Yıl	Hedeflenen Tohum (kg)	Üretilen Tohum (kg)	Hedeflenen Koza (kg)	Üretilen Koza(kg)	Toplam Gelir (manat)
1970	550	420,7	32200	31100	196541
1971	500	508,6	28100	291200	81455
1972	500	522,5	28100	28600	124752
1973	500	510,3	26800	29600	211065
1974	510,3	510	26800	26800	127064
1975	520	494,5	27400	30600	118702
Toplam	2530,3	2966,6	169400	437900	859579

Tablo 4.5'te Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1970 ilâ 1975 yıllarında ürettiği tohum ve koza, devlet tarafından belirlenen hedef üretim miktarları ile karşılaştırılmıştır. Tohum üretiminde, 1970 ve 1975 yılında fabrika, devlet planında yer alan üretim hedeflerine ulaşamamıştır. 1971, 1972, 1973, 1974 yıllarında ise fabrika, devletin hedeflediği üretim miktarlarını aşarak üretimi fazlasıyla yerine getirmiştir. Bununla fabrika beş yılda planı fazlasıyla yerine getirerek, 1970 ve 1975 yıllarındaki açığını kapatarak ekonomiye katkı sağlamıştır. Fabrika, beş yıl içinde en çok 1972 yılında tohum üretmiştir (522 kg). Tablo 4.5 incelendiğinde, 1970 yılında ipek koza üretim hedefini ancak %95 oranının yerine getirebilmiştir. Diğer yıllarda ise koza üretiminde hedefin üzerinde üretim gerçekleştirilmiştir. Son beş yılda fabrika, yüksek miktarda koza üretimi sayesinde 1970 yılı bütçe açığını kapatabilmiştir. Devlet planı dâhilinde beş yılda en çok 1970 yılında 32 bin 200 kg koza üretilmesi en az ise 1973 ve 1974 senelerinde 26 bin 800 kg koza üretilmesi hedeflenmiştir.

²³³ Veriler arşiv dökümanlarının incelenmesinden bulunmuş ve tablo haline dönüştürülmüştür. Bkz.:

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/99, Tarih: 10.01.1970.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/100, Tarih: 10.01.1970.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/05, Tarih: 10.01.1971.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/06, Tarih: 10.01.1971.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/21, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/28, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/47, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/49, Tarih: 01.01.1973.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/67, Tarih: 01.01.1974.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/68, Tarih: 01.01.1974.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/53, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/91, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/92, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/1-14, Tarih: 01.01.1976.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/11-7, Tarih: 01.01.1976.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/66, Tarih: 21.04.1975.

Fabrika en çok koza üretimini 1970 yılında 30 bin 100 kg olarak gerçekleştirmiştir. Diğer yıllarda devlet, koza planını azaltmıştır. Altı yıl içinde fabrikadan milli ekonomiye aktarılan en düşük katkı, 1971 yılı için 81 bin 455 manat teşkil etmektedir. En yüksek ekonomik gelir ise 1973 yılında elde edilmiştir (215 bin 65 manat).

Tablo 4.5 aynı zamanda 1970-1975 yıllarını içeren altı yıllık için toplam devlet planı ve gerçekte üretilen tohum ve koza miktarı, genel milli ekonomiye sağlanan ekonomik katkı hakkında da somut bilgi vermektedir. Altı yıl içerisinde devlet planına uygun fabrikanın toplamda 169,4 ton koza üretimi sağlanması hedeflenmiştir. Fabrika, fazlasıyla 437,9 ton koza üretmiştir. 1970-1975 yıllarında devlet planında toplamda fabrikanın 2,5 ton tohum üretmesi hedeflenmiştir. Bu altı yılda fabrika toplam da plana karşı 2,97 ton artışla hedefi yerine getirmiştir. Tablodan anlaşılacağı üzere fabrika, altı yıl toplamında planı fazlasıyla yerine getirerek kendi bütçe açığını kapatmış ve ülke ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. 1970 ilâ 1975 yıllarında altı yıl için fabrika, kendi bütçesine ayırdığı para miktarından ayrı toplam da 859 bin 579 manat milli ekonomiye katkı sağlamıştır.

Tablo 4.6 Ordubad İpek Koza Fabrikası 1 kg Kozadan Alınan Tohum Miktarı²³⁴

Yıllar	Hedeflenen Üretim	Gerçek Üretim	Gerçekleşme Oranı (%)
1970	68 gr	65,8 gr	96,7
1971	66 gr	66 gr	100
1972	66 gr	68,9 gr	104
1973	66 gr	67,1 gr	102
1974	66 gr	64,1 gr	97
1975	66 gr	68,2 gr	103

Tablo 4.6’da 1970-1975 yılları arasında her yıl için devletin belirlediği planda hedeflenen ve fabrikanın 1 kg kozadan elde ettiği tohum miktarı karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra her kg kozadan elde edilen tohumun yıllara göre hedeflenen üretimin gerçekleştirilme oranı (%), $[(\text{Gerçek Üretim Miktarı} \div \text{Hedeflenen Üretim Miktarı}) \times 100 = \text{Gerçekleşme Oranı (\%)}]$ formülü uygulanarak bulunmuştur. Tablo 4.6’a bakıldığında Ordubad İpek Koza Fabrikası’nın 1970 ilâ 1975 yılları arasında 1 kg kozadan alınacak tohum miktarı, devlet planında en çok 1970 yılı için 68 gr olarak hedeflenmiştir. Diğer yıllarda ise sabit olarak 66 gr tohum miktarı hedeflenmiştir. Fabrika 1970-1975 yılları arasında en düşük üretimi 1974 yılında gerçekleştirmiştir (64,1 gr). En çok tohum üretimi ise her 1 kg’da 68,9 gr olarak 1972 yılında gerçekleştirilmiştir. Devlet tarafından hedeflenen üretim ile fabrikanın gerçekleştirdiği üretim miktarı karşılaştırıldığında, fabrika 1972 yılında hedeflenen üretimi %104 olarak yerine getirerek en çok üretimini gerçekleştirmiştir. 1970 yılında (%96,7) ve 1974 yılında (%97) hedeflenen tohum üretimi gerçekleştirilememiş fakat 1972’de (%104), 1973’te (%102) ve 1975’te (%103) hedeflenen üretimi fazlasıyla yerine getirmiştir.

²³⁴ Veriler arşiv belgelerinden alınarak tablo haline dönüştürülmüştür. Bkz.:

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/99, Tarih: 10.01.1970.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/02/100, Tarih: 10.01.1970.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/05, Tarih: 10.01.1971.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/06, Tarih: 10.01.1971.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/21, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/28, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/47, Tarih: 01.01.1972.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/49, Tarih: 01.01.1973.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/67, Tarih: 01.01.1974.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/68, Tarih: 01.01.1974.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/53, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/91, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/04/92, Tarih: 01.01.1975.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/1-14, Tarih: 01.01.1976.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/11-7, Tarih: 01.01.1976.
OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/66, Tarih: 21.04.1975.

4.3 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Ekonomik Durumu (1976-1996)

1976 yılında fabrika Azerbaycan Ziraat Bakanlığı tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Başkent tarafından gözetim altında tutulan fabrika yıl içinde Azer İpek İdaresi'nce üretimin artırılması ve yıllık devlet planına uygun üretimin sağlanması için uyarılmıştır. Azer İpek İdaresi müdürü Z.Ahundov tarafından alınan karar ile fabrikanın sürekli denetlenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun en önemli görevi fabrikanın, yıllık tüm faaliyetini denetlemek ve Z.Ahundov'a yazılı bilgi vermektir. Komisyonun yıllık raporunda fabrikanın işleyişine dair bir takım hatalar saptanmış ve gelecek yıl tekrar olunmaması doğrultusunda emare imzalanarak, bu yıldan itibaren sıkı disiplinli kontrol dönemi başlatılmıştır. Bu yıl devlet planında fabrika için 30 bin 150 kg yaş ipek koza üretilmesi hedeflenmiştir. Fabrika ise 31 bin 94 kg koza üretmiştir. Yıllık plan %105,9 olarak yerine getirilmiştir. Plana göre her bir kutuda 60 kg koza bulunması hedeflenmişken ancak 57,5 kg koza bulundurulmuştur. Devlet planına göre damızlık koza kabulü, 8 bin 900 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise 9 bin 960 kg damızlık koza kabulü sağlayarak devletin hedeflediği koza kabul miktarını artışla yerine getirmiştir. 1976 yılında fabrika ipek koza tohumu üretiminde devlet planında yer alan üretim hedefini aşmıştır. Devlet planına göre 520 kg 30 gr tohum üretimi hedeflenmişken 552 kg 70 gr tohum üretilmiştir. Devlet planında 1 kg kozadan 66 gr tohum elde edilmesi hedeflenmişken 1 kg kozadan 70,4 gr tohum elde edilmiştir. Bu yıl her 1 kg koza dağıtımından hedeflenenden 34,2 gr fazla tohum elde edilmiştir. 100 kg yaş koza satışı, devlet planında 60 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika ise koza satışını 55 manattan gerçekleştirmiştir. Bu yıl da kozanın ucuza satılmasının sebebi olarak koza kalitesinin düşük olması belirtilmiştir. 1 kg koza tohumunun satış değeri, devlet planında 278 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika ise bu yıl 1 kg koza tohumunu 263 manattan satmıştır. Yaş koza hasılatında plana karşı toplam 1 bin 186 manat zarar edilmiştir. Uyku dönemini geçiren tohumların dirilme oranı, plana karşı fazlalık teşkil ettiğinden menfaat geliri 16 bin 744 manat olmuştur.²³⁵

²³⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/12/10, Tarih: 17.03.1977.

Azer İpek İdaresi Müdürü Z.Ahundov fabrikaya yönelik yönetim kurulu toplantısında 1976 yılı için yıllık raporları inceleyerek, hataların uzman kadroların olmamasından kaynaklandığını ve gelecek yıl için fabrikanın uzman kadro yetiştirerek bu gibi eksikliklerin ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Fabrikanın debit ve kredi borçlarının azaltılması husunda da fabrika yönetimine talimat vermiştir.²³⁶

Fabrikaya ait 1977 yılı arşiv belgeleri incelendiğinde, fabrikanın devlet tarafından hedeflenen gerek tohum, gerekse ipek koza üretimini fazlasıyla yerine getirdiği görülmektedir. Bu yıl için devlet planında tohum üretimi 30 bin 297 kg olarak hedeflenmiştir. Fabrika ise 31 bin 860 kg tohum üretmiştir. Hedeflenen üretim %101,8 olarak yerine getirilmiştir. Plana göre 1 kutu tohumdan 57 kg yaş koza üretilmesi hedeflenirken, fabrika bu yıl her kutu tohumdan 56 kg 60 gr yaş koza üretebilmiştir. 100 kg ipek kozasının fiyatı 54 manat 94 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika ise daha düşük bir fiyata; 51 manat 21 kuruşa koza satışını gerçekleştirebilmiştir. Devlet planına göre fabrikanın, 1977 yılı yıllık tohum üretimi 500 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika, 740 kg üreterek hedeflenen üretimden 240 kg fazla tohum üretmiştir. Yetişmemiş ve kelebeği çıkmayan koza miktarı, plana göre 530 kg olarak belirlenmişken, fabrikada 730 kg yetişmemiş ve kelebeği çıkmayan koza bulunmuştur. Devlet planından fabrikanın ülke ekonomisine 11,7 bin manat katkı sağlaması hedeflenmiştir. Bu yıl, fabrika 24,5 bin manat gelir sağlamıştır. 1977 yılından Azer İpek İdaresi müdürü Z.Ahundov fabrika müdürü ve çalışanlarına karar göndermiştir. Kararda, delinmiş zayi kozaların temiz kozalardan ayırma işi yapılırken daha dikkatli olunması gerektiğine dikkat çekilmiştir. 1 kutu koza tohumu dağıtımından elde edilmesi gereken koza miktarının, plana uygun olması gerektiğini belirtmiştir. Kararda tohum üretimi için damızlık tohum üretiminde de yetişmemiş ve kelebeği çıkmayan kozaların seçilmesinde dikkatli olunması konusunda da uyarıda bulunulmuştur.²³⁷

1978 yılında Azer İpek İdaresi tarafından fabrikayı denetleme yetkisine sahip bir devlet komitesi kurulmuştur. Bu komitenin amacı fabrika üretimlerinin devlet

²³⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 0 10/01/12/11, Tarih: 17.03.1977.

²³⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/12/40, Tarih: 15.05.1978.

planına uygunluğunu denetlemektir. Bu doğrultuda komite, devlet planı ile fabrikanın gerçek üretim ve mali disiplin dökümanlarını karşılaştırarak Azer İpek İdaresi müdürüne göndermek üzere bir rapor hazırlamıştır. Devletin fabrikaya yönelik hazırladığı plana göre, 1978 yılı için 31 bin 940 kg ipek koza üretimi hedeflenmekteyken fabrika, 33 bin 330 kg koza üretmiştir. Devlet planında belirlenen ipek koza üretim hedefi %104 olarak yerine getirilmiştir. Dağıtılan 1 kg koza tohumundan toplam da plana göre 57 kg koza alınması hedeflenmiştir. Fakat fabrika bu yıl toplam 56,7 kg koza alabilmiştir. Devlet planına göre fabrika arazilerinden ve evlerden 100 kg kozanın, alım fiyatı 601 manat olarak belirlenmişse de fabrika alımı 579 manata yapmış ve her 100 kg'da 20 manat kar etmiştir. Damızlık koza üretimi plana göre 9 bin 40 kg olarak hedeflenmiş, fakat 9 bin 30 kg üretilebilmiştir. Bu yılda devlet tarafından 0,7 manat olarak belirlenen elit cinsten koza tohumu üretilmiştir. Elit cinsten sanayi koza tohumunun üretilmesi için 7 bin 720 kg koza dağıtılmıştır. Yıl için normal cinsten tohum miktarı 618 kg hedeflenmişken gerçekte ise plan yerine getirilemeyerek 541 kg olmuştur.²³⁸ Devlet planında 1 kg tohumun asgari değeri 285 manat 57 kuruş olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise 282 manat 94 kuruşa satılmıştır. İlave kâr etme geliri 5 bin 665 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika bu yılsa toplam 31 bin 445 manat ilave gelir elde etmiştir. Genel olarak toplamda 5 bin 420 manat zarar eden fabrikanın toplam geliri ise 32 bin 30 manata ulaşmıştır. 1978 yılı sonunda fabrikanın ekonomik faaliyetleri Azerbaycan Ziraat Bakanlığı genel kurul toplantısında ele alınmıştır. Tohum üretiminde ve her kutu tohumdan alınan ipek koza miktarında düşüş olduğu için fabrikanın, üretim performansı kötü olarak değerlendirilmiştir. Bu üretim düşüklüklerinden dolayı fabrika müdürü genel kurul tarafından yazılı olarak kınanmıştır. Ayrıca tohum üretimi hedefine ulaşılmadığı ve tohumluk kozalarda ayırma yapılmadığı tespit edildiği ve kelebeği çıkmayan kozaların miktarı çok olduğu için fabrika başmühendisine, tohum ziraatçısına, imalathane başkanlarına da kurulca kınama verilmiştir. Kurul, aynı karar metninde hataların gelecek yıl düzeltilmediği takdirde daha ağır cezai tedbirler alacağını yazılı şekilde beyan

²³⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/12/68, Tarih: 08.06.1979.

etmiştir. Karar metninde ayrıca daha kaliteli tohum yetiştirilmesi için de fabrika yönetimi uyarılmıştır.²³⁹

Devletin sıkı tedbirlerinden sonra 1979 yılı, fabrikanın kurul kararlarından netice çıkarmaya çalıştığı yıl olmuştur. Devlet planına göre, bu yıl için koza üretimi 32 bin 826 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise yaş koza üretimini 33 bin 450 kg (%101,9) olarak gerçekleştirmiştir. Devlet tarafından 1 kutu ipek kurdu tohumundan 57 kg yaş koza alınması hedeflenmişken, 1 kutu tohumdan ancak 52,8 kg yaş koza elde edilebilmiştir. Fabrikanın 1979 yılı için 100 kg kozadan 1 bin 97 manat gelir elde edilmesi hedeflenmiştir. Gerçekte ise kozalar yerel ipekçilerden 100 kg'ı 1 bin 26 manata alınarak, bütçe açığını kapatmak amaçlı gelir elde edile bilinmiştir. Devlet planına göre fabrikada 9 bin 40 kg damızlık koza üretimi beklenmekte iken damızlık koza üretimi bu yıl 9 bin 68 kg olarak gerçekleşmiştir. Bu yıl 7 bin 727 kg ipek kozasının ihraç edilmesi hedeflenmişken 7 bin 730 kg üretim sağlanmıştır. Aynı yıl devlet planında 510 kg tohum üretilmesi hedeflenmiştir. Gerçekte ise hedeflenenenden daha fazla olarak 54 bin 519 kg tohum üretimi sağlanmıştır. Tohumların dirilmeme oranı diğer yıllarla kıyasladığında, daha fazla %93,7 oranında farklılık sergilemiştir. 1 kg kozanın arazilere dağıtılmasından elde edilecek damızlık tohum miktarı devlet tarafından 66 gr olarak belirtilmiş, gerçekte ise ipekçiler 70,6 gr tohum elde etmişlerdir. Devletin, fabrikaya yönelik hazırladığı plana göre 1 kg tohumun satış değeri, bu yıl için 477,27 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte fabrika 1 kg tohumu planda belirtilen fiyatın aşağısında 423-424 manat aralığında satmıştır. Yetiştirmemiş ve kelebeği çıkmayan sağır kozaların plana karşı 268 kg olması, yılın zararı olarak tespit edilmiştir. Bunun sonucunda zarar miktarı 2 bin 900 manat olarak tespit edilmiştir. Bu zarar ülke ekonomisine aktarılacak geliri fazla etkilememiş, aktarılacak gelirden 911 manat (%23) eksilik ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaş koza miktarı, plana göre satıştan elde edilecek gelir 4 bin 54 manat olmuştur.²⁴⁰ Gerçekte kozadan alınan gelir miktarı 4 bin 592 manat olmuştur. Tohum satışından hedeflenen 7 bin 39 manata karşı, gerçekte 6 bin 994 manat gelir sağlamıştır. Yıl için toplam ilave gelir fazlalığı 11,1 bin manata karşı 11,7 bin manat olmuştur. 1979 yılında Azer İpek İdaresi müdürü Z. Ahundov menfaat ve gelirlerin milli ekonomiye

²³⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 010/01/12/69, Tarih: 08.06.1979.

²⁴⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/12/93, Tarih: 18.04.1980.

olan etkilerini normal olarak değerlendirmiştir. Fabrika müdürüne gönderdiği, yazıda 1 kg tohumdan alınacak koza miktarının düşük olduğunu, damızlık tohum üretiminde seleksiyon yapılmadığını ve 69 kg kozanın satışının 911 manat eksik olarak yerine getirildiğini belirtmiştir. Emarede kaydettiği 911 manat eksik olan paranın, bütçeye yerleştirmelerini, aksi takdirde fabrikanın, Azer İpek İdaresi tarafından mahkemeye verilerek ilgili uyarı verilen şahısların mahkemece mülklerinin müsadere edilerek bütçeye verileceğini kaydetmiştir. 1980 yılı için yemlemenin temiz ve güçlendirilmiş şekilde yapılması gerektiğini, bir kutu tohumdan alınacak koza miktarının, plana uygun yerine getirilmesi gerektiğini talep etmiştir.²⁴¹

1980 yılı fabrikanın, sosyo-ekonomik hayatında sanayi ipek koza üretiminin başladığı tarih olarak görülmektedir. Bu kabilden koza elde edilmesi için toplam da 80 kg koza dağıtılmıştır. Fabrika önceki yıllarda olduğu gibi 1980 yılında da denetime tabi tutulmuştur. Önceki yıllardan farklı olarak bu yıl devlet komitesi fabrikayı denetlerken, denetlemenin şeffaflığını görme amaçlı fabrika müdürü, başmühendisi ve imalathane başkanlarını da denetlemeye gözlemci olarak davet etmiştir. Azer İpek İdaresi, üretilen koza miktarının kalitesiz olması sebeplerini komiteyle araştırmıştır. Komite raporu doğrultusunda fabrika hesaplarında yanlışlıkların bulunduğu, dökümanlarda tohumların cinsinin belirtilmemiş olduğu, dağıtılan ve elde edilen koza miktarının, mikroskobik muayene zamanı saptanan hastalıkların tutanaklarda gösterilmemiş olduğu ve dolayısıyla kozaların kalitesiz olduğu tespit edilmiştir. Fabrika için devlet planında 1 kutu ipek kurdu tohumundan alınacak yaş koza üretimi, 57 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise bu yıl 57,5 kg yaş koza üretimi gerçekleştirmiştir. 100 kg kozanın ipekçilerden yığım değeri 1 bin 128 manat olarak hedeflenmişken, gerçekte kozanın ipekçilerden yığını 1 bin 111 manat olarak gerçekleşmiştir. 100 kg kozanın elde edilmesi için fabrika 68 ilâ 84 manat aralığında tohum satmıştır. Kolhoz, ev ve arazilerden elde edilen üretimden, plana göre 9 bin 950 kg damızlık koza ayırt edilmesi beklenirken gerçekte 8 bin 510 kg damızlık koza ayrılmıştır. Devlet planına göre yıllık toplamda 8 bin 500 kg yaş koza üretimi hedeflenmiştir. Fakat bu yılda fabrika 7 bin 995 kg üretebilmiştir. Aynı yıl 1 kg kozadan elde edilecek tohum miktarı, devlet planında 60 gr olarak belirlenmiş,

²⁴¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/12/94, Tarih: 18.04.1980.

gerçekte ise fabrika her kg kozadan 100-102 gr arası tohum üretmiştir. Devlet planında yıllık 510 kg ipek koza tohumu üretimi koşul koyulmuştur. Gerçekte fabrika, 531,4 kg ipek koza üretimi ile planı yerine getirmiştir. Toplamda 51,7 kg plandan fazla tohum üretiminden ilave gelir elde edilmiştir. Elde edilen kozaların seçilip toplanmasından sonra dirilme oranı, %91,8 olarak teşkil etmiştir. 1980 yılında devlet planı fabrikanın, 1 kg tohum satışından elde edeceği değeri 516-518 manat olarak belirlemiştir. Devletin ipekçilik kamu kuruluş ve fabrikalarıyla ticari ilişkilere giren fabrika satışı, her kg'da 422-490 manat aralığında plana karşı düşüşle gerçekleştirebilmiştir. Devlet tarafından bu yıl fabrikaya ayrılan tamir bütçesi 1,5 bin manat iken fabrika bu bütçenin %53,3'nü harcayarak tamiri gerçekleştirmiştir. 1980 yılında 59 bin 300 manat ilave gelir sağlanması beklenirken fabrika 93 bin 800 manat ilaveten gelir sağlamıştır. Azer İpek İdaresi müdürü Z. Ahundov 1980 yılı için fabrikaya yönelik imzaladığı kararda fabrikanın 1980 yılı için milli ekonomiye sağladığı katkıyı kötü olarak nitelendirmiştir. Z. Ahundov, kozaların analiz için kesim numunesinin 120 kg olmasını gerçeğe aykırı beyan olarak kabul etmiştir ve 82 kg sanayi kozasının tohumluk için üretime bırakılmasını doğru bulmadığını belirtmiştir. Tamir için ayrılan para miktarının, bütçede bulundurularak kullanılmasını doğru bulmayan Azer İpek İdaresi müdürü, aynı zamanda geçen seneden ödenmesi gereken 911 manat değerinde koza zarar borcunun ödenmemesini büyük bir hata olarak kabul etmiştir. Son defa olarak fabrika müdürü, başmühendisi, imalathane başkanlarını da uyarmıştır. Kararda, koza üretiminde yaşanan azalmanın sebebinin Ordubad şehrinde yaşanan doğal afet olduğu belirtilmiştir. Gelecek yıl için her kutu kozadan alınması gereken tohum miktarının artırılarak devlet planına uyulması ve Azer İpek İdaresi tarafından verilen tüm talimatların sorgu ve sualsiz yerine getirilmesi gerektiği kaydedilmiştir.²⁴²

²⁴² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/12/1-18 Tarih: 08.04.1981.

Tablo 4.7 Fabrika Üretim ve Gelirlerinin Devlet Planıyla Karşılaştırılması²⁴³

Yıl	Koza Üretimi			Genel Gelir		Tohum Üretimi	
	Devlet Planı	Gerçek Üretim	Gerçekleş tirme Yüzdesi	Devlet Planı	Gerçek Katkı	Devlet Planı	Gerçek Üretim
	(Kg)	(Kg)	%	(Manat)	(Manat)	(Kg)	(Kg)
1976	-	-	-	477270	167440	520,3	552
1977	30150	31940	105,9	11700	24500	500	740
1978	31940	33330	104	11100	11700	510	740
1979	33050	-	102	-	-	-	545
1980	8500	8500	100	59300	93800	510	531,4

Tablo 4.7 incelendiğinde; Dönemin Azerbaycan SSCB hükümetinin 1976-1980 yıllarında her yıl için fabrikaya yönelik hazırladığı devlet planıyla karşılaştırılarak, fabrikanın milli ekonomiye sağladığı katkıların sunulduğu görülmektedir. Tabloya yansıdığı üzere, devletin fabrikaya yönelik koza üretim koşulunun fabrika tarafından 1976-1980 yıllarında fazlasıyla yerine getirildiği görülmektedir. Tohum üretiminin yıllara göre dağılımı mukayese edildiğinde fabrikanın, 1976 ilâ 1980 yılları arasında devletin öngördüğü planın üzerinde tohum üreterek ekonomik katkı sağladığı görülmektedir. 1976-1980 yılları arasında en çok tohum üretimi 1977 ve 1978 yılında olduğu (740 kg) anlaşılmaktadır. 1976 ilâ 1980 yılları arasında ülke ekonomisine en çok katkının 1976 yılında 167.440 manat olarak sağlanmıştı. En az katkının ise 11.700 manat olarak 1978 yılında sağlandığı görülmektedir. Yıllara göre gelir miktarının devlet planında öngörülen gelirle kıyaslandığında, her yıl fazlasıyla öngörülen gelirin sağlandığı dolayısıyla fabrikanın milli ekonomiye önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

1981 yılı devlet planında hedeflenen ipek koza üretim miktarı ile fabrikanın gerçekte ürettiği koza miktarı karşılaştırıldığında, hedefin yıla göre %108,6 yerine getirilmiş olduğu görülmektedir. Bu yıl bir adet ipek kurdu tohumu kutusundan 67 kg koza

²⁴³ Veriler Ordubad Şehri Devlet Arşivinde yer alan adı geçen arşiv belgelerinin taranarak okunması sonucunda elde edilmiştir. Bkz.:

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/1-14, Tarih: 01.01.1976.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/11-7, Tarih: 01.01.1976.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/66, Tarih: 21.04.1975.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/12/10, Tarih: 17.03.1977.

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/12/11, Tarih: 17.03.1977.

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/12/40, Tarih: 15.05.1978.

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/12/68, Tarih: 08.06.1979.

OŞDA, Yer Bilgisi: 010/01/12/69, Tarih: 08.06.1979.

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/12/93, Tarih: 18.04.1980.

OŞDA, Yer Bilgisi: 10/01/12/94, Tarih: 18.04.1980.

üretilmesi hedeflenmişken, 56 kg koza üretilmiştir. Yıl için devlet planında damızlık koza alım miktarı, 10 bin 330 kg olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise 10 bin 410 kg damızlık koza alımına gidilmiştir. Tohum üretimi için 8 bin 883 kg damızlık koza arazilere ve evlere dağıtılmıştır. Plana göre 530 kg tohum üretimi beklenirken, beklenti fazlasıyla karşılanarak toplamda tohum 561,1 kg tohum üretilmiştir. Fabrikaya yönelik devlet planında 1 kg ipek koza dağıtımından elde edilecek tohum miktarı, 60 gr olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise tohum üretim miktarı 64 gr olmuştur. Genel toplam da fazlalık sonucu plandan ilave 35,1 kg fazla tohum üretimine neden olmuştur. Bu yıl içinde tohumların dirilme oranı %95,6 teşkil etmiştir. Tamir için ayrılan para miktarıyla tamir %75 oranında yerine getirilmiştir. Devlet planında fabrikadan menfaat geliri olarak 35 bin 100 manat beklenirken, bu yıl fabrika ülke ekonomisine 90 bin 500 manat menfaat geliri sağlamıştır. Azer İpek İdaresi müdürü Z.Ahundov, fabrikanın faaliyetini yıla göre normal değerlendirmiştir. Gelecek yıl için devlet planının daha yüksek verilerle yerine getirilmesi gerektiğinin temennisinde bulunmuştur.²⁴⁴

1982 yılı için fabrikanın arşiv belgelerine bakıldığında, devlet planına uyum sağlanıp sağlanmaması hususunda yılsonu kontrol edildiği görülmektedir. Bu kontrole uygun rapor hazırlandığı ve sonuç itibarıyla bu rapora dayalı olarak fabrikanın yıllık faaliyetinin Azer İpek İdaresi müdürü Z. Ahundov tarafından analiz edilen bir emare imzalandığı görülmektedir. Plana karşı yaş koza üretiminde fabrika, planı fazlasıyla, %107 oranında yerine getirmiştir. Devlet planında, 1 kg ipek kurdu tohumunun dağıtılmasından elde edilecek yaş koza miktarı 57 kg olarak belirtilmiş, gerçekte ise ancak 55,7 kg yaş koza elde edilebilmiştir. Bu yıl devlet planında belirtilen hedefe ulaşmak maksadıyla resmi izin alınmadan 1600 kg fazla damızlık ipek kozası kabul edilerek 10 bin 330 kg koza üretilmiştir. Plana göre tohum üretilmesi amacıyla 8 bin 833 kg koza dağıtılmıştır. 1 kg kozadan 60 gr tohumun yığılması beklenirken gerçekte 60,4 gr tohum yığılmıştır. Plana göre 530 kg koza tohumu üretilmesi beklenirken, 533,3 kg tohum üretilmiştir. Üretilen 3,3 kg fazla tohum fabrikanın önemli bir başarısı olarak değerlendirilmiştir. Bu yıl tohumların dirilme oranı %95.74 olarak belirlenmiştir. Devlet planında 100 kg koza satış fiyatı 64-74 manat

²⁴⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/07, Tarih: 25.03.1982.

aralığında belirtilmiştir. Fakat çeşitli nedenlerden dolayı fabrika 100 kg koza satışını 53 manat olarak gerçekleştire bilmiştir. Bu yılki yetişmemiş ve kelebeği çıkmayan koza sayısı devlet planından daha düşük olduğu için 2 bin 200 manat fazla gelir elde etmiştir. Fazladan alınan 155 kg damızlık koza miktarından 1 bin 488 manat zarar edilmiştir. 1 kg tohumun satış değeri, devlet tarafından 548-571 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika satışı 529 manata gerçekleştirmiştir. Bu yıl devlet planında tamir için 3 bin manat ayrılmıştır. Gerçekte tamir masrafları 1 bin 400 manat teşkil etmiştir. Fabrikanın bu yıl için milli ekonomiye aktaracağı gelir miktarı, 40 bin 600 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte plan fazlasıyla yerine getirilmiş, ülke ekonomisine 64 bin 500 manat katkı sağlanmıştır.²⁴⁵

1983 yılı için hazırlanan resmî Bakü emarelerinde, denetleme sonuçlarına dair bir bildirgeye de yer verilmiştir. Önceki yıllarda olduğu gibi bu denetlemenin esas amacı devlet planında öngörülen üretim hedeflerinin tam anlamıyla gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesinin ortaya koyulmasıdır. Bu yıl devlet planına göre hedeflenen koza üretimi fabrika tarafından %107,3 olarak yerine getirilmiş ve 36 bin 170 kg koza üretilmiştir. 1 kutu tohumdan plana göre 56,8 kg koza üretilmesi hedeflenmişken, fabrika bu yıl 55,4 kg üretebilmiştir. 1 kg damızlık koza üretimi için devlet planında 59,59 manat bütçe belirlenmiş, gerçekte ise harcama 53.18 manat olmuştur. Planda 1 kg kozanın ortalama alış fiyatı 11.30 manat olarak öngörülmüş fakat ortalama 10.63 manattan koza alımına gidilmiştir. Fabrikaya bu yıl için 10 bin 330 kg damızlık koza üretilmesi koşul koyulmuş, gerçekte damızlık koza üretimi 10 bin 340 kg olmuştur. Damızlık koza üretimi plana karşı %100,1 olarak yerine getirilmiştir. Fabrikaya yönelik devlet planında 530 kg tohum üretilmesi gerektiği belirtilmiş, gerçekte ise 450,6 kg üretilmiştir. Tohum üretim hedefi %85,4 olarak yerine getirilmiştir. Aynı yıl için plana göre 1 kg kozadan 60 gr tohum alınması öngörülmüşken her kgda ancak 50,9 gr tohum alınabilmiştir. Devlet planında bu yıl için 1 kg kozanın ticari satış değeri 543,63 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise fabrika ürettiği kozaları 612-648 manat aralığında satmıştır. Bu yıl da fabrikadaki tohumların bir kısmında hastalık olmuştur. Fabrikada yapılan muayene sonrasında 69,4 kg tohumun hasta olduğu saptanmıştır. Azerbaycan Ziraat Bakanlığı ve SSCB

²⁴⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/37, Tarih: 29.03.1983.

Ziraat Bakanlığı yazılı talimatla, hasta kozaların satışa bırakılmasını yasaklamış ve kozalar yakılmıştır. Bu tohum miktarının yakılması sonucunda 40 bin 300 manat zarar ortaya çıkmıştır.²⁴⁶ Bakü komitesinin kontrolleri sonucunda koza kurtlarında yaygınlaşan hastalığın “*Pebrin*”²⁴⁷ olduğu bulunmuştur. Azer İpek İdaresi müdürü Z. Ahundov, fabrika yönetimine yönelik verilen talimatların yerine getirmediklerini, mikroskopik muayeneyi zamanında yapmadıklarını ve mikroskopik muayenede ortaya çıkan hasta kurtları zamanında yakmadıkları için hastalığın yaygınlaştığını belirtmiştir. Ayrıca Z. Ahundov, tamir ve temizlik işleri için fabrikaya ayrılan 2 bin manat’tan 1 bin manat bile harcama yapılmamasının hastalığın yaygınlaşmasına sebep olarak göstermiştir. 1983 yılında devlet planında fabrikadan 19,5 bin gelir edilmesi beklenirken hastalığın yaygınlaşmasına rağmen fabrika bu yıl 41,5 bin manat gelir elde etmiştir. Hastalığın yaygınlaşması sonucunda Azer İpek İdaresi müdürü Z. Ahundov, fabrika müdürüne uyarı vermiş, devlet teftiş-disiplin komitesinden ceza tedbirleri görülmesi amaçlı, gelecek yıllarda yeniden tespit edilmesi durumunda daha ağır disiplin cezası vermesini istemiştir. 1984 yılında Z.Ahundov, idari tedbir amaçlı fabrika yönetimini fiili olarak Azer İpek İdaresi Kontrol Üretim Şube müdürü E.Alizade’ye bağlamıştır.²⁴⁸ Bu yıla ait dokümanlar incelendiğinde fabrikaya ilişkin bir diğer önemli gelişme ise fabrikanın isminin değişmesidir. 1984 yılında fabrikaya, II. Dünya Savaşı’nda kahramanca savaşmış olan Ordubad’lı General Necefkuşu Rafiyev’in ismi verilmiştir. Bu yıl da fabrikada Şeki-1, Şeki-2, Azinj, US-4 olmak üzere 4 cins ipek koza keleşbeği yetiştirilmiştir. Fabrika bu yıl damızlık üretime de gitmiştir. Fabrika bünyesinde “imalathane” adı altında istasyonlar oluşturulmuş ve oda başkanları aracılığıyla tohum dağıtılarak koza elde edilmiştir. Bahsi geçen yılda fabrika kendi elde ettiği damızlık kozaların seçilmesi ile üretim için bunları dağıtmıştır.²⁴⁹ Dağıtılmış koza tohumunun kutu (perse) miktarı aşığıdaki tabloda gösterilmektedir;

²⁴⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/60, Tarih: 09.07.1984.

²⁴⁷ Bu vaka ilk defa larvalar üzerindeki siyah noktalar gibi görünür. “Pebrin hastalığı” olarak isimlendirilen hastalık, “karabiber hastalığı, kan küreciğı hastalığı” veya “karataban hastalığı” şeklinde de adlandırılır. Böceklerde yaygınlaşan, tehlikeli enfeksiyon hastalık olarak belirlenmiştir. Bkz. Mustafa Yaman “*Türkiye’de Zararlı ve Yararlı Böceklerde Hastalık Oluşturan Nosema Türleri*”, *Arıcılık Araştırma Dergisi*, C: 10 , Sa: 1, 2018 , s.16.

²⁴⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/61, Tarih: 29.03.1984.

²⁴⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/04 , Tarih: 27.07.1984.

Tablo 4.8 1984 Yılı Ordubad İpek Koza Fabrikası Dağıtılmış Koza Tohumlarından Elde Edilen Cinslerine Göre Kutu (Perse) Miktarı²⁵⁰

Koza Tohum Cinsi	Kutu (Perse) Miktarı
Şeki 1	4.961,6
Şeki 2	3.923, 6
Azinj cinsi	0.258, 4
US-4	3.62,4
Toplam	9.505,9

1984 yılında fabrika arazisinde 2 adet tohum imalathane istasyonu kurulmuştur. Her istasyonda ustabaşı dâhil 4 adet ipekçi çalıştırılmıştır. I. istasyona Rahim Babayev, II. istasyona Hasan Rahimov ustabaşı olarak atanmıştır.²⁵¹ 1984 yılında damızlık tohum üretme amacıyla fabrika, Paşa Abbasov'u, Şeki Şehri İpek Koza Fabrikası'na ipek koza seçimi için göndermiştir. Azerbaycan Ziraat Bakanlığı'na bağlı Azer İpek İdaresi müdürü Z.Ahundov, Abbasov'un bu işin üstesinden başarıyla geldiğini kaydetmiştir ve ödüllendireceğini belirtmiştir.²⁵² Ayrıca Z.Ahundov, bu yıl dut ekim arazileri olan kolхозlarda ipek yetiştiren ipekçilerin kendilerine verilen planı fazlasıyla yerine getirilenlerin ödüllendirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. İmzaladığı kararnamede şart olarak, fabrika çalışanlarının fabrikaya bağlı kolhoz dut arazilerinden elde edilen koza miktarının 65 kg, fabrika istasyonlarından elde edilecek koza miktarının ise en az yıllık 70 kg olması gerektiğini belirtmiştir. Karara göre asgari koşulu yerine getiren her bir ipekçi için bir defaya mahsus ödüllendirme yapılmıştır. 1984 yılından itibaren fabrika, kolhoz ipekçilerini ödüllendirmiştir. Yusuf Memmedaliyev adına kolhozdan 4, Ahundov adına kolhozdan 7, N. Narimanov adına kolhozdan 8, 26 Bakü komisseri kolhozdan 11, H. Aslanov adına kolhozdan 4 ve 1 Mayıs adına kolhozdan ise 5 çalışan üretim koşulunu yerine getirdiği için ödüllendirilmiştir.²⁵³

1984 yılında fabrika, devlet planını %133 olarak fazlasıyla yerine getirmiştir. Plana göre bu yıl için 1 kutu ipek kurdu tohumundan elde edilecek yaş koza, 57 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika gerçekte planı başarıyla yerine getirmiş ve her kutu tohumun

²⁵⁰ OŞDA, a.g.e., Yer Bilgisi, 10/01/02/04 , Tarih: 27.07.1984

²⁵¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/03/01-21, Tarih: 05.07.1984.

²⁵² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/63, Tarih: 07.05.1984.

²⁵³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/04 Tarih: 27.07.1984.

dağıtılmasından 65 kg koza üretebilmiştir. Devlet tarafından 1 kg kozanın alış değeri, 11 manat 26 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika gerçekte alımı 10 manat 26 kuruş olarak gerçekleştirmiştir. 100 kg kozanın tedarik masrafı, devlet tarafından 59 manat 15 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika ise üretilecek her 100 kg koza için 43 manat 8 kuruş harcama yaparak kâr etmiştir. Damızlık koza üretimi bu yıl devlet tarafından 10 bin 350 kg olarak belirlenmiştir. Fabrika ise 10 bin 400 kg koza üretmiştir. Devlet planında 530 kg tohum üretilmesi gerektiği belirtilmiş, gerçekte ise yine plana karşı artış sağlanarak 572 kg 900 gr tohum üretilmiştir. Bu miktar da tohumun elde edilmesi için fabrika arazilere 8.881,2 kg koza dağıtmıştır. Devlet planında her 1 kg koza dağıtımından elde edilecek tohum miktarı 60 gr olarak belirlenmiştir. Fabrika ipekçileri, her 1 kg koza dağıtımından 64,5 gr tohum üreterek planı fazlasıyla yerine getirmişlerdir. Tohumun plana karşı her kg'da 4,5 gr fazlalıkla menfaat etmesi sonucunda, genel toplam da yılsonu 40,9 kg fazla tohum üretilmesine neden olmuştur. 1984 yılı için tohumların uyku dönemi geçirdikten sonra dirilme oranı plana karşı %93,7 teşkil etmiştir. Bahse konu yılda fabrikanın kendi mikroskopik muayenesinde ayrılan tohumların 24 gr'da *Pebrin* hastalığı tespit edilerek yakılmıştır. İncelenen fabrika dokümanlarında bu yıl 624,7 kg yetişmemiş ve keleşbeğı çıkmayan kısır koza olduğu belirtilmiştir. Devlet tarafından bu yıl her kg kozanın satış değeri 538,44 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte de fabrika satışı 538,44 manata gerçekleştirmiştir. Fabrikada tamir ve temizlik işlerinin gerçekleştirilmesi için devlet bütçesinden 5 bin manat ayrılmıştır. Gerçekte fabrika tamir için ayrılan paradan 1,3 bin manatlık harcama yapmıştır. 1984 yılında fabrika tohumun ucuza satışından 11,8 bin manat zarar etmiştir. Fabrikanın bu yılki ilave geliri ise 16,4 bin manat olmuştur.²⁵⁴

1984 yılına ait fabrika dokümanlarından anlaşılmaktadır ki Azerbaycan genelinde *Pebrin* hastalığı yayılmış ve fabrikada da müşahade edilmiştir. Tüm çabalara rağmen ipek kurdu keleşbeğlerinde yayılan hastalık, keleşbeğlerin yakılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle üretimde ciddi anlamda risk faktörleri ortaya çıkmıştır. *Azerbaycan Ziraat Bakanlığı İlmi Tetkikat İpekçilik Enstitüsü*, Azerbaycan genelindeki fabrikaları atadığı devlet komiteleri ve heyetlerle denetlemeye gelmiştir. Fabrikalarda, yerinde

²⁵⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/95, Tarih: 11.05.1985.

mikroskopla kontroller yapılarak ve analiz sonuçları raporlaştırılmıştır. Fabrikada da devlet komitesi, kontrolü gerçekleştirmiştir. Analiz sonucunda fabrikada, hasta kurtlara rastlanılmış, satışı engellenerek yerinde yakılması hususunda rapor yazılmıştır. 1984 yılında fabrikanın, Zagatala ve Şeki şehrinden damızlık tohum ticareti ile tohum ihtiyacını karşıladığı arşivdeki belgelerde yer almaktadır. Devlet komitesi, fabrikanın damızlık tohum aldığı Şeki ve Zagatala şehirlerinde de mikroskobik muayene gerçekleştirmiştir. Komite hastalığın, bu şehirlerde ortaya çıktığını ve Ordubad şehrindeki fabrikaya tohum alımı sonucuyla bulaştığını tespit etmiştir. Fabrikada en çok UN ve UF cinsinden olan ipek koza kurtlarının hibridlerinde hastalık bulunduğu tespit edilmiştir. Ordubad, Ağdaş, Berde, Ağdam şehirlerine satılan tohumlarda hastalık olduğu komite araştırmalarında tespit etmiştir. Hastalıkla mücadele amacıyla Enstitüsü heyeti, hastalık müşahade edilen yerlerde eski envanterleri mahvetmeyi, ilaçlamayla tüm bina ve bağlarda temizleme yapılmasını, yemleme işinin yüksek dikkat ile teşkil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Enstitüsü heyeti Azer İpek İdaresi müdürüne sunulmak üzere Hastalıklarla Mücadele Usulü isimli bir rapor hazırlamıştır. Raporda *Şeki İpek Koza Fabrikası*’ndan alınan damızlık *Şeki-1*, *Şeki-2* cinsinden tohumlarında, Ordubad İpek Koza Fabrikası’na bağlı Nerimanov ve Kafkasya dut fidan kolhozlarına dağıtılmasından sonra sanayi yemleme işinin durdurulması gerektiğini, dut yaprağıyla kurtların yemlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Fabrikaya bağlı Şafak kolhozunun ise fabrikada tek damızlık kolhoz olarak ayırılması, diğer kolhozların temiz olmadığından sadece ipek koza üretimine ayırılması gerektiğini kararlaştırılmıştır. Azer İpek İdaresi Müdürü Z. Ahundov, fabrika yönetimine yazdığı emarede Bakanlık İlmi Tetkikat İpekçilik Enstitüsü, fabrikaya yönelik komite denetleme sonucunda hazırladığı raporunun gereğinin yapılması gerektiğini, hastalıklara karşı tedbir alınması hususunda hükümde bulunmuştur. Pebrin hastalığının yayılması ve yaygınlaşması ülke ekonomisine ciddi anlamda zarar vermiştir.²⁵⁵ 1984 yılında Azer İpek İdaresi müdür yardımcısı M. Edilov, 1983 yılı sonunda yıllık koza ve tohum üretiminde fabrikada üretimde azalmanın sebebini kelebeklerde rastlanan hastalıktan kaynaklandığını belirtmiştir. 1984 yılı içinse M. Edilov, tüm Azer İpek İdaresi bünyesinde fabrikaların hastalıktan kurtulması

²⁵⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/04, Tarih: 20.01.1984.

gerektiğini savunmuştur. O, bunun için fabrika binalarının, makinelerin ve dut bağlarının “*Formalin*”²⁵⁶ isimli ilaçla ilaçlanması gerektiğini belirtmiştir. Fabrika yönetiminin ilaçlamayı her 20 günde bir yapması ve Azer İpek İdaresine rapor etmesi gerektiğini hükmetmiştir. Fabrika yönetimi, bu hususta fabrika ipekçisi Necefov’u görevlendirmiştir.²⁵⁷

1985 yılına ait fabrika arşiv belgelerinin incelemesi sonucunda fabrikanın, koza üretiminde devlet planını %133 oranı ile gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu yıl devlet tarafından 1 kutu ipek kozası tohumundan elde edilecek koza miktarı 57 kg olarak planlanmıştır. Gerçekte fabrika koza üretimini her kutudan 70,4 kg olarak gerçekleştirmiştir. Devlet planında 1 kg kozanın ipekçilerden alım fiyatı 11,2 manat olarak belirlenmiştir fakat fabrika alımı 10,06 manata gerçekleştirerek kâr elde etmiştir. 100 kg kozanın tedarik masrafı, yıl için fabrikaya yönelik 58,75 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte fabrika, her 100 kg kozanın üretiminde 41,53 manat harcama yaparak kâr elde etmiştir. Bu yıl damızlık koza üretimi 10 bin 350 kg teşkil etmiş ve devlet planı (%100) olarak yerine getirilmiştir. Devlet planında fabrikaya bu yıl için 530 kg tohum üretimi koşulu koyulmuştur. Ordubad ipekçileri bu koşulu, 556 kg olarak yerine getirmişlerdir. Plana göre fabrikada 1 kg koza dağıtımından 60 gr tohum elde edilmesi beklenirken her kg koza dağıtımından ve uyku döneminden sonra 62 gr tohum üretilmiştir. Plandan fazla, 2 gr tohum üretilmesi sonucunda toplamda 26 kg fazla tohum birikmiştir. Tohumların uyku döneminden sonra dirilme oranı bu yıl %94 olmuştur. Bahse konu yılda *Pebrin* hastalığı yaygınlaşmıştır. Hastalık, 4,1 kg tohumda rastlanmış ve derhal yakılmıştır. Yakılan tohumdan 2 bin 374 manat zarar olmuştur. 1 kg tohumun fabrika için satış değeri, asgari 539 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise fabrikanın ihracat tutarı geçen yıllara oranla düşüş göstererek 506 manat teşkil etmiştir. Devlet planında fabrikanın Azerbaycan Milli Ekonomisi’ne ihraç satışından 27 bin manat gelir sağlaması planlamıştır. Yılsonunda gerçekte fabrika 77,2 bin manat olarak ekonomiye gelir sağlamıştır.²⁵⁸

²⁵⁶ Formalin: Kimyada bilinen formaldehitin %40 suda çözümüne verilen addır. Genellikle keskin kokusu olan ilaç, doku çürümelerini önlemekle dezenfekte ve arınık işlerinde kullanılır. Bkz. Lafsozluk.com sitesi, “*Formalin*”, 2019, <https://www.lafsozluk.com/2013/01/formalin-nedir-ne-demektir.html> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

²⁵⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/02/05, Tarih: 06.02.1984.

²⁵⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/1-15, Tarih: 29.04.1986.

1986 yılında ipek koza üretimi, devlet planında 33 bin 760 kg olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise koza üretimi, 43 bin 830 kg olmuştur. Yıllık yaş koza üretimi %130 oranında gerçekleştirilmiştir. Bu yıl her 100 kg kozanın üretimi için fabrikanın, 59,47 manat harcama bütçesi ayrılmıştır. Gerçekte fabrika, her 100 kg kozanın elde edilmesi için 43,22 manat harcama yaparak kâr elde etmiştir. Yıl için tohum üretiminde ise 500 kg üretim hedeflenmişken fabrika bu yıl ancak 466,6 kg tohum üretebilmiştir. Devlet planında 500 kg tohumun elde edilmesi için 8 bin 347 kg koza dağıtılması gerektiği belirtilmiştir. Gerçekte ise 8 bin 333 kg 2 gr koza dağıtılmıştır. Yıl için plana göre her 1 kg kozadan 60 gr tohum elde edilmesi beklenirken 56 gr tohum elde edilmiştir. Devlet tarafından her 1 kg tohum için asgari satış tutarı 546,13 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise fabrika, her 1 kg tohumu 575 manata satarak kâr elde etmiştir.²⁵⁹ Bahse konu yıl için tamir ve temizleme işlerine 9,4 bin manat belirlenmiş, şehirde inşaat için malzeme bulunmadığından inşaat tam olarak gerçekleştirilememiştir. Yıllık toplam gelir 213 bin 936 manat olmuş ve ilave artış 3 bin 829 manat olarak saptanmıştır. Gelir, gider ve zarar masraflarının karşılanmasından sonra para miktarı 68 bin 832 manat olmuştur.²⁶⁰ Yıl için Azerbaycan Milli Ekonomisi'ne aktarılacak gelir, bütçe hesaplamalarından sonra 29 bin 618 manat olarak belirlenmiş ve ekonomiye devlet bankası aracılığıyla aktarılmıştır.²⁶¹

1987 yılında fabrika ipekçileri, devlet planında belirtilen koza üretimini artışla yerine getirmişlerdir. Devlet planında 33 bin 376 kg koza üretilmesi hedeflenmişken 42 bin 760 kg koza üretilerek fazladan kazanç sağlanmıştır. Plana göre her 100 kg kozanın satış fiyatı, 39 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte ise fabrika 44 manata satarak kazanç elde etmiştir. 1987 yılı için belirlenen 500 kg tohumun üretilmesi için toplam da 8 bin 345 kg koza arazilere dağıtılması planlanmıştır. Gerçekte fabrika, 505,7 kg tohum üretmiş ve bunun üretilmesi içinse 8 bin 329 kg kozanı arazilere ve evlere dağıtmıştır. Yıl için plana göre her 1 kg kozadan 60 gr tohum üretilmesi hedeflenmiştir. Fabrika bu yıl her 1 kg kozadan 69,7 gr tohum üretebilmiştir.²⁶² Bu yıl hazırlanan devlet planında, 1 kg koza tohumunun satış değeri asgari olarak 542

²⁵⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/08, Tarih: 15.01.1987.

²⁶⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/09, Tarih: 15.01.1987.

²⁶¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/10, Tarih: 15.01.1987.

²⁶² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/17/01, Tarih: 20.01.1988.

manat 82 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika ise satışı 592 manat 09 kuruşa satışı gerçekleştirmiştir. Fabrika bu yıl devlet planında ayrılan 11 bin 593 manat tamir bütçesinden 10 bin 869 manat harcama yaparak tamiri gerçekleştirmiştir. Genel toplamda bu yıl için fabrikanın gelir miktarı 215 bin 396 manat olarak hesaplanmıştır. Elde edilen gelirin 28 bin 709 manatı milli ekonomiye aktarılması planlanmıştır. Gerçekte ise fabrika yönetimi, 31 bin 817 manat parayı ülke ekonomisine aktarmıştır.²⁶³

1988 yılında da fabrika, yıllık devlet planında hedeflenen koza üretimini fazlasıyla sağlamıştır. Devlet planıyla fabrikaya yönelik belirlenen koza üretim miktarı 33 bin 765 kg olmuş, fabrikanın yılsonunda üretimi plandan fazla olarak, 43 bin 550 kg olmuştur. Bu yılki koza üretimi %129 oranında yerine getirilmiştir. Devlet tarafından her 100 kg koza üretimi için harcanacak para miktarı 61,29 manat olarak belirlenmiştir. Gerçekte fabrika, her 100 kg kozanın üretilmesi için 45,03 manat harcama yapmıştır. 1988 yılı için devlet fabrika 500 kg tohum üretmeliydi. Gerçekte ise üretim miktarı 502 kg olmuştur. Devletin fabrikaya yönelik planında her 1 kg koza dağıtımından elde edilecek tohum miktarı 60 gr olmuştur. Gerçekte fabrika, her kg kozadan 60,2 gr tohum üretmiştir.²⁶⁴ Şehirde gereken inşaat malzemesinin olmamasından dolayı devlet tarafından ayrılan 3,5 bin manat tamir parası harcanamamıştır. Yılsonu toplam gelir 214 bin 105 manat olmuştur.²⁶⁵ 1989 yılında artık fabrikanın 251 bin 684 manat borcu olmuştur. 28 bin 709 manat milli bütçeye katkı sağlamalyken, 34 bin 138 manat gelir sağlamıştır. Fabrikanın borçlanma nedeni krediyle bankadan para çekmesi ve ülkenin siyasi durumundaki nedenlerden satışı gerçekleştirmesine rağmen parayı alamaması olmuştur.²⁶⁶

Bahse konu yıl için 1 kg koza tohumunun satış değeri devlet tarafından 562 manat 16 kuruş olarak belirlenmiştir. Fabrika ise koza satışını bu yıl 524 manat 65 kuruşa gerçekleştirmiştir. Devlet planında yıl için tamir masrafı 3,5 bin manat belirlenmiş, gerçekte ise fabrika yönetimi tamiri gerek görmeyerek tamiri gerçekleştirmemiştir. Yılbaşlarında bütçe genel toplamda 215 bin 306 manat teşkil etmiştir. Gelir ve

²⁶³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/17/06, Tarih: 20.01.1988.

²⁶⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/01, Tarih: 25.01.1989.

²⁶⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/02, Tarih: 25.01.1989.

²⁶⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/05, Tarih: 25.01.1989.

giderlerden sonra fabrika bütçesinde 214 bin 105 manat para kalmıştır. Fabrika bu yıl fabrika ilave fon kurarak bütçesinde yedek para bulundurmıştır. 1988 yılında fon gelirinden 3 bin 108 manat Azer İpek İdaresi'ne aktarmıştır. Yılsonu bütçesinde 66 bin 274 manat para kalmıştır.²⁶⁷

1988 yılına ait fabrikanın arşiv belgeleri incelendiği takdirde fabrikanın ülke ekonomisine katkılarının yanı sıra sosyal hayata da katkı sağladığı görülmektedir. Bu yıl içinde fabrika tarafından fabrikada çalışan ipekçiler için evler dikilmiştir. Fabrika bütçesinden evlerin inşa edilmesi için 41 bin 200 manat para ayrılmıştır. 1989 yılı içinse aktarım devam etmiş ve 51 bin 100 manat para ayrılmıştır. Çünkü bu yıl da fabrika her çalışanı için barınma sağlamak mecburiyetinde kalmıştır. Yıllık kira sözleşmesinin her işçi için 30 manat olması ve bunun fabrika tarafından karşılanması ev yapımının mantıklı olması hususunda önem arz etmiştir. 1988 yılı sonlarında fabrika, Azerbaycan Milli Ekonomisi'ne 17 bin 590 manat aktararak katkı sağlamıştır. Tohumun fazla olması ve yüksek fiyattan satılmasından dolayı fabrika, 41 bin 325 manat menfaat geliri elde etmiştir. Koza ve tohum satışından fabrika, yıla göre 55 bin 500 manat gelir elde etmiş ve yılsonunda bu para milli ekonomiye aktarılmıştır.²⁶⁸

1988 yılında fabrikanın sattığı yaş kozadan elde edilen gelir 9 bin 531 manat olmuştur. 1988 dökümanları incelenmesi sonucunda fabrikanın ihraç işlemini ve ticari ilişkilerini gerçekleştirmek için bir zamanlar açık olan Ordubad-Bakü Demiryol Hattını taşıma olarak kullandığını anlaşılmaktadır. Fabrika, Ordubad Demiryolu istasyonuna 162 manat para ödemiştir. Fabrika, arazisinden trenin yerleştiği istasyona kadarsa yük kamyonlarını taşıma aracı olarak kullanmıştır. 1988 yılında fabrikada araç olmadığından kiralama yöntemi tercih edilmiş ve fabrika yönetimi, 732 manat araç kirası ödemiştir. Fabrika dokümanlarında araç kirasının pahalı olduğu ve zarar edildiği kaydedilmiştir. Yıl için zarar 894 manat tespit edilmiştir. Bu zarar fabrika için büyük bir rakam olmadığından gelir fazlalığından biriken paradan karşılanmıştır. Bu yıl için fabrikanın Şeki şehrindeki koza fabrikası'yla ticari ilişkilerinin de yoğunlaştığı görülmektedir. Fabrika dokümanlarında fabrika

²⁶⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/02, Tarih: 25.01.1989.

²⁶⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/04, Tarih: 25.01.1989.

yönetiminin Azer İpek İdaresi'ne yazdığı yazıda, 1 kg 139 gr ipek tohumunun mikroskopla incelendiği ve damızlık amaçlı Şeki İpek Koza Fabrikası'na gönderildiği belirtilmiştir. 1988 yılında devlet planında yılsonu için 28 bin 709 manat paranın Azer İpek İdaresi kanalıyla ekonomiye aktarılması önem arz etmiştir. Yılsonu ise fabrika yönetimi, üretim kazancının fazla olması nedeniyle 34 bin 138 manat para aktarımını gerçekleştirmiştir. Bu yıl fabrika önceki yıllardan kalma kredi alımlarından kaynaklanan borçlarını Azer İpek İdaresi'ne ödeme yaparak kapatmıştır.²⁶⁹

Tablo 4.9 İdari Harcamalarının Devlet Planıyla Karşılaştırılması(1988).²⁷⁰

	Devlet Planı	Gerçekte
Çalıştırılan kadro sayısı	4	4
Yıllık maaş miktarı	6180	6554
Ödüllendirmeler	-	-
Aylık ek maaşlar	298	298
Kırtasiye ve kâğıt ödemeleri	100	91
Posta, telefon ve telgraf	350	306
Yurtdışı ve seferler	430	360
Diğer harcamalar	315	60
Toplam	8033 manat	7669 manat

Tablo 4.9'de 1988 yılı fabrika idare yönetim ve harcamaları ile devlet planı karşılaştırılmıştır. Devlet bu yıl için fabrikaya 4 çalışan alma imkânı tanımıştır. Fabrika bu kontenjanın tamamını kullanmıştır. 1988 yılı için fabrika yönetimine yönelik herhangi bir ödüllendirme yapılması öngörülmemiş ve gerçekleştirilmemiştir. Aylık ek maaşlar plan doğrultusunda ödenmiştir (298 manat). Devlet planında çalışanların yıllık maaşı için 6 bin 180 manat harcanması öngörülmüştür. Fabrika, gerçekte plana karşı fazla 6 bin 554 manat maaş ödemesi gerçekleştirmiştir. Fabrika için devlet planı yönetim kadrosu ve idari masraflar için toplam 1988 yılında 8 bin 33 manat harcama yapılması gerektiğini belirlemiştir. Gerçekte fabrika yönetimi, 7 bin 669 manat harcama yapmıştır. Bu yıl için idari ve yönetsel harcamaların plana karşı daha düşük olması ipekçilik sektörünün ülke

²⁶⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/05, Tarih: 25.01.1989.

²⁷⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/06, Tarih: 25.01.1989.

ekonomisine katkı sağlayarak kendi ayakları üzerinde durmayı başarabilen bir sektör olduğuna işaret etmektedir.²⁷¹

Tablo 4.10 Üretim Amaçlı Harcırarlar (1988)²⁷²

Harcırar nedeni	Devlet Planı	Gerçek Harcırar
Kadro sayısı	6	4
Aylık maaşlar (1 yıl için)	7254	6237
%4.55 brüt ödemesi	359	284
Süt alımı	700	560
Envanter alımı	250	99
Binaların ilaçla temizlenmesi	300	33
Toplam	9501 manat	7213 manat

Tablo 4.10'te 1988 yılı fabrikanın 1 yıllık üretim harcırahları devlet planıyla karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak karşılaştırmadan görülmektedir ki, fabrika devlet planına göre daha az harcama yapmıştır. Devlet planında 1988 yılı için üretime 9 bin 501 manat ayrılması öngörülmüşse de fabrika gerçekte 7 bin 213 manat masraf ederek bütçesinde yedek para bulundurmıştır.

Gelecekte fabrikanın açılması veya herhangi bir ipek koza fabrikasının açılması durumunda, tablo 1 yıl için ucuz harcırahla ipekçilik sektörünün verimli, az harcama ile kendi bütçesini geçindirmekle, ülke ekonomisine çok katkı sağlayacak bir sektör olmasını göstermektedir. Belki de bunun içindir ki, dünya ülkeleri ipekçilik sektörüyle kendi ekonomilerini güçlendirmeyi hedef almışlardır.

1988 yılında Azer İpek İdaresi'nde yönetim değişikliği görülmektedir. Müdür Z.Ahundov görevinden alınarak yerine vekâleten C.Valiyev atanmıştır. Görevi devralan C.Valiyev Ordubad İpek Koza Fabrikası müdürü, T. Kanberov'a bir mektup yazmıştır. T. Kanberov'dan 1989 yılının 2 Şubat tarihine kadar fabrikanın, ekonomiye sağladığı gelir katkısı ve tüm masrafları hakkında birer rapor hazırlayarak bilgi vermesini istemiştir.²⁷³

²⁷¹ Kullanılan rakam verileri Ordubad Şehri Devlet Arşivi belgelerinden elde edilmiştir. Kaynak: Bkz., OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/06 T: 25.01.1989.

²⁷² Tablo OŞDA dökümanından direk alınmıştır. Bkz.OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/06 Tarih: 25.01.1989.

²⁷³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/09, Tarih: 26.09.1988.

1988 yılı dökümanlarına bakıldığında, kelebeklerin arazilerde yemlenirken kurtların uyku döneminde belli sıcaklıktaki odalarda her daim müşahede altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1988 yılında 128 adet termometre cihazı alınarak koza yemlenen yerlere dağıtılması gerçekleştirilmiştir. Bahse konu yılda kelebek yetiştirilen fabrika arazileri, “*Formalin*” adındaki ilaçla ilaçlanmış ve fabrika yönetimi bu ilacın alınması için 30 manat harcama yapmıştır. Bunun sayesinde gelecek yıl için hastalıkların yaygınlaşmasının önüne geçilmiştir.²⁷⁴

1988 yılında Ermenistan, Azerbaycan’a mahsus Karabağ’da savaş çıkarmış ve yerel halka işkenceler yapmıştır. Dönemin SSCB hükümeti bu haksızlıklara sessiz kalmıştır. Bu yaşananlar Azerbaycan halkının SSCB üyeliğinden çıkma isteğinde bulunmasına neden olmuştur. Bu bağlamda 1989 yılında Azerbaycan halkı, bağımsızlık hareketine ses vererek ulusal grev ilan etmiştir. İlk önce Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde başlayan hareket, 1991 yılında Azerbaycan’ın 1918 yılından sonra ikinci defa bağımsızlığının elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Ermenistan’ın Azerbaycan’a savaş açması, sivil halkı katletmeye başlaması, sınırların kapalı hale gelmesine neden olmuştur. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin savaşın başlanmasıyla alakalı olarak Bakü’ye doğru kara yolu Ermenistan üzerinden kapanmış ve Ordubad-Bakü treni faaliyetini sürdürememiştir. Savaşın başlanmasından sonra Özerk Cumhuriyet; İran, Türkiye ve Ermenistan sınırlarında yer aldığı için Bakü’yle doğrudan kara yolu ile irtibat sağlayamamış, “*bloke*” durumuna maruz kalmıştır. Bu yıllarda Azerbaycan’ın Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlık ilan etmesi ve Karabağ savaşının sürmesi ekonomik hayatı da etkilemiştir. Bu yaşananlar, fabrikanın çalışmalarını da kaçınılmaz bir şekilde etkilemiştir. Bu siyasi ve toplumsal olaylar nedeni ile 1989 yılı fabrikaya dair bilgi toplanamamıştır. Bu gibi sıkıntıların meydana geldiği dönemde, fabrikada başlanan kriz sonucu müdür T. Kanberov 1991 yılında fabrika bütçesinden çalışanlara, toplamda 991 manat ödenek ayırarak 4 kadrolu fabrika çalışanını tatile göndermiştir. Muhtemelen bahsi geçen nedenlerden dolayı fabrika fili olarak faaliyet gösteremiş ve 1996 yılında kapatılmıştır.²⁷⁵

²⁷⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/10, Tarih: 26.12.1989.

²⁷⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/02, Tarih: t.y.11.1991.

1990 yılında fabrikada *I. Nev*, *II. Nev*, *III. Nev*'i türde ipek kozaları üretilmeye başlanmıştır. Bu yıl devlet planına göre, *I. Nev*'i koza üretimi 5 bin 641 kg 500 gr, *II. Nev*'i koza üretimi 6 bin 456 kg 600 gr, *III. Nev*'i kozası üretiminin ise 2 bin 960 kg olarak gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Plana göre, bu üretimden sağlanacak gelir miktarı, 144 bin 739 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika bu yıl planı tam (%100) yerine getirmiştir. Siyah ve uyanmayan koza zararından sonra 322 bin 764 manat gelir elde edilmesi beklenirken fabrika 325 bin 773 manat gelir elde etmiştir. İpek koza tohumu üretimi, 1990 yılı için 457 kg olarak belirlenmiş, elde edilecek gelir ise 24 bin 510 manat olarak belirlenmiştir. Fabrika, plana karşı 1990 yılında 536 kg tohum üretmiştir. Bu miktar tohumun ihracından 270 bin 944 manat gelir elde edilmiştir. Çeşitli harcamalardan sonra tohum ve koza üretiminde yıl için toplam gelir, 619 bin 965 manat olmuştur. Plana karşı gelirin fazla olmasının sebebi koza satışından 22 bin 694 manat ve tohum satışından 3 bin 8 manat fazla kazanç sağlanmış olmasıdır. Yılsonu hesaplamalarına göre milli ekonomiye sağlanacak katkı fabrika tarafından fazlasıyla yerine getirilmiştir.²⁷⁶ 1990 yılında Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası, Şeki Şehri İpek Koza Fabrikası'ndan damızlık koza ve tohum alımına gitmiş, 8 bin 312 manat borçlanmış, yılsonunda borcunu kapatmıştır.²⁷⁷

1991 yılında koza tohumları, kumaşlardan dikilen keselerde saklanmaya başlamıştır. Fabrika idaresi kumaş alımına gitmiş, kendi çalışanlarına ek maaş ödeyerek, kese diktirtmiştir.²⁷⁸ Bu yıl da yaz mevsiminin başlamasıyla fabrika yönetimi tarafından mevsimlik çalışacak 25 kişi olmak üzere ipekçi personel istihdamına gidilmiştir.²⁷⁹

1991 yılında fabrika kendi ihtiyaçlarını karşılama amaçlı binlerce ipek kesesi diktirmiştir. Dikilen 16 bin keseye koza tohumları koyulmuş, keselerse 16 bin kutuya yerleştirilmiştir. 219 adet büyük, 23 adetse küçük kese tohum mikroskobik analize gönderilmiştir.²⁸⁰ 1991 yılında ülkenin siyasi hayatındaki köklü değişim, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyet'inin ilan edilmesi, fabrika yönetim, işleyiş ve çalışma usulünün de değişmesine neden olmuştur. Bahse konu yılda fabrika, Azer İpek

²⁷⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/07, Tarih: 01.01.1991.

²⁷⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/08, Tarih: 01.01.1991.

²⁷⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/86, Tarih: 02.12.1991.

²⁷⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/87, Tarih: 02.12.1991.

²⁸⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/88, Tarih: 30.12.1991.

İdaresi koluyla Azerbaycan Cumhuriyeti Ziraat ve Erzak Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetini sürdürmüştür. Karabağ'da savaşın devam etmesi, Bakü'yle kara ve hava ulaşımının olmaması, fabrikada ekonomik krizi de beraberinde getirmiştir. Bu yıl devlet numunesi götürüldükten sonra kozalara Bakanlık tarafından satış izni verilmemiştir. Numune tohumun kalitesini ölçecek ve satış izni verecek bakanlık memuru Nezire Rahimova, Bakü'ye gidiş-geliş olmadığı için kontrole gelememiştir. Fabrika müdürü, Bakü'yle telefon görüşmesini gerekçe göstererek fabrika başmühendisi Ahmedov'un başkanlığında, fabrika çalışanlarından oluşan 5 kişilik devlet kontrolünü gerçekleştirecek geçici komite kurmuş ve karar alma hususunda yetkilendirme vermiştir.²⁸¹

Bu geçici komite 219 ayrı araziden alınan tohum numunesinde "*promblin*" adı verilen hastalığın olup-olmamasını kontrol etmişlerdir. Komite nihai olarak "*Şeki-1*", "*Şeki-2*" cinsinden olan 638 gr tohumun dirilme oranının %87,6, doğal yetiştirilen "*Şeki-1*", "*Şeki-2*" cinsinden olan 293,2 gr tohumun dirilme oranının %43,8 olduğunu belirtilmiştir. Komite üyesinde bulunan mikroskop görevlisinin verdiği görüş, gerekçe alınmıştır.²⁸²

1991 yılında Bakü'yle ulaşımın sağlanamamasından dolayı denetleme işinin fabrika yönetimi tarafından oluşturulan komitelerle gerçekleştirilmeye devam ettiği görülmektedir. Fabrika müdürü T. Kanberov, kendisini komiteye başkan atayarak envanter komitesi oluşturmuştur. Bu yıl da fabrikanın teknolojik ihtiyacının karşılanmaması ve "*Pebrin*" hastalığının yaygınlaşması gibi unsurlar komite raporlarında belirtilmiştir. Bu gibi nedenlerden fabrika komitesi envanterlerin ucuza satılmasına karar vermiştir. İlgili komite tutanaklarında yangından savunma aletleri, yanmayan demirden fabrika para kasası, terazi taşları, terazi, koza döven cihazı, 4 adet biyoloji mikroskop, 2 adet elektronik cihaz, 5 adet poster fabrika envanterinden çıkarılmış ve 19 bin 331 manata satılmıştır.²⁸³ Azerbaycan'ın siyasi hayatında baş veren gelişmeler, savaş hali ve ekonomik kriz, fabrikayı olumsuz etkilemiştir. Herhangi bir ulaşımının olmaması, fabrikanın üretiminin durdurmuştur. Fabrika

²⁸¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/91, Tarih: 25.12.1991.

²⁸² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/96, Tarih: 26.12.1991.

²⁸³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/97, Tarih: 30.12.1991.

komitelerinden birinin, 31 Aralık 1991 tarihinde hazırladığı raporda fabrika kasasında herhangi bir paranın olmadığı belirtilmiştir. Şehir bankasında hesapta biriken para miktarının, 22 bin 448 manat olduğu ve tamamının fabrika giderlerine harcadığı yazılmıştır. 31 Aralık 1991 tarihinde iş saatinin bitmesine yakın saptamalarda fabrikanın, 0 manat 0 kuruş olarak bütçesi belirlenmiş ve kriz olduğu belirtilmiştir. Önceki yıllardan koza ve tohum satışı karşılığında fabrikaya ödenecek 859 bin 892 manat para miktarının ödenmemesi de fabrikada kriz yaşanmasının sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir. Bu yıl için gelir elde edilemediğinden dolayı fabrika ülke ekonomisine herhangi bir katkı sağlayamamıştır.²⁸⁴

1992 ile 1993 yıllarının vergi durumunun tespiti için Ordubad Şehri Vergi Şubesi, 1994 yılında fabrikaya bir komite göndermiştir. Şube müdürü, 1992 ile 1993 yıllarında fabrikanın Katma Değer Vergisi (KDV) ödemediği gerekçesiyle fabrikayı uyarmış ve 1000 ruble para cezası kesmiştir. O durumun devam etmesi takdirde, 2 ve 3 misli kadar ceza vereceklerini belirtmiştir.²⁸⁵ Vergi Şubesi, 1994 tarihinde yaptığı incelemelerde 1992 yılına yönelik dökümanlarda devlet planına karşı fazla elde edilen 40 bin 183 ruble para miktarının, kanuna aykırı şekilde fabrika bütçesinde bulundurulmasını tespit ederek, bütçeye geri aktarılması hususunda karar almış ve para devlet bütçesine geri aktarılmıştır.²⁸⁶

1993 yılında da Azerbaycan'da savaş devam etmiştir. Savaşın devam etmesi, ulaşımın sağlanamaması ve yaşanan ekonomik krizden dolayı fabrika bu yıl da üretimi sağlayamamıştır. Borçları ödenmeyen fabrika, işçi maaşlarını ödeyememiş, işçi sayısını azaltmaya başlamıştır. 1993 yılı sonu itibarıyla fabrikada çalışan işçi sayısı 17'ye düşürülmüştür. Ayrıca bu yıl fabrika çalışanların aylık maaşlarını %50 indirme kararı almıştır. Devlet tarafından belirlenen yıllık işçilere ödenecek maaş miktarı, 41 bin 113 manat olarak belirlenmiştir. %50 indirimle fabrika, 20 bin 644 manat maaş ödeye bilmiştir. Bu ödenen maaş miktarı ise Azerbaycan Ziraat Bakanlığı'ndan borç olarak gerçekleştirmiştir.²⁸⁷

²⁸⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/98, Tarih: 31.12.1991.

²⁸⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/11, Tarih: 17.02.1994.

²⁸⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/12, Tarih: 17.02.1994.

²⁸⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/01, Tarih: 31.11.1993.

1993 yılına yönelik fabrika dokümanlarında, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden Bakü'ye uçuşların başladığı görülmektedir. Bu yıl fabrika müdürü, fabrika başmühendisi İ. Ahmedov'u, uçakla Bakü'ye tohum numunesini Azer İpek İdaresi'ne teslim etmek için göndermiştir. Seferi gerçekleştiren İ. Ahmedov, 21 Aralık 1993 tarihinde Azer İpek İdaresi'nde numune analizini yaptırtmış, satış izni almıştır. Lâkin Nahçıvan'a zamanında dönememiştir. Bunun nedeni olarak Nahçıvan'da gözlemlenen sert iklim koşullarından dolayı uçağın Bakü'den kalkmaması olarak gösterilmiştir. İ. Ahmedov ancak 03 Ocak 1994 tarihinde uçarak özerkliğe geri dönmüştür. Başmühendis işe dönemediği günlerin yıllık tatil izin tarihinden düşürülmesini istemiştir. Uçak biletlerinin tren biletlerine oranla pahalı olması, gecikmelere neden olmuştur.²⁸⁸

1993 yılı sonlarında işçi maaşları yeniden yükseltilmiştir. Bu yıl Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ulusal Lideri, merhum Haydar Aliyev ilgili kararname imzalamış ve Azerbaycan Ziraat Bakanlığı 38 numaralı emaresi 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Fabrikada sınav yapılana kadar mikroskobcu ve teknik kadrolara geçici ustalık derecesi verilmiştir. H. Aliyev'in 23 Kasım 1993 tarihinde imzaladığı kararname gereği fabrika çalışanlarının maaşlarına ek olarak "ekmek konsepsiyonu" çerçevesinde 1994 yılında maaş artışı sağlanmıştır. Kararnameye göre, fabrika müdürüne brüt maaşı olarak %7,18, muhasebe müdürüne %6,41, başmühendise %6,4 oranında her ay ek maaş artışı eklenilmiştir. 1994 yılında fabrika kadrolu çalışanlarının sayısı 17'den 15'e düşmüş, aylık maaşlara harcanan yıllık maaş toplam da 61 bin 344 manat teşkil etmiştir.²⁸⁹

1994 yılında devam eden savaş ve özerkliğin sınır sorunu ithalat-ihracatı olumsuz etkilemiş, Ermenistan'ın terör siyaseti fabrikanın sosyo-ekonomik hayatını sekteye uğratmaya devam etmiştir. Bahse konu yılda 3 kadrolu fabrika çalışanı fabrika yönetimine yazdığı dilekçelerde başka kurumda işe geçmelerini gerekçe göstererek istifa etmişlerdir.²⁹⁰ 31 Ocak 1994 tarihinde, Azer İpek İdaresi müdürü ipekçilik sektöründe yaşanan buhran ile ilgili fabrika müdürüne birer emare göndererek

²⁸⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/02/18/06, Tarih: 04.01.1994.

²⁸⁹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/31, Tarih: 31.03.1994.

²⁹⁰ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/01, Tarih: 01.02.1994.

sebepleri açıklamıştır. Fabrika müdürü T. Kanberov, tutanaklarla emareyi yorumlayarak işçilere ve idareye aktarmıştır. O, doğal koza üretiminin ülke genelinde düşüş yaşadığını, koza tohumuna ihtiyaç kalmadığını bildirmiştir. Bölgede sınır kapandığından, doğal gaz olmamış, keskin soğuklardan dut plantasyonları halk tarafından kesilerek mahvedilmiş ve diğer çeşitli sebepler yüzünden tedarikin azalmış, ülke genelinde koza üretiminde %40 azalma gerçekleşmiştir. T. Kanberov, bu dönemde fabrikanın ciddi anlamda buhran yaşadığı kanaatine varmıştır. Fabrikanın milli ekonomiye katkı sağlamasının aksine borçlanmalarla ekonomiyi sekteye uğrattığını belirtmiştir. Bu gibi nedenleri gerekçe göstererek kendi dilekçeleriyle, “ihtiyaç duyulunca göreve dönecekler” ibaresiyle 10 fabrika çalışanını sürekli tatile göndererek görevden almaya mecbur kalmıştır.²⁹¹ 1994 yılının mart ayında fabrikada krizi önleme amaçlı Ordubad Şehri Devlet Bankası fabrikaya 118 bin 134 manat para ayırmıştır. Ayrılan paradan 54 bin 60 manatla fabrika, 1993 yılı Kasım ve Aralık ayları maaşlarını ödemiştir. Daha sonra 59 bin 455 manatla fabrika çalışanlarının 1994 yılı Ocak ve Şubat ayları maaşlarını ödenmiştir. Devlet bankasından kredi olarak ayrılan 118 bin 194 manatın toplam 113 bin 515 manatı aylık maaşlara ödendikten sonra fabrika bütçesinde toplam 4 bin 619 manat para kalmıştır.²⁹² 1994 yılında Ordubad Devlet Bankası’ndan yeniden 78 bin 380 manat borç kredisi alan fabrika, ipek yetiştiren kozacıların emeklilik ücretlerini ve aylık maaşlarını ödeyebilmiştir.²⁹³

1994 ve 1995 yıllarında da fabrikanın sosyo-ekonomik hayatında, ülkede baş veren savaşın getirdiği ticari olumsuzlukların etkili olduğu görülmektedir. Bu yıl dünyada, doğal ipek koza yetiştiriciliğinden sanayi ipek kozası yetiştiriciliğine geçiş yılı da olarak bilinmektedir. Bu da fabrikanın, ipek koza ve tohum üretiminde düşüş olmasına neden olmuştur. 1994 yılında Ordubad Şehri İpek Koza Fabrikası’nın, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Culfa Şehri İpekçilik İstasyonu, Nahçıvan Şehri İpek İstasyonu, Karabağ’da yerleşen Zengilan Şehri İpek Koza İstasyonu ve Kubadlı Şehri İpek Koza İstasyonlarıyla geçmiş yıllardan kalma ticari ilişkilerden biriken borçları tespit edilmiştir. Fabrika bu kurumlara yaş ipek kozası ve tohum satmıştır. Ülkedeki

²⁹¹ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/03, Tarih: 31.01.1994.

²⁹² OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/19/03, Tarih: 01.04.1994.

²⁹³ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/19/05, Tarih: 01.03.1994.

savaş bu kurumlarında üretimi ve ticaretini sekteye uğratmıştır. Bu nedenle bu kurumlar fabrikaya borçlanmış ve borçlarını ödeyememiştir ki, bu da fabrikanın bankadan borçlanmasına neden olmuştur. 1994 tarihinde fabrika müdürü T. Kanberov, Azer İpek İdaresi müdürüne gönderdiği talep yazısında, ticari ilişkilerde, ihraçta sorun yaşadıklarını, doğal koza üretimi kalitesinin artık beğenilmediğini ifade ederek sanayi ipeğinin tercih edildiğini işaret etmiştir. Bu yıl Nahçıvan Şehri İpekçilik İdaresi 243 bin, Culfa Şehri İpekçilik İstasyonu 87 bin, Kubadlı Şehri işgal edildiğinden ve Kubadlı Baş İpekçilik İstasyonu o zamandan biriken 868 bin 260, Zengilan Şehri işgal edilmiş ve o zamandan biriken Zengilan Baş İpekçilik İstasyonu 836 bin 70 ruble fabrikaya borçlanmışlar ve biriken borçları ödeyemeyeceklerini aktarmışlardır. Biriken borcun Ordubad İpek Birliği tarafından ödenmesini, Azer İpek İdaresi'nden talep etmişlerdir.²⁹⁴

Azer İpek İdaresi müdürü C. Nuriyev, 1994 tarihinde fabrika müdürü T. Kanberov'un ilgili yazısını gerekçe göstererek Zengilan ve Kubadlı Baş İpek İstasyonlarının biriken borcun Ordubad İpek Birliği tarafından ödenmesine itiraz etmediklerini bildiren yazı göndermiştir.²⁹⁵ Arşiv dokümanlarında Ordubad İpek Birliği'nden fabrikaya yapılan herhangi bir ödeme dökümanına rastlanılmamıştır. 1994 yılından başlamak suretiyle ekonomik kriz yaşayan fabrikanın, Azer İpek İdaresinin yardımlarıyla Nahçıvan İpekçilik İdaresine, Şeki İpek Koza Fabrikası'na mecburi satış gerçekleştirmesi beklenmiştir. Yıla göre, koza üretiminden elde edilen gelir 307 bin 545 manat olmalıydı. Fabrika, gerçek plana karşı 295 bin 365 manat satış sağlayarak düşüşle planı yerine getirmiştir. Toplam da 49 bin 227 manat KDV alınmıştır. Yıla göre tohum gelir miktarı, 246 bin 135 manat belirlenmiştir. Gerçekte ise planı yerine getiremeyen fabrikanın tohum geliri, 66 bin 277 manat olmuştur.²⁹⁶

Fabrika 1994 yılında da devlet vergilerini ödeyememiştir. Azerbaycan Vergiler Bakanlığı Ordubad Şehir Şubesi müfettişleri fabrikada yaptıkları araştırmalar sonucunda, fabrikanın 22 bin 620 ruble vergi borcu olduğunu ortaya koymuşlardır.²⁹⁷ Vergiler Şubesi, 1993 yılına yönelik dökümanları 1994 yılında kontrol ederek

²⁹⁴ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/06, Tarih: 21.12.1994.

²⁹⁵ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/07, Tarih: 06.01.1994.

²⁹⁶ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/09, Tarih: 28.02.1994.

²⁹⁷ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/10, Tarih: 16.02.1994.

incelemiştir. İncelemeler sonucunda, 1993 yılına yönelik KDV ödenmediğinden 736 bin 905 ruble paranın, fabrika bütçesinden alınarak devlet bütçesine aktarılması hususunda karar alınmış ve para devlete aktarılmıştır. Bu yıl fabrika muhasebe müdürü emekliye ayrıldığı için soruşturma geç başlamış dolayısıyla fabrikaya herhangi bir idari ceza verilememiştir.²⁹⁸

Fabrikanın 1996'da kapanma sebepleri olarak Azerbaycan-Ermenistan savaşı sonucunda Ordubad-Bakü tren yolunun kapanmasını yukarıda arşiv belgelerine binaen inceledik. Diğer yandan savaş sonucu, sınırın kapalı olması nedeniyle doğal gazın kesilmesi, sert iklim şartlarından kaynaklanan dut arazilerinin soba odunu olarak kullanılması, dokümanlarda gösterilmiştir. Şöyle ki 1920 Sovyet işgali sonrasında Zengezur bölgesinin Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a verilmesi neticesinde Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın diğer toprakları ile kara bağlantısı Ermenistan üzerinden gerçekleştirilmiş ve Karabağ Savaşı yıllarından itibaren bu yol da Ermenistan tarafından kapatılmıştır.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1981 ilâ 1990 yılına kadar gerçekleşmiş koza ve tohum üretiminin o yıl için devlet tarafından belirlenen planla karşılaştırması yapılarak değerlendirilmiştir. Tablo 4.11 aynı zamanda fabrikanın gelir ve gider masrafları, genel gelirinden ziyade ilave elde ettiği gelirler hakkında da bilgi vermektedir:

²⁹⁸ OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/12, Tarih: 17.02.1994.

Tablo 4.11 Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın Üretim ve İlave Gelirlerinin Karşılaştırması ²⁹⁹

Yıl	Koza Üretimi ve ya Üretim Miktarı		İlave Gelir		Tohum Üretimi	
	Devlet Planı	Gerçek Üretim	Devlet Planı	Gerçek Katkı	Devlet Planı	Gerçek Üretim
	(Kg)	(Kg)	(Manat)	(Manat)	(Kg)	(Kg)
1981	67	56	35100	90500	530	561,1
1982	57	55,7	-	33900	530	533,1
1983	33804	36170	-	-	530	450,6
1984	10350 (damz.)	1040 (damz.)	-	16400	530	572,9
1985	57	70,4	-	-	530	556
1986	33760	43830	-	3829	500	466, 6
1987	33376	42760	-	3108	500	505,7
1988	33765	43550	-	3108	500	502
1989	-	-	-	-	-	-
1990	-	-	-	3009	457	539

Tablo 4.11'te Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın 1981 ilâ 1990 yılları arasında koza, tohum ve ilave gelir miktarları ve o yıllar için belirlenmiş devlet planıyla karşılaştırılmıştır. Fabrika koza üretiminde 1983, 1985, 1986, 1987, 1988 yıllarında plana karşı artış sağlamıştır. Koza üretiminde 1981, 1982, 1984 yıllarında plana karşı azalma görülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Ordubad İpek Koza Fabrikası Azerbaycan ekonomisine tohum üretimi ile de katkı sağlamıştır. Yukarıdaki Tabloda fabrikanın gerçekte ürettiği tohum miktarı o yıl için belirlenen devlet planıyla karşılaştırılmıştır. Tohum üretiminde fabrikanın 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1987, 1988, 1990 yıllarında plana karşı artış sağladığı görülmektedir. Fakat 1986 yılında fabrikanın tohum üretiminin o yıl için belirlenen plana karşı

²⁹⁹ Bu tablodaki veriler Ordubad Şehir Devlet Arşivinde yer alan metin şeklinde dökümanların okunarak incelenmesi sonucunda hazırlanmıştır. Bkz.

OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/07, Tarih: 25.03.1982.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/37, Tarih: 29.03.1983.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/95, Tarih: 11.05.1985.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/1-15, Tarih: 29.04.1986.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/08, Tarih: 15.01.1987.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/09, Tarih: 15.01.1987.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/22/10, Tarih: 15.01.1987.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/17/01, Tarih: 20.01.1988.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/17/06, Tarih: 20.01.1988.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/01, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/02, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/21/05, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/01, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/02, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/26/04, Tarih: 25.01.1989.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/05/02, Tarih: t.y.11.1991.
OŞDA, Yer Bilgisi, 10/01/18/07, Tarih: 01.01.1991.

azalma gösterdiği anlaşılsada, rakam oranı planda belirlenen rakama yakın olmuştur. 1989 yılında ülkede yaşanan siyasi gelişmelerden kaynaklı dökümanların bulunmaması tezde belirtilmiştir. Aynı zamanda 1991-1996 dökümanlarına erişilse de, üretim miktarının gösterilmemesinin sebebi, bahsi geçen yıllarda üretimin olmamasıdır. Fabrika Azerbaycan ekonomisine devlet planıyla gelirler sağlarken, planın fazlasıyla yerine getirilmesinden, üretimin devlet planından fazla fiyata satılması gibi nedenlerden kaynaklı ilave gelirler de elde ederek milli ekonomiye katkı sağlamıştır. Yukarıdaki tabloda fabrikanın 1981, 1982, 1984, 1986, 1987, 1988 yıllarında milli ekonomiye ilve gelir sağladığı anlaşılmaktadır. 1984 yılında ise devlet koşulu damızlık tohum üretimi için damızlık koza üretimi olarak hedeflenmiş, fabrika plana karşı artışla bunu yerine getirmiştir.

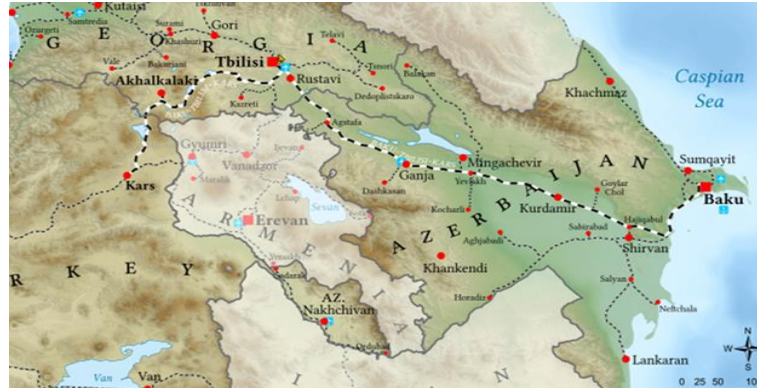
4.4 Mevcut Durum ve Perspektifler

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra merhum liderimiz Haydar Aliyev, merhum T.C. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile 13 Eylül 1996 yılında Umut Köprüsü, Dilucu Kara Hudut Sınır Kapısı üzerinden ticari ilişkilerin başlatılması hususunda anlaşma sağlamışlardır. 13 km Aralık bölgeden, Dilucu Kara Hudut Sınır Kapısının açılması ve ticari ilişkilerin başlatılması Resmi Gazete’de yayımlanan antlaşmayla gerçekleştirilmiştir. Böylece bloke durumundaki Nahçıvan, Iğdır vasıtasıyla kardeş ülkeden dünyaya çıkış sağlayabilmiştir.³⁰⁰

“*Bir Millet İki Devlet*” felsefesiyle bugün iki ülke lideri tarafından kardeşlik ilişkileri devam ettirilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti bunun devamında Türkiye Cumhuriyeti, Gürcistan ile ortak proje olarak 2007 yılında antlaşmayla *Bakü-Tiflis-Kars Ortak Tren Yolu Projesine* başlamıştır. Yolun açılışı 30 Ekim 2017 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının katılımlarıyla Bakü Uluslararası Deniz Limanı’nda açılışı gerçekleştirmiştir. Bununla Azerbaycan kendi ithal ve ihraca yönelik ekonomik ilişkilerini Avrasya kıtasına taşımayı başarmıştır.³⁰¹

³⁰⁰ Cengiz Atlı, “*Iğdır Nahçıvan İlişkilerinde Önemli Geçiş Noktası Hasret Kapisi-Açılışı ve İki Ülke İlişkilerindeki Rolü*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, Sa: 24, 2013, s. 12-13.

³⁰¹ Azerbaycan Dəmir Yolları QSC Rəsmi Saytı, 2019, “*Bakı-Tbilisi-Qars*”, Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, <https://ady.az/az/read/index/1/43> (Erişim tarihi: 22.10.2019).

Harita 4.1 Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı.³⁰²

Tezin ana problem durumu, Azerbaycan Milli Ekonomisi'ne tarih boyunca fabrikanın sağladığı geliri tesbit etmek olmuştur. Kapatılmış fabrikaya mahsus tarihî dokümanların çürüme durumunda olmasından kaynaklı zarar görmesine karşın tez çalışmamızda bu belgeler üzerine verilmiş olan bilgiler aracılığıyla bunların gelecek nesiller için de kıymetli tarihî eser olması hedeflenmiştir. Ordubad Şehri Devlet Arşivi'nden elde edilen arşiv belgeleri doküman araştırma incelemesiyle yerine getirilmiştir. Tezin alt problem durumları yıllara göre kronolojik tarihle fabrikanın gerçekten milli ekonomiye gelir sağladığının öğrenilmesi olup hedefe ulaşılmıştır. Tezin bir diğer problem durumu, doküman incelemesi sonucunda tarihî fabrikanın kapatılma nedenlerinin öğrenilmesi olmuş, doküman incelemesi sonucunda hedefe ulaşılmıştır. Azerbaycan Milli Ekonomisi'ne ciddi şekilde katkılar sağlayan fabrikanın kapanma durumu ülkenin savaş hali, dut fidanlarının mahvedilerek doğal gaz olmamasından dolayı yakıt yerine kullanılması ve sınırın kapalı olması fabrikanın kapatılmasına neden olmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından 2017 yılında imzalanan; *İpekçiliğin 2018-2025 Yıllarında Geliştirilmesi Hususunda Devlet İpekçilik Programı*'nda, Azerbaycan'da ipekçiliğin geliştirilmesi öngörülmüştür. Fabrikanın açılma durumu, kapanma nedenleri, üzerine bir problem durumu karşımıza çıkmıştır. Fakat doküman incelemelerinin birinde o zaman için şuan çalışmayan Ordubad-Bakü tren yolundan başka taşımacılıkta yöntem olmadığından dolayı fabrikanın kapatılmıştır. Fakat

³⁰² A Haber Ajansı (a.haber.com), "Bakü Tiflis Kars Demiryolu Projesi Harita", 2018, <http://1ahaber.com/wp-content/uploads/2017/10/Bak%C3%BC-Tiflis-Kars-Demiryolu-projesi-Harita.jpg> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

günümüzde nakil işlemlerinin yeni açılan *Bakü-Tiflis-Kars* demiryolu aracılığıyla gerçekleşmesi mümkündür. Fabrikanın açılma durumunda ticari ilişkilerin ortaya çıkma ihtimali olsa da, yine Ordubad-Kars araba taşımacılığı pahalıya mâl olduğundan böyle bir çözümün olması mümkün değildir. Bahse konu tren hattının kurulma amacı, çok asırlık tarihe sahip olan “*Büyük İpek Yolu*” hattını berpa etmek olmuştur ki gerek Azerbaycan Cumhuriyeti, gerekse de Türkiye Cumhuriyeti bu hat aracılığıyla ithal ve ihracını Avrupa ve Asya kıtalarına kolay bir şekilde, ucuz taşımacılıkla gerçekleştirip ekonomilerini tarih sayfalarındaki gibi güçlendireceklerdir.

Tezin yukarıdaki kısmında Ordubad İpek Koza Fabrikası’nın ve şehrin tarihî İpek Yolu aracılığıyla elde ettiği başarıları değinilmiştir. Karbağ Savaşı sonucunda, Ordubad-Bakü tren hattının çalışmamasından kaynaklı, fabrika üretiminin ihracı gerçekleştiremediğinden kapanması arşiv doküman incelemesiyle tespit edilmiştir. Tarihî dokümanların rutubet, çürüme tehlikesiyle yüz-yüze kalacağından dolayı tez çalışmamızda bu belgelere olabildiğince geniş yer verilmesi de önem arz etmiştir. Fabrikanın açılma durumu, açıldıktaysa ihracını gerçekleştirmesi için tren hattının olmaması ve bir zamanlar sırf bu yüzden kapatılmış olması karşımıza bu konuda en büyük problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çözüm bulma gayretleri içerisinde, 9 Kasım 2018 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyükelçisi Sayın Erkan Özoral’ın Büyük İpek Yolu inşasının devamı, Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı hakkında verdiği basın demeci bir örnek teşkil etmektedir. Büyükelçi, Mersin Limanı’nda çalışmaların devam ettiğini, Nahçıvan-Kars Demiryolu Hattı’nın kurulma işlerinin başlatıldığını, takriben 2 yıl içinde bitirileceğini, bu hattın Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı’na birleştirileceğini bildirmiş, Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı’nı ise Türkî devletlerin, Avrupa’ya açılan kapısı olarak adlandırmıştır.³⁰³

Böylece, fabrikanın açılıp-açılmamasına yönelik tartışmaların sonucu, özerkliğin bloke durumda olması ve tren hattının bulunmaması ile doğrudan bağlantılıdır. Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyükelçisinin açıklamaları bu bağlamda Ordubad Şehir ipekçiliğinin ve tarihî koza fabrikasının açılması hususunda ve eski İpek Yolu

³⁰³ Trend Xəbər Agentliyi, Hüseyn Vəliyev, 2018, “*Bakı Tiflisi Qars Naxçıvana Qədər Uzaldılacaq*”, <https://az.trend.az/business/2977523.html> (Erişim tarihi: 24.10.2019).

ticaretiyle Ordubad ipekçiliği ve fabrika tarihî geleneğini yeniden teşekkül ettirebilir. Ordubad şehrinden Nahçıvan şehrine kadar tren hattı faaliyetini sürdürmektedir. Bu hat ve yeni kurulacak Nahçıvan-Kars hattının Bakü-Tiflis-Kars hattına birleştirilmesi sonucu Ordubad ipeği dünyaya ve Bakü'ye yeniden çıkış imkânı elde etmekle ucuz ulaşım sıkıntısını ortadan kaldırmış olacaktır.

Fabrikanın kapatılması ve açılma durumu ile ilgili, problem ve alt problemlerin çözümüne yönelik somut bilgiler, tezin Sonuç kısmında özet geçilerek verilmiştir. Aynı zamanda tezin Giriş kısmında, ipekçiliğin dünyada tarihî bir sanat olduğu, Osmanlı döneminde Kıbrıs adasında tarihî gelenek olduğu üzerine değerlendirme yapmıştım. Büyükelçinin malum açıklamaları üzerinden yola çıkıldığında, Kıbrıs ipeğinin de üretiminin canlandırılması suretiyle Mersin Limanı üzerinden dünya piyasasına sunulması kanaatine varmak mümkündür.

Ordubad ipekçiliği, tarihin derinliklerinden süzülerek yaşatılmış, fakat bugün kendi geleneğini sürdürememektedir. Fabrikanın ürettiği kozanın, ipekçilik fabrikasında tel alınması sonucunda evlerde hanımlarımız tarihî “*Arakçın*” şapkası hazırlamışlardır. Bugün evlerde elde edilen ipek telden örülen şapka ile dikme sanatı devam ettirilmekte olup, dünya piyasasına çevirimiçi olarak sunulmaktadır. Ordubad köylerinde 1 adet ipek telden hörülen Türk folklorünün kadim kültürel mirası olan şapkanın fiyatı, dünya pazarında 275 ABD dolarıdır.³⁰⁴

³⁰⁴ Turkish Folk Art,2019, “*Azerbaijan –Arakhyn-Ordubad Village Silk Emroidered Tribal Hat*”, <https://turkishfolkart.com/product/azerbaijan-arakhchyn-ordubad-village-silk-embroidered-tribal-hat/> (Erişim tarihi: 21.06.2019).

Fotoğraf 4.1 Ordubad Arakçın şapkası³⁰⁵

Ham Ordubad ipeği, kozası bazı Avrupa, Asya ülkelerinin ve Azerbaycan'ın taleplerini gidermekle beraber, tarihî geleneğini de yeniden yaşayabilir. Ayrıca el dikme sanatıyla hazırlanan şapkaların fiyatının, dünya pazarında talebin olmasından kaynaklı pahalı olması, gelecekte ekonomiye ciddi anlamda katkılar sağlayabilen ipek el dokuma fabrikasının açılması durumunda da önem arz etmektedir.

Kaynaklarda görüldüğü üzere yüzlerce yılı geçen süreçte, şöhreti dünyaya ses salmış, bugünse sekteye uğramış olan Ordubad ipek böcekçiliğinin geliştirilmesinin tek yolu Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın açılmasından geçmektedir. Ulaşım sorunu, fabrikanın yeniden kurulması için sermayeden ziyade, ülkede yaşanmış siyasi durum, dut fidanlarının mahvedilmesine neden olmuştur ki, bu durum doküman analizi sonucu olarak yukarıda da görünmektedir. Kurtların beslenmesi içinse en önemli şart dut arazilerinin yeniden yapılandırılmasıdır.

Ayrıca diğer bir husus arşiv incelemeleri sonucunda Sovyet Azerbaycanı döneminde fabrikanın Karabağ'da olan ipekçilik fabrikasıyla ticari ilişkileridir. Dönemin Azerbaycan yönetiminin Ordubad ve Karabağ'da yerleşen ipekçilik fabrikalarıyla ekonomiyi canlandırdığı anlaşılmaktadır. Bugün Karabağ toprakları işgal edildiğinden Ordubad şehrindeki fabrikanın açılabilirlik durumunda daha kapsamlı bir şekilde çalışmasının zarureti de ortaya çıkmaktadır. Öte yandan müze incelemeleri sonucunda İpek Koza Fabrikası'nın bir zamanlar faaliyet sürdürmüş Ordubad

³⁰⁵ Turkish Folk Art, 2019, "Arakçın" https://turkishfolkart.com/wp-content/uploads/2017/05/IMG_9500_nupl.jpg (Erişim tarihi: 29.03.2019).

İpekçilik Fabrikası'nın ham ipeğini karşıladığı ve bu fabrikanın da ülke ekonomisine ciddi katkı sağlamış olduğundan dolayı bahse konu fabrikanın da yeniden açılması gerektiği kanaatini oluşturmaktadır.

Osmanlı ve Sâfevi dönemine yönelik tarihî kaynakların incelemelerinden anlaşılmaktadır ki ipekçilik her iki ülkenin gelir kaynağı olarak dünya pazarında önemli rol oynamıştır. Bu kaynaklarda yer alan ipek kervan yollarına ilişkin bilgileri, Büyükelçi Sayın Özoral'ın Bakü-Tiflis-Kars Tren Hattı'nın Ordubad-Nahçıvan Tren Hattı'na birleştirilmesi, Mersin Limanı'na kadar uzatılması yönünde açıklamasıyla karşılaştırdıkta; açılması durumunda üretilcek Ordubad ipek ürünlerinin Mersin Limanı vasıtasıyla Beyrut Limanı'na gönderilmesiyle dünya piyasasına bile sunulmasının mümkün olacağı kanaatine varmak mümkündür. Ayriyeten arşiv incelemelerinde fabrikanın sonuncu müdürü T.Kanberov'un, fabrikanın kapanma nedenlerinden birinin de dünya piyasasında sentetik ipeğe olan talebin artışı olduğu yönündeki açıklamalarına rastlanılmıştır. Fabrikanın açılması durumunda doğal ve sentetik ipek üreten fabrika şeklinde de faaliyeti göze alınmalıdır. Öte yandan bugün Kıbrıs sorunundan kaynaklı tecrit edilmiş olan Kuzey Kıbrıs ipekçiliğinin yeniden geliştirilmesi, Mersin Limanı aracılığıyla dünya piyasasına sunulmasının da mümkün olacağı durumu ortaya çıkmıştır.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu yüksek lisans tez çalışması, Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın işletmeye açılışından faaliyetini durdurmasına kadar olan sürecin arşiv belgelerine dayalı olarak incelenmesi üzerine hazırlanmıştır. Fabrikanın kuruluş aşaması, işleyişi, üretim faaliyetleri ve çalıştığı süreçte Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik hayatına katkıları kronolojik olarak sunulmuştur. Çalışma kapsamında Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın tarihi detaylı olarak izah edilmeye çalışılırken; ipek ticaretinin, ülke ekonomisine sağladığı katkılar da göz önüne getirilmiştir. Ham ipek kozasının paraşüt, ipek giysi ve ipek kumaşı üretiminde kullanılması nedeniyle o yıllarda ekonomik kalkınma süreci içinde mühim yer aldığı bilinmektedir. Geçmişten günümüze ekonomik gelişmeye yön veren bu gibi işletmeler ülkeler için oldukça önemli görülmüştür.

1934 ilâ 1996 yılları arasında faaliyetini sürdüren fabrikanın işletmeye açılmasının, dönemin şartları ve ipekçilik sektörünün gelişimi göz önüne alındığında ülke için bir zaruret haline geldiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinin incelenmesi sonucunda az emek ve ucuz sermaye ile gelir elde eden fabrikanın, Azerbaycan ekonomisine önemli destek temin ettiği bilinen bir gerçek haline gelmiştir. *Tarihî Büyük İpek Yolu* vasıtasıyla her devirde gelişen Ordubad ipekçiliğinin, İpek Koza Fabrikası'nın kurulmasıyla birlikte sadece Azerbaycan'ın değil, eski SSCB'nin de ekonomisine etkilediği kabul edilmektedir.

Azerbaycan müzik aletlerinde ve Ordubad el dikme sanatında da fabrikada üretilen ipek ürünlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle fabrikanın kapanması Azerbaycan ve Ordubad dokuma sanatını da doğrudan etkilemiştir. Fabrikanın tekrar hizmete açılması dünya piyasalarında pahalıya satılan ve el usulü ile örülen şapka, giysi ve müzik aletleri tellerinin hesaplı bir şekilde sürümünü sağlayacağından ülke ekonomisi güçlenecek ve dolayısıyla Ordubad halkının refahı artacaktır. Arşiv kayıtlarını incelediğimizde, zamanında ipekçiliğin Ordubad'da bir eğitim alanı olarak da öğretildiği ortaya çıkmış, fabrikada çalışan ipekçiler gece okullarında bu alanla ilgili eğitim alarak ihtisaslaşmışlardır.

Ordubad İpek Koza Fabrikası'nın damızlık tohumunun ilk defa Fransa'dan getirildiği ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde kaliteli koza yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Ordubad ipeği, kaliteli bir marka olduğundan Batı ve Doğu ülkeleriyle, Azerbaycan şehirlerinin ticari ilişkilerinde epey rağbet görmüştür. Fabrika ve Ordubad ipek kozası Güney ve Kuzey Kafkasya coğrafyasında ün kazanmış, kaliteli bir marka olarak tanınmıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan ekonomisiyle yakından ilişkili bulunan fabrikanın, tarihî *İpek Yolu* üzerinde yer alması nedeniyle ipek tohumu, kozası ve ürünlerini satarak, Batı ve Asya ülkelerinin yanı sıra Karabağ, Bakü, Şeki, Zagatala gibi şehir ve bölgeler ile de ticari ilişkiler içerisine girdiği anlaşılmaktadır.

Fabrika, ülke ekonomisine sağladığı katkının yanı sıra devletin siyasi hayatına yön veren aydınların ve yazarların yetişmesine de yardımcı olmuştur. 1934-1996 yıllarında Azerbaycan'ın bazı tanınmış isimlerinin de bu fabrikada çalıştığı bilinmektedir. Bu şahıslar bir ipekçi gibi ilk faaliyetlerine başladıkları işletmede, olup bitenleri hatırat ve eserlerinde kaleme almışlardır.

Zaman zaman Azerbaycan Cumhuriyeti genelinde yaygınlaşan karataban hastalığı, fabrikanın işlerini önemli ölçüde sekteye uğratmış, tedavi için gösterilen çabalar sonuçsuz kalmıştır. Ancak Türkiye'den getirilen Bağdat cinsi ipek kurdu tohumu soruna çare olmuştur. Bu dönemde işletmenin faaliyeti ve nitelikli kadro durumu Azerbaycan Cumhuriyeti *İlmî Tahkikat İpekçilik Ensitüsü* tarafından düzenli olarak incelenmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1990'lı yıllarda Ermenistan'ın işgal girişimlerine karşı savaşa girmesi ve ülkede yaşanan siyasi karışıklıklar, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden Bakü'ye ve dünyaya açılan kara sınırının kapatılmasına neden olmuştur. Bu durum ulaşım sıkıntısının yanı sıra fabrikanın ekonomik krize girmesine neden olmuş, krizle birlikte maaşların ödenememesi ve kredi çekilmesi sebebiyle bankalara ve Azer İpek İdaresi'ne borçlanılmıştır. Nahçıvan'ın sert iklimi nedeniyle halkın ısınma amaçlı fabrikaya ait dut arazilerinin ağaçlarını evlerde yakacak malzemesi şeklinde değerlendirmesi işletmenin faaliyetini durdurmasında da etkili olmuştur. Fabrika müdürünün Azer İpek İdaresi'yle yaptığı yazışmalar

sonucunda, işletmenin kapanma nedenlerinden biri de dünyada sentetik ipeğe geçilmesi ve yaşanan kriz olarak gösterilmiştir. Savaş halinin getirdiği ekonomik ve sosyal sıkıntılar neticesinde ise 1996 yılında fabrikanın hizmetini durdurduğu bilinmektedir.

Tarihî geçmişe sahip ipekçilik faaliyetleri dünya genelinde bugün de ülkelerin bir gelir kaynağı olarak önemini muhafaza etmektedir. Bu yüzden ilgili devletler tarafından ipekçiliğin geliştirilmesi yönünde bir çaba içerisine girildiği görülmektedir. Bu bağlamda Ordubad İpek Fabrikası da üretim ve ticaret için uygun hale getirip yeniden açıldığı takdirde ülke ekonomisine önemli katkılar sağlayacağı öngörülmektedir. Araştırmanın son kısmında; fabrikanın “*Devlet İpekçilik Programı*”na uygun olarak yeniden açılması durumunda ekonomiye sağlayacağı katkılar ve ortaya çıkacak problemler tartışılarak çözüm önerileri ortaya konmuştur.

Bugün dünyada yapılan araştırmalar sonucunda İpek Yolu’nun tekrar kurulması ile ipekçilik sektörünün ülkelerin ekonomisine yeniden kazanç sağlayacağı üzerinde durulmaktadır. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticareti artırmayı ve ekonomik kalkınmayı hedefleyen, Avrupa ve Asya kıtasında yük taşımacılığı olarak açılan Bakü-Tiflis-Kars tren yolunun 2020 yılında Nahçıvan hattına birleşmesiyle, fabrikanın açılma durumunda ulaşım sıkıntısı çözülecektir.

Devlet İpekçilik Programı’nda Azerbaycan ekonomisinde ipek sektörünün yeniden canlandırılmasının hedeflendiği görülmektedir. Buna ilave olarak fabrikanın çalıştığı zamanlarda bir yılda ürettiği ipek kozasının, 2016 yılında Azerbaycan genelinde üretilen kozadan daha yüksek olması, açılması durumunda fabrikanın tüm Azerbaycan’ın ipek ihtiyacını karşılayabileceğini ortaya koymuştur. Ancak fabrika binasının harabe durumda bulunması ve yeniden açılması halinde sermaye ayrılması gibi hususların yanı sıra dut arazilerinin mahvedildiğinden yeniden dut dikimi yapılması başlıca halledilmesi gereken sorunlar arasında yer almıştır. Bu fabrika örneğiyle ipekçilik sektörünün kültür, sanat, eğitim ve siyasi hayatta da oynadığı rol ortaya konmuştur. Araştırma sonucunda fabrikanın faaliyette bulunduğu yıllarda milli ekonomiye sağladığı katkı ve ipek üretim miktarları tespit edilmiştir.

Bugün atıl durumdaki fabrikanın kapanma nedenleri ve açıldığında da hangi problemlerin yaşanacağı bu çalışmada ortaya konulmuştur. Dökümanların çürümeye yüz tutması sebebiyle çalışmamız, kronolojiye ışık tutacaktır.

KAYNAKLAR

1. Ordubad Şəhər Dövlət Arxivi (Ordubad Şəhri Devlet Arşivi).

OŞDA, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/05, Tarix: 01.01.1961.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/06, Tarix: 01.01.1961.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/10, Tarix: 01.01.1961.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/11, Tarix: 01.01.1961.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/26, Tarix: 01.01.1962.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/02/30, Tarix: 01.01.1962.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/31, Tarix: 01.01.1962.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/52, Tarix: 01.01.1963.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/70, Tarix: 01.01.1964.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/71, Tarix: 01.01.1964.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/91, Tarix: 01.01.1963.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/92, Tarix: 01.01.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/93, Tarix: 01.01.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/94, Tarix: 01.01.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/98, Tarix: 19.02.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/99, Tarix: 21.06.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/97, Tarix: 21.06.1965.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/25, Tarix: 01.01.1966.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/26, Tarix: 01.01.1966.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/27, Tarix: 01.01.1967.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/28, Tarix: 01.01.1967.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/29, Tarix: 01.01.1967.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/60, Tarix: 01.01.1968.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/62, Tarix: 01.01.1968.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/82, Tarix: 17.01.1969.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/83, Tarih: 17.01.1969.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/84, Tarih: 17.01.1969.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/85, Tarih: 17.01.1969.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/99, Tarih: 10.01.1970.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/100, Tarih: 10.01.1970.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/05, Tarih: 10.01.1971.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/01, Tarih: 10.01.1971.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/06, Tarih: 10.01.1971.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/21, Tarih: 01.01.1972.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/28, Tarih: 01.01.1972.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/47, Tarih: 01.01.1972.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/49, Tarih: 01.01.1973.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/67, Tarih: 01.01.1974.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/68, Tarih: 01.01.1974.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/53, Tarih: 01.01.1975.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/91, Tarih: 01.01.1975.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/04/92, Tarih: 01.01.1975.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/1-14, Tarih: 01.01.1976.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/11-7, Tarih: 01.01.1976.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/04/66, Tarih: 21.04.1975.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/12/10, Tarih: 17.03.1977.

_____, Yer Bilgisi: 0 10/01/12/11, Tarih: 17.03.1977.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/40, Tarih: 15.05.1978.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/68, Tarih: 08.06.1979.

_____, Yer Bilgisi: 010/01/12/69, Tarih: 08.06.1979.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/93, Tarih: 18.04.1980.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/94, Tarih: 18.04.1980.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/1-17, Tarih: 08.04.1981.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/12/1-18, Tarih: 08.04.1981.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/07, Tarih: 25.03.1982.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/37, Tarih: 29.03.1983.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/60, Tarih: 09.07.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/61, Tarih: 29.03.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/03/01-21 Tarih: 05.07.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/63 Tarih: 07.05.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/04 Tarih: 27.07.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/95, Tarih: 11.05.1985.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/04, Tarih: 20.01.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/02/05, Tarih: 06.02.1984.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/1-15, Tarih: 29.04.1986.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/22/08, Tarih: 15.01.1987.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/22/09, Tarih: 15.01.1987.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/22/10, Tarih: 15.01.1987.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/17/01, Tarih: 20.01.1988.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/17/06, Tarih: 20.01.1988.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/01, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/02, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/05, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/01, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/02, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/04, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/05, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/06, Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/06 Tarih: 25.01.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/09, Tarih: 26.09.1988.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/26/10, Tarih: 26.12.1989.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/02, Tarih: t.y.11.1991.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/07, Tarih: 01.01.1991.

_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/08, Tarih: 01.01.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/86, Tarih: 02.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/87, Tarih: 02.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/88, Tarih: 30.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/91, Tarih: 25.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/96, Tarih: 26.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/97, Tarih: 30.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/05/98, Tarih: 31.12.1991.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/11, Tarih: 17.02.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/12, Tarih: 17.02.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/01, Tarih: 31.11.1993.
_____, Yer Bilgisi: 10/02/18/06, Tarih: 04.01.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/31, Tarih: 31.03.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/01, Tarih: 01.02.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/18/03, Tarih: 31.01.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/19/03, Tarih: 01.04.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/19/05, Tarih: 01.03.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/06, Tarih: 21.12.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/07, Tarih: 06.01.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/09, Tarih: 28.02.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/10, Tarih: 16.02.1994.
_____, Yer Bilgisi: 10/01/21/12, Tarih: 17.02.1994

2. Araştırma Eserleri

A Haber Ajansı (a.haber.com). (2018). Bakü Tiflis Kars Demiryolu Projesi Harita. <http://1ahaber.com/wp-content/uploads/2017/10/Bak%C3%BC-Tiflis-Kars-Demiryolu-projesi-Harita.jpg> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 23.10.2019).

Ağırhan, M . (2016). Cumhuriyet Döneminde Edirne’de İpek Böcekçiliği. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 6 (1), 67-78. 19.09.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejovoc/issue/36628/417003> adresinden erişilmiştir.

Atlı, C. (2013). Iğdır Nahçıvan İlişkilerinde Önemli Geçiş Noktası Hasret Kapisi-Açılışı ve İki Ülke İlişkilerindeki Rolü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24(6), 7-17. 19.06.2020 tarihinde http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi28_pdf/atli_cengiz.pdf adresinden erişilmiştir.

Azər Tac Xəbər Agentliyinin Rəsmi Saytı.(2017). Muxtar Respublikada baramaçılığın əvvəlki şöhrətini özünə qaytarmaq üçün hər cür şərait var. https://azertag.azxeberMuxtar_respublikada_baramachiligin_evvelki_sohretin_i_ozune_qaytarmaq_uchun_her_cur_serait_var-1074056adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 13.05.2020).

Azərbaycan Dəmir Yolları QSC Rəsmi Saytı. (2019). *Bakı-Tbilisi-Qars* <https://ady.az/az/read/index/1/43> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 22.10.2019).

Azərbaycan Etnografiyası (I cild).(2017). *İpəkçilik*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2016). İpəkçilik Azərbaycanın milli və mədəni sənətidir, <http://www.elm.az/news/open/4276> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 27.03.2019).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsinin Rəsmi Saytı. (2019). <https://www.stat.gov.az/map/az/01/001.jpg> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 25.09.2019).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Rəsmi Saytı (Prezident.az). (2018). İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasında İpəkçiliyin İnkişafı Haqqında Dövlət Programı (2018-2025). <https://president.az/articles/26017> adrsinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 29.03.2019).

Azərbaycan Tanıtım Rəsmi Veb Səhifəsi, (t.y.), Naxçıvanın tarixi. https://www.azerbaijans.com/content_763_az.html adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 01.08.2020).

- Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Saytı. (2018). Xəritə. <http://axc.preslib.az/images/maps/xrt12.jpg> adresindən erişilmiştir. (Erişim tarihi: 27.03.2019)
- Bağırov, A. (Red.). (2004). *B. Vahabzadənin Seçilmiş Əsərləri II Cild-Gülüstan*. Bakı: Öndər Nəşriyyatı. 13.08.2020. tarixində http://anl.az/el/v/vb_se2.pdf adresindən erişilmiştir.
- Bakıxanov, A.A. (1951). *Gülüstan-i İrəm*. Bakı: SSRI AMEA. 13.08.2020 tarixində <http://anl.az/new/upload/File/berpa/berpa-1-file.pdf> adresindən erişilmiştir.
- Boyko, S. (2013). 1908-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği Ve İpekli Dokumacılık Sektörü . *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (24), 19-44 . 19.09.202 tarixində <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosbilder/issue/27476/288959> adresindən ulaşılmiştir.
- Bünyadov, Z. (2007). *Azərbaycan Atabəylər Dövləti (1136-1225-ci illər)*. Bakı: Şərq-Qərb. 17.07.2020 tarixində <http://www.ebooks.az/view/Iawv1UGB.pdf> adresindən erişilmiştir.
- Büyüköztürk, Ş. & Çakmak, E.K. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Cabbarova, N. (2018). Şəki ipəyinin şöhrəti qayıdır. *İqdisadiyat Qəzeti*, 13-18 Aprel.
- Çıraqzadə, V. (1988). *Qədim ipəkçilik diyarı*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 17.07.2020 tarixində <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=17658&pno=1> adresindən erişilmiştir.
- Çolak, M . (2002). Cumhuriyet Döneminde Muğla'da İpekböcekçiliği ve İpekli Dokumacılık . *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 1 (8), 15 . 19.09.2020 tarixində <https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/issue/23508/250455> adresindən erişilmiştir.
- Əliyev, F. & Əliyev, M. (2007). *Naxçıvan xanlığı*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. 24.07.2020 tarixində <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=82712&pno=2> adresindən erişilmiştir.
- Əliyev, İ. (2013). Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. (Doktorantura Avtoreferatı, AMEA Tarix İnstitutu Bakı, 2013). 07.08.2020 tarixində <http://www.aak.gov.az/avtoref/tomudaf/pdftomudaf/tar/tarnain130713.pdf> adresindən erişilmiştir.

- Əsədli, K. (2014). Şirvan ipəyi və Böyük İpək Yolunda Şirvan bölgəsinin rolu. *Bakı Universitetinin Xəbərləri-Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi*, 39(4), 81-89. 21.07.2019 tarihinde <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%20%202014%20%204/12%20%20%20K.X.%C6%8FS%C6%8FDL%C4%B0.pdf> adresindən erişilmiştir.
- Eswarappa, K. (2011). Developmental Initiatives And Sericulture In A South Indian Village. *Kasi Eswarappa Centre for Women Development and Gender Studies, National Institute of Rural Development, XXXI(3)*, 213-229. doi:10.1177/026272801103100302
- Gloriel İnternational Americana Encyclopedia (t.y.). *İpek böceği*. (VII.C.). İstanbul: Grolier Incorporated – Sabah Yayını.
- Gloriel İnternational Americana Encyclopedia. (t.y.). *İpek*. (VII.C.). İstanbul Grolier Incorporated-Sabah Yayını.
- Görsel Büyük Genel Kültür ve Ansiklopedisi (t.y.). *İpek böceği, İpek ve İpekçilik*. (VII.C.). Türkiye: Görsel Büyük Genel Kültür ve Ansiklopedisi.
- Hacıyev, İ. Həbibbəyli, İ. (Elmi Red. Elmi məsl. və ön söz. müəll.). (2014). *Qədim Ordubad*. Naxçıvan; Əcəmi Nəşriyyatı. 17.07.2020 tarihinde <http://www.anl.az/el/Kitab/2014/i-39579.pdf> adresindən erişilmiştir.
- Həbibbəyli, İ. (2008). (Elmi red.) *Nuh Peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan*. “Qızıl Dağ” MMC-nin Mətbəəsi. 22.06.2020 tarihinde <http://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:533508&theme=e-kataloq> adresindən erişilmiştir
- Huseyinov, H. (2014). Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde İpekçiliğin Gelişimi Tarihi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 125-132. 19.01.2019 tarihinde [https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/13/8\(1\).pdf](https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/13/8(1).pdf) adresinden erişilmiştir
- İpekçi Qəzeti-Azərbaycan İpekçilərinin Açıq Tribunalı, Mürvət Həsənlı. (2018). Sənaye bitkiçiliyi-ipəkçilik. <https://ipekchi.info/?p=176> adresinden erişilmiştir (Erişim tarihi: 25.03.2019).
- İstafilov, K.İ. (1965). (Red.). *Azərbaycanda ipək sənayesi mövcud vəziyyəti və inkişafı yolları*. Bakı: Azər nəşr. 22.06.2020 tarihinde www.anl.az adresinden erişilmiştir.
- Kimdir nədir? (Məktəblinin Stolüstü Kitabı). (1976). *İpekçilik*. Bakı: Gənclik.
- Kürkçüoğlu, E. (2007). *Nahçıvan Tarihi (V.-XV. Yüzyıllar)*. Erzurum; Güneş

Lafsozluk.com sitesi.(2019). Formalin. 21.05. <https://www.lafsozluk.com/2013/01/formalin-nedir-ne-demektir.html> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 23.10.2019).

Məftûn Ə. (1969). *Ömürdən Səhifələr*. Bakı: (Basılmamış elyazma).

Memmedova, S. (2013). XX Yüzyılın İlk Çereyinde Azərbaycan Bayanlarının İpekçilikte Rolü. *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, 3(4), 45-50. 19.02.2019 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-ile/908596> adresinden erişilmiştir.

Muhtaroglu, H , Zeynelabdinoğlu, İ. (2010). Behbud Şahtatinski ve Moskova Antlaşması / Behbud Şahtatinsky And Moscow Treaty . *Atatürk Dergisi* , 4 (1), 1-15. 19.09.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/isue/2361/30270> adresinde erişilmiştir.

Naxcivan.az saytı. (2019). <http://www.nakhchivan.az/portal-ru/xerite/ordubad.gif> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi. (2019). *Naxçıvan Muxtar Respublikası-95*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı Poligrafiya Birliyi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəsmi Saytı. (2020). Naxçıvan keçmişdən bugünədək. http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html#l1 (Erişim tarihi: 03.08.2020).

Nemət, S. (2009). (Elmi red.). *Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafik tarixi abidələri: Xatirə kitabələri*. MBM Nəşriyyatı. 18.07.2020 tarihinde <http://nakhchivan.preslib.az/ebooks/34.pdf> adresinden erişilmiştir.

Nərimanov, İ.H. (2003). (Elmi red.). *Naxçıvan e.ə.VII-II minilliklərdə*. Bakı: Elm.19.07.2020 tarihinde <http://www.ebooks.az/view/IAe8aTwK.pdf> adresinden erişilmiştir.

Ordubad Barramaçan (İpəkçilik) Fabriki. (1959). *Xatirə kitabı*. Ordubad: (Basılmamış Elyazma- OŞDTM).

Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyârşünaslıq Muzeyi (OŞTDM). *Ordubad Barramaçan Fabriki güşəsi*. Env./Inv. № 095: Cədvəl.1.

Ordubad Şəhər Dövlət Tarix Diyârşünaslıq Muzeyi (OŞTDM). *Ordubad Barramaçan Fabriki güşəsi*. Env./Inv. № 095: Cədvəl.2.

Ordubadî, M.S.(a).(2005). *Qılınç və qələm; I.Hissə*. Bakı: Şərq-Qərb.01.08.2020 tarihinde http://anl.az/el/latin_qrafikasi/mae/235398.pdf adresinden erişilmiştir.

- Ordubadî, M. S.(b). (2004). *Kanlı Seneler*.(Çev: A. A. Aliyev ve A. Ağayev). Bakü: Kafkas Yayın Evi. 01.08.2.2020 tarihinde <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000008341> adresinden erişilmiştir.
- Özkul, A.E. (Eylül 2007). *Osmanlı Kıbrısı'nda İpek Üretimi ve Ticareti, Tarih ve Medeniyetler Tarihi*. 38. İCANAS V. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2395-2409. 19.01.2020 tarihinde <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96ZKUL-Ali-Efdal-OSMANLI-KIBRISI%e2%80%99NDA-%c4%b0PEK-%c3%9cRET%c4%b0M%c4%b0-VE-T%c4%b0CARET%c4%b0.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Polo, M., & Pisa, R.(2004). *Travels of Marco Polo*. (1903 Ed.). 19.09.2020 tarihinde <https://fpa2014.files.wordpress.com/2014/07/the-travels-of-marco-polo-volume-1.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Punch, K. (2005). *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Ankara Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Quliyev, C. (Red.). (2001). *Naxçıvan Muxtar Respublikası*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Rəhimov, Y. (2012). I Rus İnqilabından I Dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanın təsərrüfat həyatı. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər İctimai və Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi (ISSN 2218-4783)*, 8(3), 1-308. 01.03. 2019 tarihinde <http://e-kitab.ameanb.nmr.az/Jurnallar/Xeberler%20-2012%20N3.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Rzayeva, Ç. (2012). Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən üslubi fiqurlar (Antiteza, Təkrir).*AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər İctimai və Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi (ISSN 2218-4783)*, 8(3), 1-308. 07.05.2020 tarihinde <http://e-kitab.ameanb.nmr.az/Jurnallar/Xeberler%20-2012%20N3.pdf> adresinden erişilmiştir.
- San, C. (1993). Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekan Boyutları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 48, 155-159. doi:10,1501/SBFder_0000001645
- Shenoy, V. & Shenoy, A.(n.d.). A Historical Chapter From The Lyonais Silk Industry Revolt of The Silk Weaver. [https://www.academia.edu/28299617/A_HISTORICAL_CHAPTER_FROM_THE_LYONNAIS_SILK_INDUSTY_REVO LT_OF_THE_SILK_WEAVERS](https://www.academia.edu/28299617/A_HISTORICAL_CHAPTER_FROM_THE_LYONNAIS_SILK_INDUSTY_REVO_LT_OF_THE_SILK_WEAVERS) adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 01.04.2019).
- Sumbatzadə, Ə. S. & İsmayilov, M. Ə. (1977). (Elmi Redaktorlar). *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi: 1900-1917-ci illər*. Bakı: Elm. 17.07.2020 tarihinde <http://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:212839&theme=e-kataloq> adresinden erişilmiştir.

Süleymanov, E. (b).(2017). Yarım əsr səhnə memarı, "Xalq artisti" xalam, F.Əlixanova. <https://7news.az/sehnemizin-leylisi/> adresinden erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 22.08.2020).

Süleymanov, E. (c). (2012). Unudulmaz alim (Memorable Scientific). *Miras – Poular ScientificJournal*, 1(4), 46-47.

Süleymanov, E. (d). (2017).Nobelin bir addımlığındakı alimin önünü kim Kəsdi?. <https://yenicag.az/nobelin-bir-addimligindaki-alimimizin-onunu-kim-kesdi/> adresinden erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 22.08.2020).

Süleymanov, E.(a).(2007). Ordubad yoxsa Atropat toponimi?. *El Həyatı Qəzeti*, 01-30 Dekabr.

Süleymanov, N. (2013). Səfəvilər dövründə kənd təsərrüfatında ipəkçilik və pambıqçılıq sahələrinin inkişafı. *Bakı Universitetinin Xəbərləri-Humanitar Elmlər Seriyası Dərgisi*,94(4), 111-116. 19.01.2019 tarixində <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202013%20%204/111-116.pdf> adresinden erişilmiştir.

Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı. Səbuhi Həsənov. (2017).Baramaçılıq Ordubadın ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri olub. <http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/13084-baramach-l-g-ordubad-n-aenaenaevi-taesaerrufat-sahaelaerindaen-biri-olub> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 30.12. 2018).

Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı. Hüseyn Həşimli (2013). Heydər Əliyev və Naxçıvan. <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/1289-heydaer-aeliyev-vae-nakhdzh-van> adresinden erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 03.08.2020).

Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı. Muxtar Məmmədov .(2017). Muxtariyyət illərimiz Ordubad rayonunada töhfələrini verib. <http://www.serqqapisi.az/index.php/maemmaedov-mukhtar/19738-mukhtariyyet-illerimiz-ordubad-rayonuna-da-toehfaelaerini-verib.html?tmpl=component&print=1&layout=default&page> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 13.05.2020).

Şərq Qapısı Qəzetinin Rəsmi Saytı.Sara Hacıyeva. (2016). Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı tarixindən. <http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/9407-nakhch-vanda-ipaekchiliyin-inkishaf-tarikhindaen> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 23.10.2019).

T.C. Ziraat Vekâleti (1938). *Memleket Tavukçuluğunu İnkişaf Ettirmek Çareleri ve İpekböcekçiliği*. Ankara: T.C Ziraat Vekâleti Neşriyyatı.

Taşlıgil, N. (2013). Düünden Bugüne Bursa'da İpekböcekçiliği . *Marmara Coğrafya Dergisi* , (1) , 237-246 . 10.09.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/448/559709> adresinden erişilmiştir.

Trend Xəbər Agentliyi.Hüseyn Vəliyev.(2018). Bakı Tiblisi Qars Naxçıvana qədər uzaldılacaq.<https://az.trend.az/business/2977523.html> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 24.10.2019).

Turkish Folk Art. (2019). Azerbaijan –Arakchyn-Ordubad Village Silk Embroidered Tribal Hat, <https://turkishfolkart.com/product/azerbaijan-arakhchyn-ordubad-village-silk-embroidered-tribal-hat/> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 21.06.2019).

Turkish Folk Art. Arakcyn. (2019). https://turkishfolkart.com/wp-content/uploads/2017/05/IMG_9500_nupl.jpg adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 29.03.2019).

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Bozkurt, N. (2020). *İPEK*.(22. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları. 20.07.2020 tarihinde <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22016245.pdf> adresinden erişilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İnalçık, H. (2020). *“Osmanlı Devleti. Bursa”*.(22. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları. 20.07.2020 tarihinde <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22016246.pdf> adresinden erişilmiştir.

Valeh, H. (2005). *Bir tarixdir Ordubad*. Bakı: Nurlan.

Vəlixanlı, N. (2005). *Naxçıvan: ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər)*. Bakı: Elm Nəşriyyatı. 18.07.2020 tarihinde <http://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:6003&theme=e-katalog> adresinden erişilmiştir.

Waworuntu, M. (October 2015). Silk in Indonesia: History, Ancient and Current Silk Textiles,Silks from the Silk Road: Origin, Transmission and Exchange Symposium. China National Silk Museum, Hangzhou, China. 19.02.2019 tarihinde <https://www.academia.edu/25810727/SilkinIndonesiaItsHistoryAncientandCurrentSilkTextiles> adresinden erişilmiştir.

Wikipedia. (t.y.). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Harita. https://tr.wikipedia.org/wiki/Nahçıvan_Özerk_Cumhuriyeti adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 20.03.2020).

Yaman, M. (2018) . Türkiye’de Zararlı ve Yararlı Böceklerde Hastalık Oluşturan Nosema Türleri. *Arıcılık Araştırma Dergisi*, 10(1), 15-19. 19.06.2019

tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/519706> adresinden erişilmiştir.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, M. A. (2013). Düyûn-i Umûmiyye İdâresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair, 10(22), 2, 65-83. 19.09.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/182898> adresinden erişilmiştir.

Yurtoğlu, N. (2017). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İpekböcekçiliği (1923-1950). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII (34), 159-189. 10.03.2019 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/473866> adresinden erişilmiştir.

Yücekaya, H . (2013). Amasya İpekçiliği Üzerine (1750-1900) . *Gazi Akademik Bakış* , 7 (13), 269-283 . 19.09.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gavissue/6515/86394> adresinden erişilmiştir.

Бунятов Т. А. (Науч. ред.). (1998). *Город Ордубад в XIX - начале XX вв. (историко –этнографическое исследование)*, Баку: Элм. 21.07.2020 tarihinde <http://www.ebooks.az/view/s1DgYem0.pdf> adresinden erişilmiştir.

Шавров, Н. (1881). *Наблюдения над состоянием шелководства в Закавказьи летом 1881 г..* Москва: тип. Морица Ивановича. 20.07.2020 tarihinde <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000515129> adresinden erişilmiştir.

EKLER

EK 1. Ordubad Şehri Devlet Arşivi Müdürü A. Babazade'nin Arşiv İzin Yazısı Hk. Mektubu

EK 2. Azer İpek İdaresi Müdürü (v) Edilov'un Talimat Yazısı (1988).

EK 3. Azərbaycan Ulusal Lideri H.Aliyev'in İpekçi Gazetesine Tebrik Mektubu.

EK 4. Fabrika 1970 ve 1974 Evraklarındaki Çürümə Durumu.

EK 5. 1946 Fabrika Elyazma Dokümanlarında Rutubetten Okunamama Durumu.

EK 6. Koza Tutulan Odaların Günlük Termometre Derece Kayıt Tutanağı.

EK 7. Fabrika 1973 Kararlarında Hafif Çürümə Durumu Numunesi.

EK 8. 1960 Yıllara Mahsus Fabrika Daktilolu Kararlarında Rutubetten mürekkep Akışı.

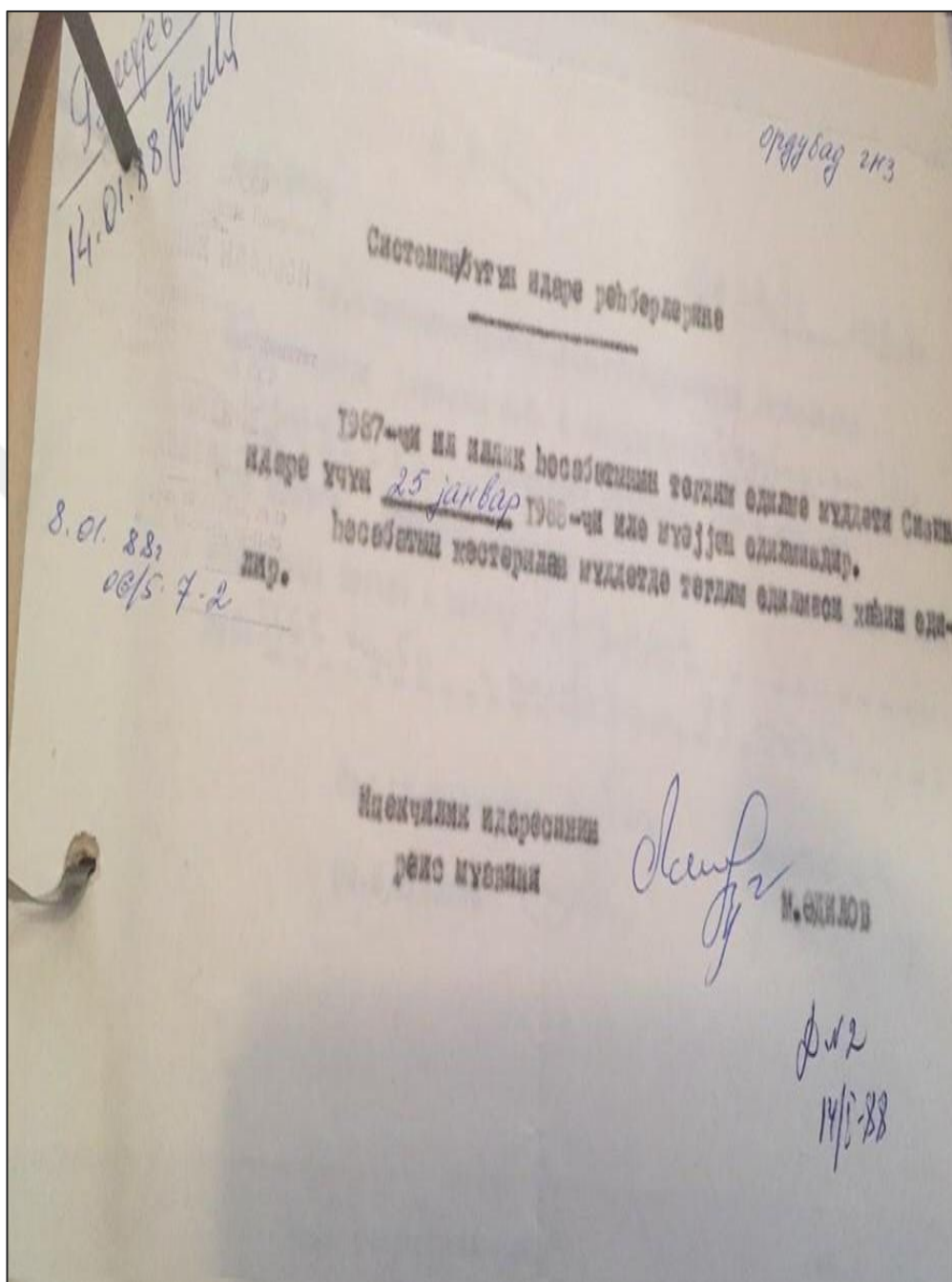
EK 9. Azərbaycan Halk Şairi Ekber Meftûn'un Elyazmasında İsim Tanımlaması ve Son Sayfası.

EK 9'un devamı. E.Meftûn'un Malum Elyazması ve Fabrika Hatıra Kitabı'nın Müzeyə Hediye Edilmesi Hakkında Yazı.

EK 10. Azer İpek İdaresi Müdürü Z.Ahundov'un Fabrika Müdürü T.Kanberli'ye Talimat Yazısı ve Daktilo- yazıda Rütubetten Mürekkep Akışı (1969).

ЕК 2

Azer İpek İdaresi Müdürü (v) Edilov'un Talimat Yazısı (1988)

ЕК 3

Azərbaycan Ulusal Lideri H.Aliyev'in İpekçi Gazetesi'ne Tebrik Mektubu

AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ
BAKİ

№ 1/1328

"14" dekabr 1993 cü il "İpekçi" gazetine

Dünja şəhərtli ipəkçilərimizin əmək rəşadətlərinin jo-
ruqlmaz tərənnümçüsü "İpekçi" gəzetisi 60 illik jəradıçılıg jo-
dunu şərəflə keçmiş, respublikamızın içtimai - siyasi həjətinə
dolğun əks etdirməklə öz oxucularının rəğbətini gəzənmışdır.

Bu əlamətdar hədisə - 60 illik jubilej münasibəti ilə
gəzetisi və onun əməkdaşlarını urəkdən təbrik edir, onların hər
birinə çənsəgəly, xoşbəxtlik və bundan sonra da oxucu e"tibə-
rına ləjig olmağı arzu ləjram.

Tələji syananan xalqımyzın bu ağır çəgələrində "İpekçi"
nin jəradıçı kollektivinə həgg-ədalət uərundə mubərisə apar-
mağda, bütүн gəvvələri səfərbər etməkdə, hər bir oxucuda
müstəgill Azərbaycanın səbəhınə inam jəratmağda böjük uəzur ləp
dilejirəm.

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti

H. Ə. ƏLİYEV

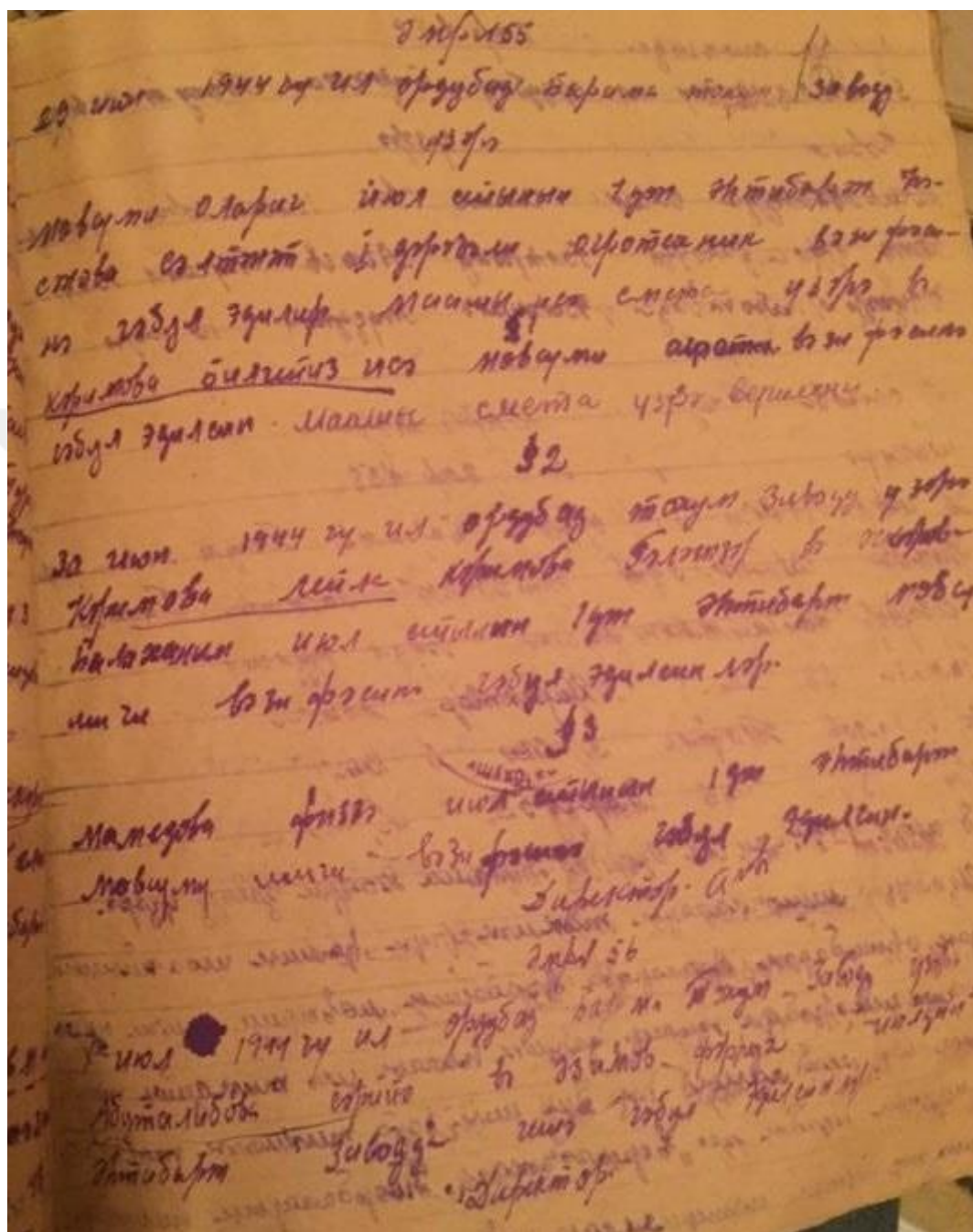
EK 4

Fabrika 1970 ve 1974 Evraklarında Çürüme Durumu

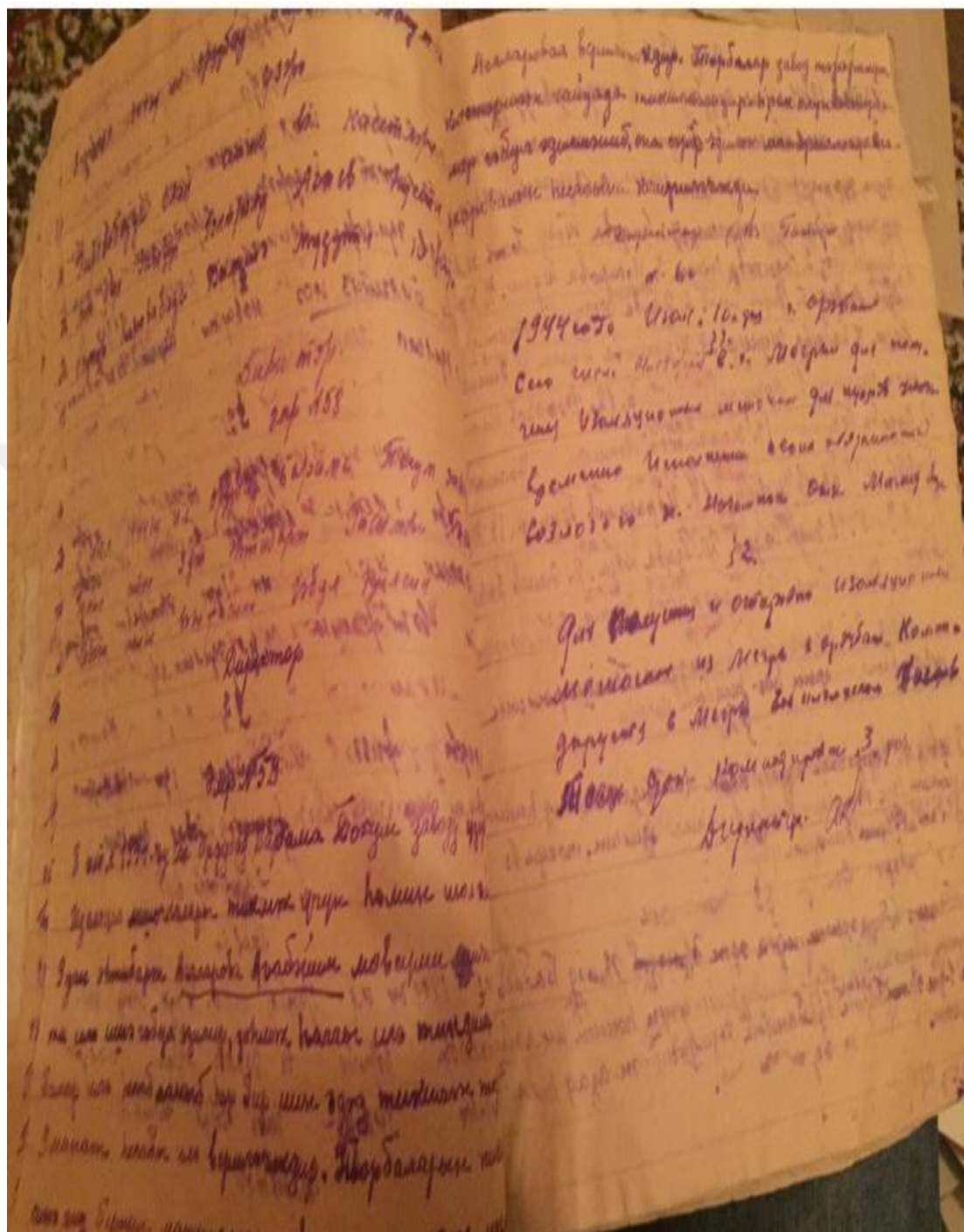
(a)

ЕК 5

Fabrika 1946 Elyazma Dokümanlarında Rutübetten Okunamama Durumu (1945)

EK 5'in devamı

EK 6

Koza Tutulan Odaların Günlük Termometre Derece Kayıt Tutanağı

Gün	Saat	Hava Sıcaklığı	İç Sıcaklığı	Nem
10.09				
11.09				
12.09				
13.09				
14.09				
15.09				
16.09				
17.09				
18.09				
19.09				
20.09				
21.09				
22.09				
23.09				
24.09				
25.09				
26.09				
27.09				
28.09				
29.09				
30.09				
01.10				
02.10				
03.10				
04.10				
05.10				
06.10				
07.10				
08.10				
09.10				
10.10				
11.10				
12.10				
13.10				
14.10				
15.10				
16.10				
17.10				
18.10				
19.10				
20.10				
21.10				
22.10				
23.10				
24.10				
25.10				
26.10				
27.10				
28.10				
29.10				
30.10				
31.10				
01.11				
02.11				
03.11				
04.11				
05.11				
06.11				
07.11				
08.11				
09.11				
10.11				
11.11				
12.11				
13.11				
14.11				
15.11				
16.11				
17.11				
18.11				
19.11				
20.11				
21.11				
22.11				
23.11				
24.11				
25.11				
26.11				
27.11				
28.11				
29.11				
30.11				
01.12				
02.12				
03.12				
04.12				
05.12				
06.12				
07.12				
08.12				
09.12				
10.12				
11.12				
12.12				
13.12				
14.12				
15.12				
16.12				
17.12				
18.12				
19.12				
20.12				
21.12				
22.12				
23.12				
24.12				
25.12				
26.12				
27.12				
28.12				
29.12				
30.12				
31.12				

EK 7

Fabrika 1973 Kararlarında Hafif Çürüme Durumu Numunesi

120 В-ли биринчи чакырым

17 сентябр 1973-чи ил Н.Трифилев ақина Ордубад барана тохуну заводку Ҳо
Азербайжан ССР конх тоооруфати Назарлигинин 27 сентябр 1973-чи ил
урихи 748 В-ли биринчи босаси заводки босас восантларин, онтоо, материал
гилмотилорин во босабланмаларин инвентаризаси/асини аширнат учун
аширнатини таркибдан ибарот комиссия таркиби едилсин.

1. Гюльберов Тоғиғ Мамедхосеин оглу-директор-комиссиянин бодри
2. Гулияз Тоғиғ Сеттар оглу-белух мухасиб-Ҳаз
3. Мочафов Раа Аббас оглу-технарх -Ҳаз
4. Аббасова Тоғиғ Аббас гили- или партија таркибат катиби-Ҳаз
5. Аббасова Нама Навро оглу- хилг нисоратини таркиб группунин бодри-Ҳаз

Надх ишо"ух мохолар

1. Сахигев Фихр-Тағи оглу
2. Рахимев Насок Мирзо оглу
3. Насириязев Чабанкир Раа оглу
4. Сохров Нусум Оруч оглу

Ташкирилсин инвентаризаси/а комиссиясини инвентаризаси/а

Босабат тартиб едилмоздин габаг аширнатини таркибларо аширилсин.

А/Босас восантлар Ҳазр 1 нолабр восантларини
б/ битимини нисоратини Ҳазр нисоратлар 31 декабр восантларини
в/ капитал гелудушларини 31 декабр восантларини
г/ Босаслар то"мир нисарини 31 декабр восантларини
е/ Аз гилмотили во тоо кайирилсин инвентарлар 1 декабр восантларини
ж/ Иштилат нисарларини во то"мир материалларини 1 нолабр восантларини
з/ Идаро; нисарларини во мохолларини босабланмаларини 1 декабр восантларини

Инвентаризаси/а комиссиясини таркибларини ки, инвентаризаси/а

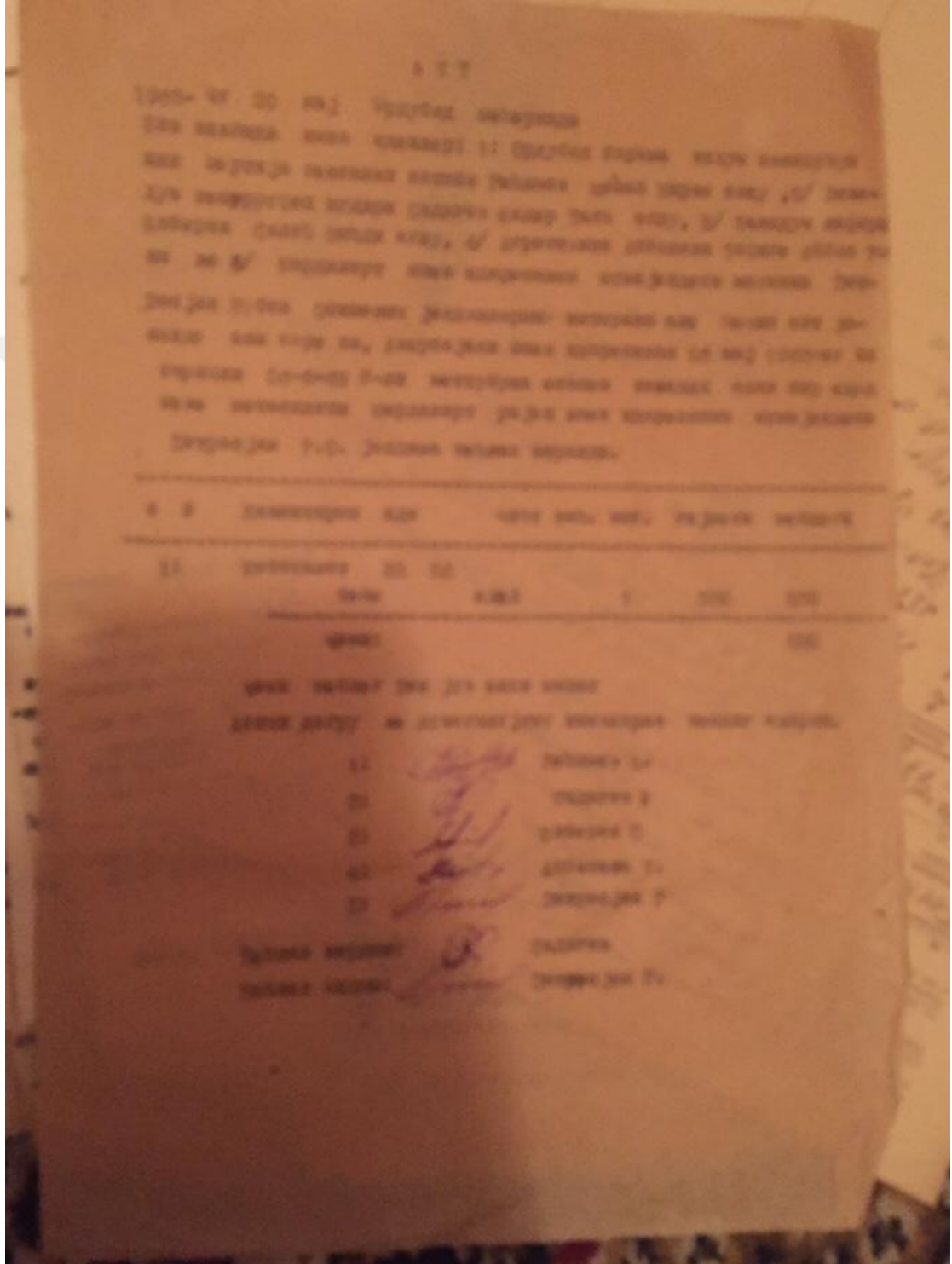
нисоратини мушхилларини Ҳазр ошарат таркиб тартибсин.

Директор:
Салим Ҳазр:

Т.Гюльберов

EK 8

1960 Yıllara Mahsus Fabrika Daktilolu Kararlarında Rutübetten mürekkep Akışı

EK 9'un devamı

E.Meftun'un Malum Elyazması və Fabrika Hatıra Kitabı'nın Müzeye Hediye Edilmesi Hakkında Yazı.

A R A Y I Ş

Verilir, Süleymanov Elçin Fəxrəddin oğluna ondan ötəri ki, onun tərəfindən Ordubad "İpəkçilik Fabrikinin xatirə kitabı" əlyazması və xalq şairi Əkbər Məftunun "Ömürdən Səhifələr" poeması əlyazması 2019-cu ilin yay tətilində Ordubad Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə hədiyyə edilib.

Arayış Kastamonu Universitetinin Magistranı Elçin Süleymanovun diplom rəhbəri Namiq Musalıya təqdim etmək üçün verilir.

Direktor *Yazı*

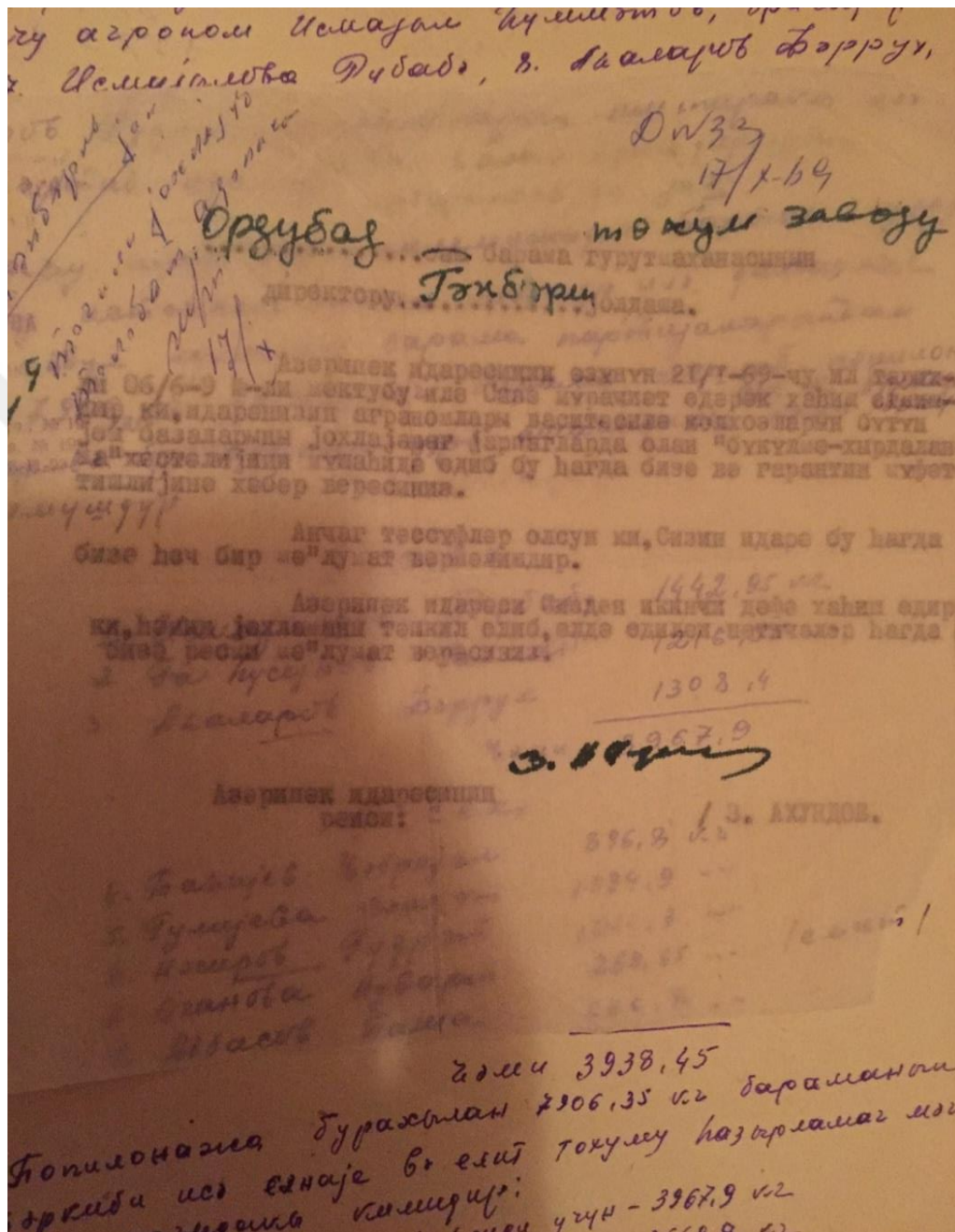
Z. Cəfərova

№ 06

"15" sentyabr 2020-ci il

EK 10

Azer İpek İdaresi Müdürü Z.Ahundov'un Fabrika Müdürü T.Kanberli'ye Talimat Yazısı ve Daktilo- yazıda Rütubetten Mürekkep Akışı (1969).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Elçin Süleymanov
Medeni durumu : Bekâr
Doğum Yeri, Yılı : Ordubad / Azerbaycan 29.03.1990
Yabancı Dili : Azerbaycan dili (Ana d.), İngilizce (Akademik), Türkçe (Ana d.), Rusca (Akademik d.)
E-posta : suleymanov.elcin@mail.ru

Eğitim Durumu

Lise : A.Ağayev adına Ordubad Şehri Devlet Okulu.
Lisans : (Fen ve Edebiyat Fakültesi Psikoloji-İngilizce Bölümü) K.K.T.C. Doğu Akdeniz Üniversitesi (Eastern Mediterranean University).
Yüksek Lisans : Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilimdalı (Cumhuriyet Tarihi).

Askerlik Durumu

2013-2014 yıllarında Azerbaycan Ordusunda yaptı.

Yayınlar

Süleymanov, E. (2019). (Bilm. Ed. Dr. İrade Alili). *Arzular Araz'da Qaldı.* (Yayımlanmamış Kitabı; Tarih Alanında Makale ve Edebi Eserler Toplusu).